

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ • ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ — ЗАСНОВАНИЙ У БЕРЕЗНІ 1989 р.

ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 2 • 2009

З М І С Т

Від редколегії

Вітаємо Гліба Юрійовича Івакіна з почесним званням

3

From Editorial Staff

Congratulations to Hlib Yuriyovych Ivakin with Honored Award

Статті

КРОПОТОВ В.В. Фібули в костюмі давнього населення Європи

5

ЗУБАР В.М. Склепи з християнським розписом некрополя Херсонеса: проблеми датування

18

МАЯРЧАК С.П. Літописні Бакота і Пониззя у Середньому Подністров'ї

22

Articles

KROPOTOV V.V. Fibulae in Costume of Ancient Habitants of Europe

ZUBAR V.M. Crypts with Christian Paintings in the Necropolis of Chersonesos: Problems of Dating

MAYARCHAK S.P. Annalistic Bakota and Ponzzya in the Dnister River Middle Region

Публікації археологічних матеріалів

СТРЕЛЬНИК М.О., ХОМЧИК М.А., СОРОКІНА С.А. Гральні кості (II тис. до н. е. — XIV ст. н. е.) з колекції Національного музею історії України

34

ПОТЕХІНА І.Д. Поховання немовлят у горщиках біля святилища Таракташ II: антропологічний аспект

50

ГОТУН І.А., ПЕТРАУСКАС А.В., КВІТНИЦЬКИЙ М.В., КОВАЛЬ О.А. Заплавні давньоруські пам'ятки Київського Подніпров'я

54

Publications of Archaeological Materials

STRELNYK M.O., KHOMCHYK M.A., SOROKINA S.A. Dice from the 2nd millennia BC to the 14th c. AD from the Collection of the National Museum of History of Ukraine

POTYEKHINA I.D. Infant Burials in Vessels near the Sanctuary Taraktash II: Anthropological Aspect

HOTUN I.A., PETRAUSKAS A.V., KVITNYTSKYI M.V., KOVAL O.A. Floodplain Ancient Rus Monuments of the Dnipro River Kyiv Region

Київські старожитності

ЗАНКІН А.Б. Історична топографія й геоморфологія стародавнього київського Подолу IX—XVIII ст. (історико-природознавчий аспект)

Antiquities of Kyiv

- 61 ZANKIN A.B. Historic Topography and Geomorphology of Old Kyiv Podil in the 9th—18th centuries (historic and natural historic aspect)

До історії стародавнього виробництва

НИКІТЕНКО І.С. Кам'яна сировина Криво-різжя доби бронзи
КОЛОДА В.В., ПАШКЕВИЧ Г.О., ГОРБАНЕНКО С.А. Землеробство жителів городища Мохнач (часів салтівської культури)

To the History of Ancient Crafts

- 75 NIKITENKO I.S. Stone Work Material of Kryvyi Rih Region in the Bronze Age
84 KOLODA V.V., PASHKEVYCH H.O., HORBANENKO S.A. Agriculture of Mokhnach Hill-fort Habitants (in the period of Saltivska Culture)

Нові відкриття та знахідки

КОЗАК Д.Н. Житлово-господарський комплекс рибалок раннього залізного віку на Волині

Discoveries and Recent Finds

- 94 KOZAK D.N. Dwelling and Husbandry Complex of Fishermen of the Early Iron Age in Volyn Region

Рецензії

БЕРЕЗАНСЬКА С.С., БУНЯТЯН К.П. Рец.: 60 lat archeologii w UMCS. Podsumowanie ostatniego dziesięciolecia. Red. J. Gurba i J. Libera
ЧОРЕФ М.М. Рец.: Майко В.В. Кырк-Ерський клад городища Чуфут-Кале в Юго-Западном Крыму
ХРУШКОВА Л.Г. Рец.: Сорочан С.Б. Византийский Херсон (вторая половина VI — первая половина X вв.). Очерки истории и культуры
ГУСАКОВ В.В. Рец.: Szymchak K., Khudzhazarov M. Exploring the Neolithic of the Kyzyl-Kums; Ayakagytma «The Site» and the other collections.

Book Review

- 99 BEREZANSKA S.S., BUNYATYAN K.P. Re.: 60 lat archeologii w UMCS. Podsumowanie ostatniego dziesięciolecia. Red. J. Gurba i J. Libera
CHOREF M.M. Re.: Mayko V.V. Kyrk-Yer Treasure of Chufut-Kale Hill-fort in the South-Western Crimea
103 KHRUSHKOVA L.G. Re.: Sorochan S.B. Byzantine Kherson (the second part of the 6th — the first part of the 10th centuries). Historical and Cultural Studies
109 HUSAKOV V.V. Re.: Szymchak K., Khudzhazarov M. Exploring the Neolithic of the Kyzyl-Kums; Ayakagytma «The Site» and the other Collections.

Охорона археологічних пам'яток

ГАВРИЛЮК Н.О. Польові археологічні дослідження в Україні у 2002—2007 рр.

Protection of Archaeological Monuments

- 112 HAVRYLYUK N.O. Field Archaeological Research in Ukraine from 2002 to 2007

Хроніка

До 80-річчя Юлії Іванівни Козуб
До 60-річчя Бориса Вікторовича Магомедова
Професорові Янові Хохоровському — 60

News Review

- 119 To the 80th Anniversary of Yuliya Ivanivna Kozub
120 To the 60th Anniversary of Borys Viktorovych Magomedov
121 Professor Ian Chochorovski is 60

Наші автори

Список скорочень

Our Authors

Abbreviations

Вітаємо ГЛІБА ЮРІЙОВИЧА ІВАКІНА з почесним званням

4 лютого 2009 р. доктору історичних наук, заступнику директора Інституту археології НАН України Івакіну Глібу Юрійовичу було присвоєно звання члена-кореспондента НАН України. Гліб Юрійович народився у Києві 30 січня 1947 р., закінчив історичний факультет Київського державного університету імені Тараса Шевченка. З 1974 р. і до цього часу працює в Інституті археології, де пройшов шлях від лаборанта до заступника директора з наукової роботи. 1985 р. Гліб Юрійович захистив кандидатську дисертацію на тему «Київ во второй половине XIII — первой половине XVI вв.», а 1997 року — докторську дисертацію «Історичний розвиток Києва XIII — середини XVI ст.»

Високопрофесійний, грамотний фахівець, організатор наукових досліджень, надзвичайно толерантна людина, Г.Ю. Івакін присвятив своє життя археологічним дослідженням пам'яток м. Києва. За його безпосередньої участі проводились масштабні розкопки на Подолі, в центрі Києва та на Печерську.

Під керівництвом Гліба Юрійовича розпочато надзвичайно відповідальну роботу з відновлення середньовічних пам'яток монументальної архітектури м. Києва. Розкопано і відновлено церкву Успіння Богородиці Пирогощі, Успенський собор Києво-Печерської Лаври, Михайлівський Золотоверхий собор, що стали візитними картками столиці України. Г.Ю. Івакін очолює дослідження Десятинної церкви та території «Старого Арсеналу», який має стати провідним музеєм України.

Глібові Юрійовичу належить понад 200 наукових праць, серед яких книги «Київ в XIII—XV веках» (1982), «Оповіді про стародавній Київ» (1982), «Історичний розвиток Києва XIII — середини XVI ст.» (1996). Він є співавтором фун-

даментальних колективних досліджень — «Новое в археологии Киева» (1981), «История Киева» в 3-х томах (1986), «Археология Украинской ССР» (1987), «Давня історія України» (2000) та ін. Гліб Юрійович — редактор багатьох наукових монографій, бере активну участь у пам'яткоохоронній роботі м. Києва, у створенні охоронних та заповідних зон столиці України, Зводу пам'яток історії та культури України.

Держава високо оцінила науковий рівень українського вченого: йому присуджено дві Державні премії України в галузі науки і техніки — за цикл праць з археології та історії Києва (1983) та колективних монографій «Давня історія України» й «Етнічна історія давньої України» (2002).

Як відповідальний секретар Національного комітету України Всесвітньої спілки Візантистів, член наукових та науково-методичних рад Міністерства культури та туризму, Держбуду України, Головного управління з охорони культурної спадщини Київської міськдержадміністрації, Національного заповідника «Софія Київська», Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника та ін., Г.Ю. Івакін проводить активну науково-методичну роботу.

Він досвідчений організатор науки, керівник одного з найбільших відділів Інституту археології, заступник голови Вченої ради Інституту та Спеціалізованої ради із захисту дисертацій. Під керівництвом Гліба Юрійовича Івакіна підготовлено та захищено кілька дисертацій.

Справжнього професіонала, шляхетну і порядну людину вітаємо з високим званням та бажаємо міцного здоров'я, нових наукових звершень та знахідок!

В.В. Кропотов

ФІБУЛИ В КОСТЮМІ ДАВНЬОГО НАСЕЛЕННЯ ЄВРОПИ

Статтю присвячено систематизації даних про роль та місце металевої застібки-фібули в костюмі давнього населення Європи з метою висвітлення загальних культурно-історичних закономірностей.

Ключові слова: стародавня Європа, костюм, фібули

Видове розмаїття та розвиток костюму давнього населення Європи останнім часом привертає дедалі більшу увагу дослідників. І це не випадково. Залежно від місцевих вподобань та далеких впливів костюм відбиває усі перипетії політичного та культурного життя народу, його економічні зв'язки й духовні орієнтири. З огляду на це вивчення костюму як єдиного цілого, виявлення етапів його розвитку та специфіки окремих деталей відкриває перед нами особливі можливості в дослідженні культури давніх суспільств, їх взаємовплив та взаємодію. На жаль, суттєвою перешкодою на цьому шляху є нечисленність та недостатня інформативність писемних та зображувальних джерел: якщо завдяки їм костюми середньовіччя та нового часу відомі нам більш повно, то про одяг попередніх епох наші уявлення залишаються недостатньо чіткими. Зважаючи на це, повноцінне вивчення костюму давнього населення Європи неможливе без залучення даних археологічних досліджень.

Статтю присвячено лише одному аспекту цього багатогранного питання, а саме, систематизації даних про роль та місце металевої застібки-фібули в костюмі давнього населення Європи з метою висвітлення загальних культурно-історичних закономірностей.

Металева застібка-фібула — це нескладна пружинна прикраса, призначена для скріплення між собою окремих частин верхнього одягу. Ці вироби виникли на межі XIV—XIII ст. до н. е. у фрако-ілірійському середовищі й швидко розповсюдились по всій Південній Європі, потрапивши до Малої Азії та на Кавказ. У IX—VIII ст. до н. е. вони стали невід'ємною частиною туалету гальштатських племен та почали

масово потрапляти до центральної частини Європейського континенту. Однак справді загальноєвропейським типом прикрас фібула стала лише в латенську епоху (V—I ст. до н. е.). Переробивши її зовнішній вигляд та створивши класичну застібку з двобічною симетричною пружиною, кельти розповсюдили свій винахід по всій Європі, передавши його практично всім європейським народам. Через те у наступний майже тисячолітній період (в епоху Римської імперії та ранньому середньовіччі) фібули відомі всюди: від Іспанії до Уралу, від Італії до Скандинавії. Наприкінці I тис. н. е. фібули поступово стали виходити зі вжитку.

Водночас широке входження в побут металевих застібок у різних за походженням племен, що населяли стародавню Європу, зовсім не завжди призводило до уніфікації зовнішнього вигляду їх костюму. Деякі народи, сприймаючи моду на носіння фібули, запозичували лише саму застібку, а не спосіб її застосування або весь елемент туалету. В такому випадку фібулу використовували в усталеному типі одягу, суттєво не змінюючи його, а лише доповнюючи або замінюючи інші види кріплень (пряжки, шпильки тощо). Коли ж разом із фібулою сприймалося нове вбрання (наприклад, плащ або куртки), народ, що запозичив його, вносив у нього деякі зміни, роблячи костюм по-своєму неповторним. Унаслідок цього у давнину існувала величезна кількість різних костюмів, що передбачали застосування фібули. Проте навіть за такого розмаїття за загальним концептуальним рішенням та конкретною роллю у ньому фібули можна виділити лише три основні типи такого одягу.

Одяг першого типу — звичайний плащ або накидка, якою огортали тіло та закріплюва-

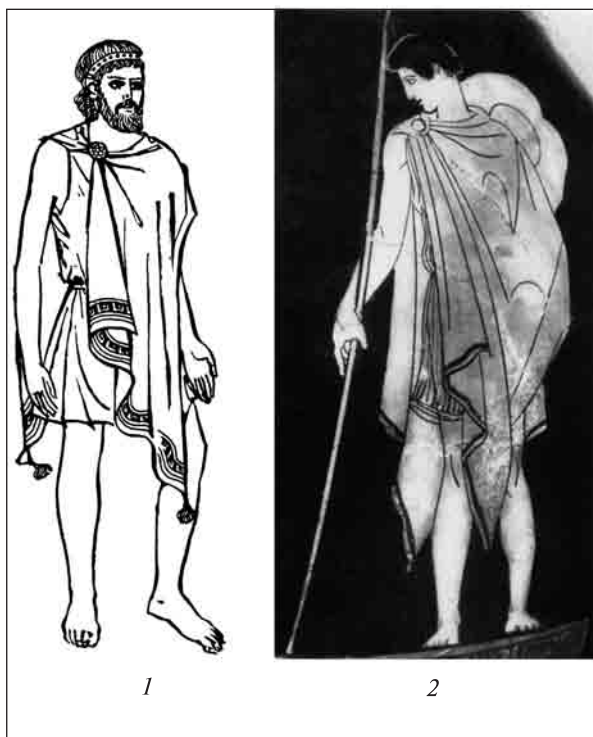

Рис. 1. «Фібульний» одяг першого типу — давньогрецька хламида: 1 — реконструкція К.К. Стамерова; 2 — зображення на вазі з Берлінського музею

ли на плечі (значно рідше під горлом) металевою застібкою (рис. 1—5). Цей найдавніший «фібульний» костюм був і найрозповсюдженішим. Він побутував у більшості європейських народів та вважався переважно чоловічим видом одягу. Кожен народ мав свої відмінні риси у крої костюму, його оздобленні та орнаментативі: застосовував особливі лекала, підбирав індивідуальні кольорові рішення, використовував певні форми фібул та специфічні набори дрібних прикрас. Смаки багатьох племен з часом відчутно змінювалися, що сприяло суттєвій переробці зовнішнього вигляду їхнього одягу. Однак загальна концепція цього костюму — огорнутий навколо тіла плащ-накидка, закріплений біля плеча фібулою, — завжди залишалась незмінною.

Напевно, плащі у Фракії та Іллірії існували і до появи фібули, але закріплювались підв'язаною особливим способом дротяною шпилькою або в інший не менш складний спосіб (Bouzek 1985, p. 152; Hattat 1994, p. 17—22). Застосування фібули значно спростило це кріплення та зробило плащ-накидку одним із найпопулярніших видів одягу.

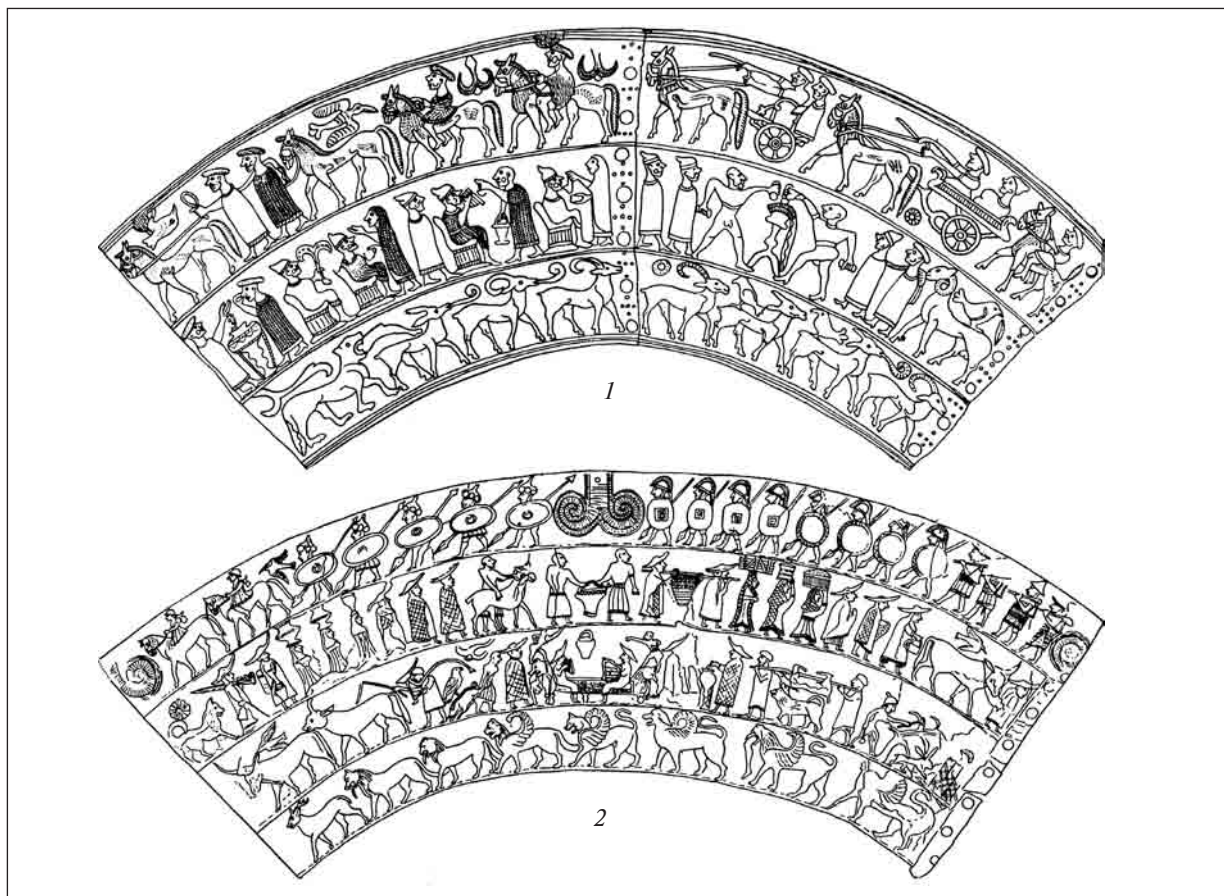

Рис. 2. «Фібульний» одяг першого типу — зображення урочистих процесій та побутових сцен на італійських ситулах VI—V ст. до н. е. (за Б.М. Граковим): 1 — на ситулі з Вача; 2 — на ситулі з Чертозького могильника

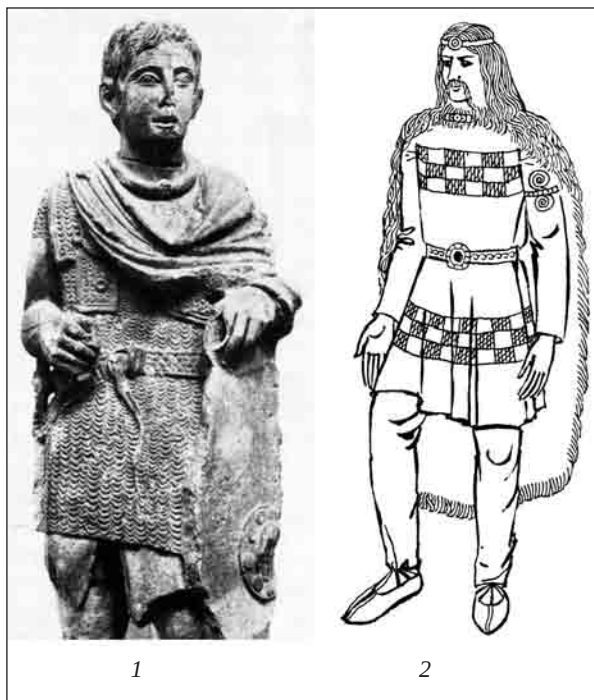

Рис. 3. «Фібальний» одяг першого типу — костюм давніх кельтів; 1 — статуя кельтського воїна (Авіньйон, музей Кальвет); 2 — реконструкція К.К. Стамерова

Про особливості найдавніших фрако-іллійських плащів нам практично нічого не відомо, однак близьку до них давньогрецьку накидку — хламиду, або хламис, описано досить детально (див., напр.: Thiel 1963, S. 37; Стамеров 1978, с. 41). Це був звичайний прямокутний шматок тканини, згорнений вздовж короткої осі та накинутий на тіло через ліве плече. Закриваючи торс разом із лівою рукою, хламида кріпилась на правому плечі металевою застібною, але не за верхні кути, а на певній відстані від них. Отже, вся права частина фігури залишалась відкритою. Її добре було видно у розрізі хламиди, бокові частини якої разом із верхніми кутами вільно звисали спереду та позаду. Для того, щоб ці частини костюму створювали красиві складки, до нижніх кутів прикріплювали невеликі вшиті у тканину важки, що відтягували конструкцію донизу (рис. 1).

Таке вбрання, що переважно сягало лише колін, було типовим для нижчих прошарків давньогрецького суспільства¹ та побутувало протягом усього античного періоду. Проте його «фібальні» модифікації були характерними лише для найранішого етапу, — так званих темних

¹ Заможні громадяни та вищі прошарки суспільства носили плащі-гіматіони, або гіматії, які не передбачали застосування жодних застібок (Стамеров 1978, с. 40—41).

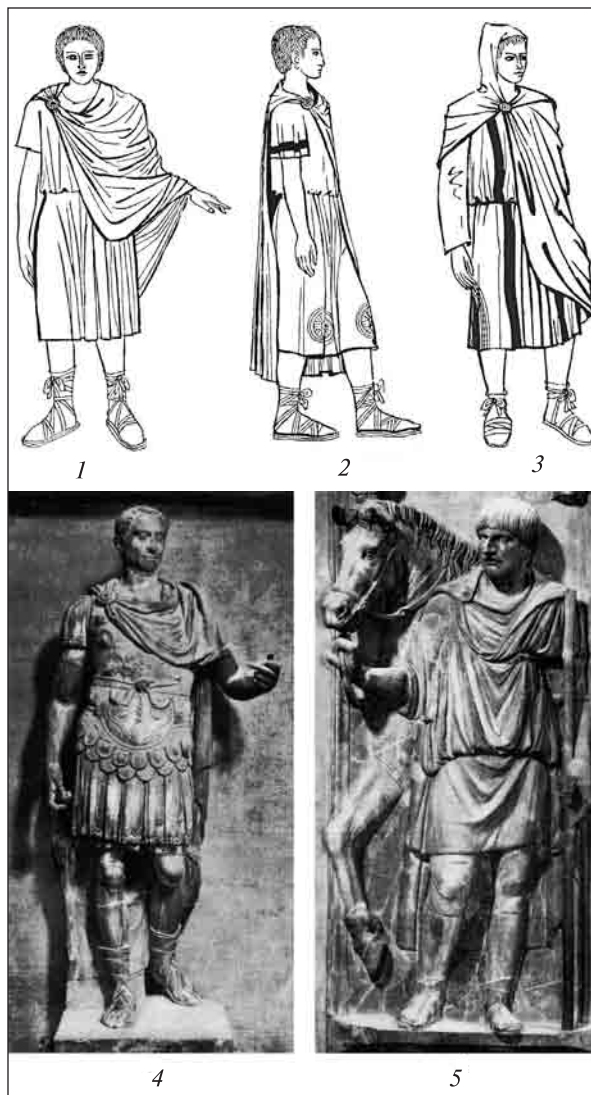

Рис. 4. «Фібальний» одяг першого типу — римські плащі (1 — сагум; 2, 4 — полудаментум; 3, 5 — лацерна); 1—3 — реконструкції К.К. Стамерова; 4 — статуя Юлія Цезаря (Рим, Капітолій); 5 — надгробок римського солдата (галерея Уфіці, Флоренція)

віків (XII—VIII ст. до н. е.). З початком архаїчного періоду фібула в Греції досить швидко вийшла з моди і її замінили іншими видами кріплення.

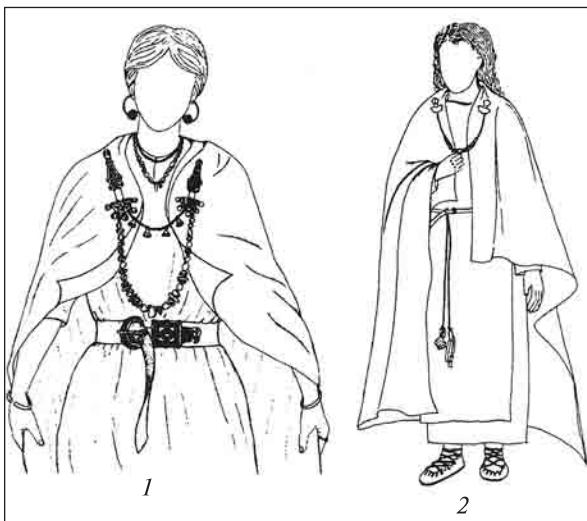
Інакший вигляд мав італійський плащ, добре відомий за зображеннями на поховальних урнах та ситулах VI—V ст. до н. е. Це було довге вбрання із різнокольорової вовняної тканини, що звисало до щиколоток, не створюючи на фігурі помітних складок. Верхню частину такого плаща прикрашав невеликий відігнутий назовні комір, нижню — акуратно оформлений поділ. Прикриваючи тіло рівномірно з обох боків, плащ, скоріше за все, закріплювався фібулою біля горла або на незначній відстані від нього на одному з плечей (рис. 2). Подібне вбрання було типовим не лише для італіків, а й

1

2

Рис. 5. «Фібульний» одяг першого типу — костюми давніх германців. 1 — деталь зображення на тріумфальній колоні імператора Траяна (Рим); 2 — деталь зображення на тріумфальній арці імператора Костянтина (Рим)

1

2

Рис. 6. Різновид «фібульного» одягу першого типу — плащ із двома фібулами: 1 — реконструкція Е.А. Хайредінової; 2 — реконструкція О.В. Гопкало

гальштатських племен, що засвідчують численні знахідки фібул (Граков 1977, с. 38—39).

Подібний одяг носили і кельти. Їхній костюм доримської епохи, недостатньо відбитий на скульптурних та рельєфних зображеннях, докладно описано античними авторами. Найдетальніший їх опис наводить Діодор: «Одяг кельтів дивовижний: він складається з пофарбованих сорочок, які сяють всіма кольорами, та штанів, які вони називають «брака́». За допомогою фібул поверх них вони прикріплюють строка́ті плащі — взимку з вовни, влітку з легкої тканини, прикрашені маленькими та дуже яскравими квадратиками» (Diodor V, 28). Кельтський

плащ був дуже подібним до італійського і відрізнявся від нього лише орнаментациєю та способом драпірування. Прямокутний за формою плащ накидали на плечі та закріплювали фібурою за верхні кути під горлом або на правому плечі. При цьому, щоб вивільнити ліву руку, його край, що звисав спереду, як правило, закидали за спину (рис. 3) (Граков 1977, с. 66; Стамеров 1978, с. 68; Thiel 1963, Abb. 101).

У самій Італії після посилення Риму та підкорення Етрурії «фібульні» костюми зникли і знову з'явилися в перші століття н. е. вже внаслідок варваризації Імперії. Серед розповсюджених в імператорський період різних типів плащів лише три передбачали використання фібули (Стамеров 1978, с. 58—59; Thiel 1963, S. 68—77). Найпоширенішим був короткий плащ — сагум, що дуже нагадував давньогрецьку хламиду. Його також накидали на ліве плече та закріплювали з протилежного боку застібною, але при цьому скріплювали не краї пла-

1

2

3

4

5

Рис. 7. Зображення на боспорських рельєфах: 1 — КБН, № 623; 2 — КБН, № 88; 3 — КБН, № 992; 4 — КБН, № 278; 5 — КБН, № 1238

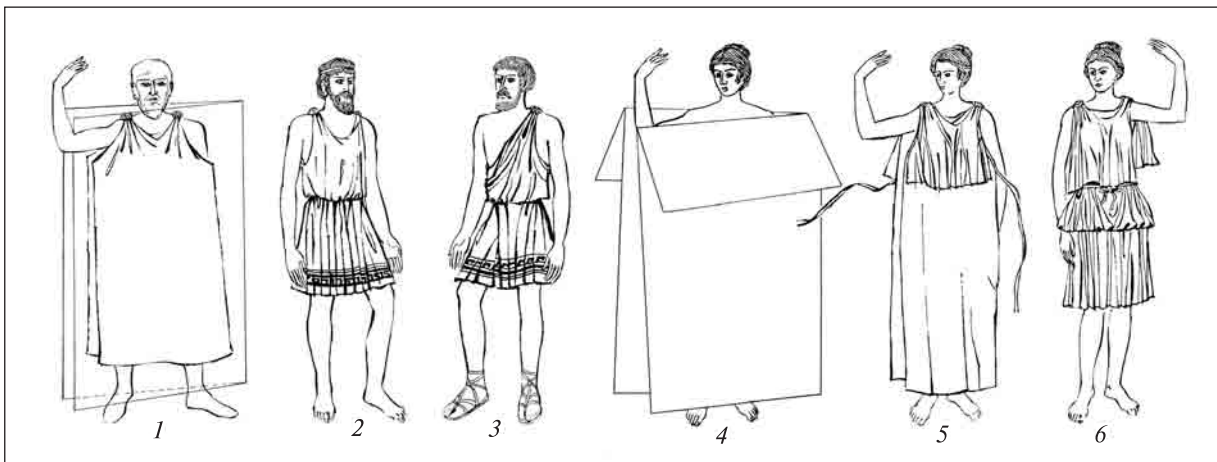

Рис. 8. «Фібульний» одяг другого типу — давньогрецькі хітони (реконструкція К.К. Стамерова)

ща, а його верхні кути (рис. 4, 1). Сагум ніколи не опускався нижче колін, а іноді був навіть коротшим. Його носили і раби, і вільне населення. Другий тип плаща — полудаментум — відрізнявся від попереднього тільки своєю довжиною. Спускаючись значно нижче колін, він доходив до щиколоток та був ознакою належності до вищих прошарків римського суспільства — знатних громадян, воєначальників та магістраторів (рис. 4, 2). Яскраво-червоний і пурпуровий полудаментум вважався символом імператорської влади (рис. 4, 4). Третій тип римського плаща — лацерна — з'явився ще наприкінці республіканського періоду та став в Імперії звичним верхнім одягом, особливо серед заможної молоді. Він також мав прямокутну форму, але із заокругленими кутами. Носили лацерну короткою стороною назад, накидаючи на плечі та закріплюючи фібулою під горлом або на правому плечі. Іноді її підперізували або накидали на голову як своєрідну відлогу (рис. 4, 3, 5).

Плащ стародавніх германців, як і чоловічий костюм загалом, напевно, мало чим відрізнявся від кельтського. У будь-якому випадку, на римських барельєфах германців здебільшого зображали одягненими у такі самі вузькі штани з тканини та довгі сорочки-туніки, що звисали до колін, поверх них були накинуті короткі плащі, скріплені на правому плечі фібулою. Ліву частину плаща, що звисала попереду, на кельтський манір закидали за спину (рис. 5).

Уже наприкінці античного періоду в германському середовищі з'явилася особлива форма плащів-накидок, типова виключно для жіночого костюму. Цей одяг мав вигляд звичайного прямокутного або підквадратного шматка тканини, накинутого на тіло так, що обидва

його кінці вільно звисали попереду, прикриваючи тіло з усіх боків разом із руками. Щоб конструкція міцно трималась, її закріплювали в ділянці ключиць двома фібулами (з правого та лівого боків), часто їх поєднували між собою коротким ланцюжком або ниткою дрібних прикрас (рис. 6). Це вбрання, вірогідно, виникло під впливом «фібульного» костюму другого типу, а в епоху Великого переселення народів поширилося на величезній території від Кавказу до Іспанії і побутувало у багатьох європейських народів до кінця раннього середньовіччя (Хайрединова 1997, с. 87—88, рис. 1; 2000, с. 92—93, рис. 2, 15; Петраускас 2004, с. 176—182, рис. 9; Гопкало 2004, с. 187, рис. 1, II; 2007, с. 55; Bierbrauer 1975, S. 71—78, Abb. 10; Pilet 2001, s. 423—427, fig. 5—7).

На півдні Східної Європи надзвичайно популярні у центральній та західній частинах континенту плащі, скріплені на плечі фібулою, широкого розповсюдження не набули. В античний час доволі масово їх використовували лише у міських центрах Північного Причорномор'я². Тут, з огляду на численні зображення на надгробках та присвячувальних написах, плащ, який був частиною чоловічого парадного строю, одягали на традиційне причорноморсько-варварське вбрання — куртку або каптан (рис. 7) (див., напр.: КБН, № 78, 80—84, 88, 132, 140, 145, 257, 262, 277—279 тощо). Конструктивно причорноморські плащі нічим

² Причому у варварів, які оточували античні центри, — пізніх скіфів та сарматів, попри думку С.О. Яценка (Яценко 2006, с. 141, 146—147), подібних плащів, скоріше за все, взагалі не було. Це засвідчує типове розташування фібул у їхніх похованнях на ділянці грудей (переважно, ліворуч), а не біля правого плеча чи горла, як це мало б бути в протилежному випадку.

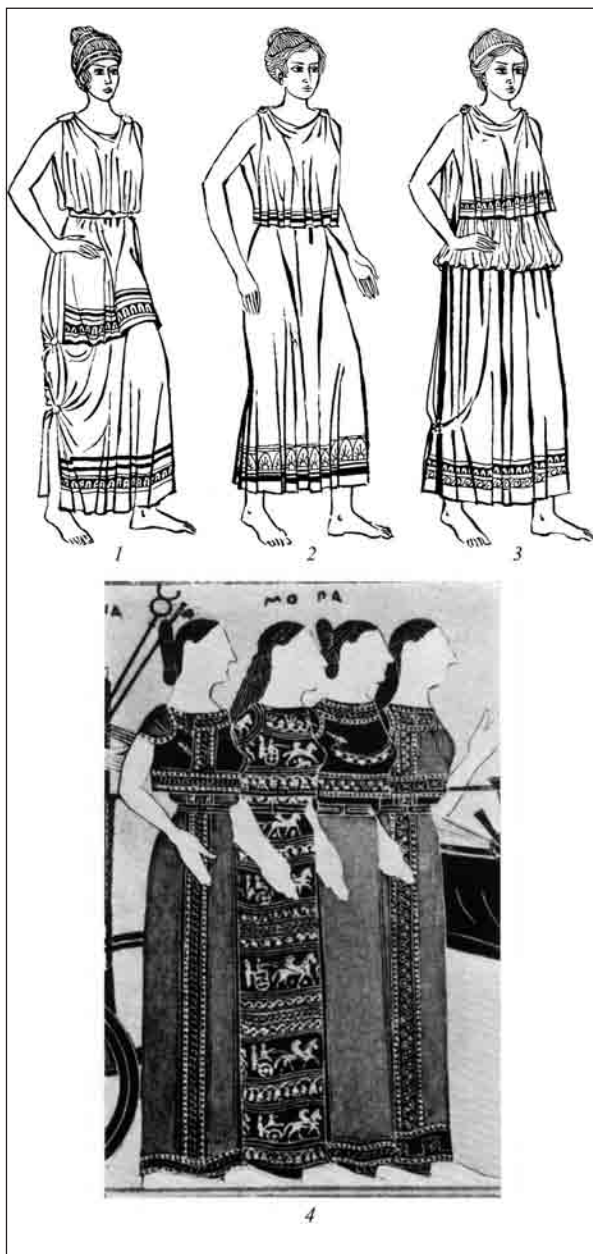

Рис. 9. «Фібульний» одяг другого типу — різновиди жіночих хітонів-пеплосів: 1—3 — реконструкція К.К. Стамерова; 4 — пеплоси, скріплені дротяними булавками (зображення на вазі з Археологічного музею Флоренції)

не відрізнялись від римських і були представлені такими самими типами, що і в Імперії — сагумом, полудаментумом та лацерною. Привертає увагу і час їхньої появи у Причорномор'ї: на зламі ер або в першій половині I ст. н. е.³, тобто майже одночасно із початком розповсюдження цих костюмів у самій Італії та різким

³ Цей факт, що походить із датувань написів на вже згаданих рельєфах, підтверджено й археологічно: якщо фібули II—I ст. до н. е. трапляються на античних пам'ятках дуже рідко, то застібки перших століть н. е. є досить масовою категорією знахідок на них.

посиленням римського впливу у припонтійському регіоні.

До «фібульного» одягу другого типу належало менш різноманітне вбрання на кшталт давньогрецьких хітонів, які, як і плащі, виготовляли з прямокутного шматка тканини, який перегинали вздовж короткої осі. Плащ охоплював фігуру з трьох боків — лівого, грудей та спини, але не поверх рук, а під ними — на рівні пахв. Накинутий у такий спосіб хітон скріплювали на плечах двома застібками так, щоб між ними та кутами тканини залишались проміжки для вільного просування рук⁴. Тож правий бік фігури залишався відкритим. Щоб її прикрити, кінці тканини напускались один на одного або скріплювались між собою, а все вбрання підперізували на талії паском, часто прикриваючи його складками одягу (рис. 8—9) (Стамеров 1978, с. 38—39; Thiel 1963, S. 32—34; Garbsch 1965, S. 4—7). Особливістю жіночих хітонів-пеплосів був відігнутий назовні верхній кінець матерії — діплодіон, що слугував додатковою прикрасою костюму (рис. 8, 4—6) (Стамеров 1978, с. 42—46; Thiel 1963, S. 43—44). Хітони частіше, ніж інші типи «фібульного» одягу, використовували у «безфібульному» варіанті, причому у Греції останній домінував, в той час як у варварському середовищі був винятком (Garbsch 1965, S. 4—23, Taf. 1—16; Richthofen 1998, S. 478—481). Окрім фібул, застібками слугували прості дротяні шпильки, різноманітні пряжки, яскраво прикрашені медальйони тощо (рис. 9, 4; 10, 1).

На відміну від плащів, хітони не були такими поширеними. На ранньому етапі (у доримський період), окрім греків, їх масово використовували лише фракійські та іллірійські племена⁵. Однак якщо у Греції зазначене вбрання носили і чоловіки, і жінки, то у варварів цей одяг був винятково жіночим елементом костюму. У перші століття н. е. популярність хітонів зростає: саме як жіночий одяг вони широко увійшли у побут різноетнічного населення дунайських провінцій Імперії. При цьому провінційно-римські хітони, добре відомі нам за зображеннями на надгробних рельєфах (див., напр.: Garbsch 1965, S. 4—23, Taf. 1—16; Richthofen 1998, S. 478—481,

⁴ Іноді хітон скріплювали лише на лівому плечі, а праве разом із частиною грудей залишали відкритим. Такий стрій називався ексомією (рис. 8, 3).

⁵ У Центральній та Західній Європі переважав натільний одяг іншого типу — туніка. Її зшивали по боках, одягали через голову, і вона не передбачала застосування застібок (Граков 1977, с. 38; Стамеров 1978, с. 53—54).

Abb. 10; Cociş 2004, p. 158—161, pl. CLXXII—CLXXVIII), від грецьких аналогів відрізнялись низкою специфічних ознак і насамперед відсутністю діплодіону та наявністю широкої складки тканини, що спускалась від поясу до подолу, формуючи своєрідний «під'юпник» (рис. 10, 2—3) (у грецьких хітонах така складка лише прикривала пояс: рис. 9, 3). Це вбрання, як правило, одягали поверх натільної сорочки-туніки. Воно було теплішим, ніж грецький костюм, і його, можливо, використовували лише в осінньо-зимовий період. Проте зображення «полегшеного» жіночого одягу на дунайських надгробках нам майже невідомі.

Напевно, ще більшого поширення хітоноподібний одяг набув в епоху Великого переселення народів. Ставши невід'ємною частиною жіночого костюму багатьох германських народів, він потрапив на значну частину Європи, де продовжував побутовати й у ранньому середньовіччі. Як різновид хітону іноді реконструюють одяг гото-аланського населення Південного Криму VI—VII ст. н. е. (Айбабин 1999, рис. 66). Однак існування такого костюму на півдні Східної Європи у попередній час досі не підтверджено. «Фібульні» модифікації хітонів поки що не відомі навіть у античних центрах Північного Причорномор'я.

Припущення С.О. Яценка щодо наявності такого костюму у пізніх скіфів та сарматів не має достатнього обґрунтування (Яценко 2006, с. 146). Поодинокі знахідки у похованнях двох фібул біля плечей, наведені автором (10 комплексів), аж ніяк не свідчать про використання хітоноподібного вбрання та можуть бути пояснені іншими причинами. Наприклад, відігнутим назовні комірцем звичного для північно-причорноморських варварів розстібного одягу, до кінців якого були прикріплені ці застібки («фібульний» одяг третього типу). До того ж не всі згадані С.О. Яценком комплекси відповідають критеріям, які він наводить. Так, у пох. 25/1 некрополя Золоте було знайдено лише одну фібулу — біля лівого плеча (Корпусова 1983, с. 101), у могилі 125 Заветнинського могильника — п'ять, усі на ділянці грудей (Богданова 1958, с. 29), у могилі 6 Бельбеку IV — дві, обидві також на грудях покійного (Гущина 1969, с. 2). У жодній із досліджених у 1891 р. у Керчі могил не знайдено пари застібок, розташованих на плечах похованого (Описание 1893; 1893а, с. 150—160). На Тузлинському могильнику Н.П. Сорокіна наводить лише один такий випадок — могила 83 (38)/Ш. 1911 (Сорокіна 1975, с. 45), а не кілька, як вказує С.О. Яценко; в інших

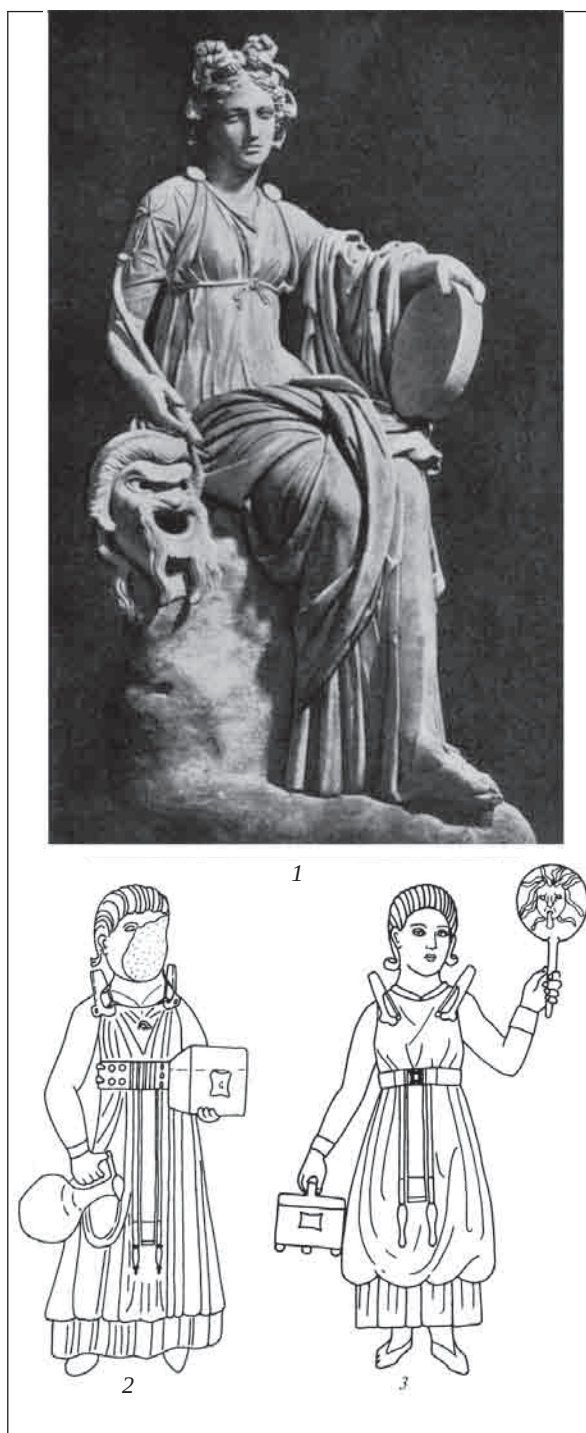

Рис. 10. «Фібульний» одяг другого типу — провінційно-римські хітони: 1 — статуя музи Талії, римська копія з грецького оригіналу (Ватикан); 2 — зображення на надгробку з Вагні (за Й. Ріхтгофен); 3 — зображення на надгробку з Клагенфурта (за Й. Ріхтгофен)

похованнях дослідниця, навпаки, наголошує на звичному розташуванні фібул — на грудях покійного (Сорокіна 1975, с. 40—41, 45).

Третій тип «фібульного» одягу — верхній шитий розстібний костюм у вигляді куртки або халата, поли якого запинали на грудях і скрі-

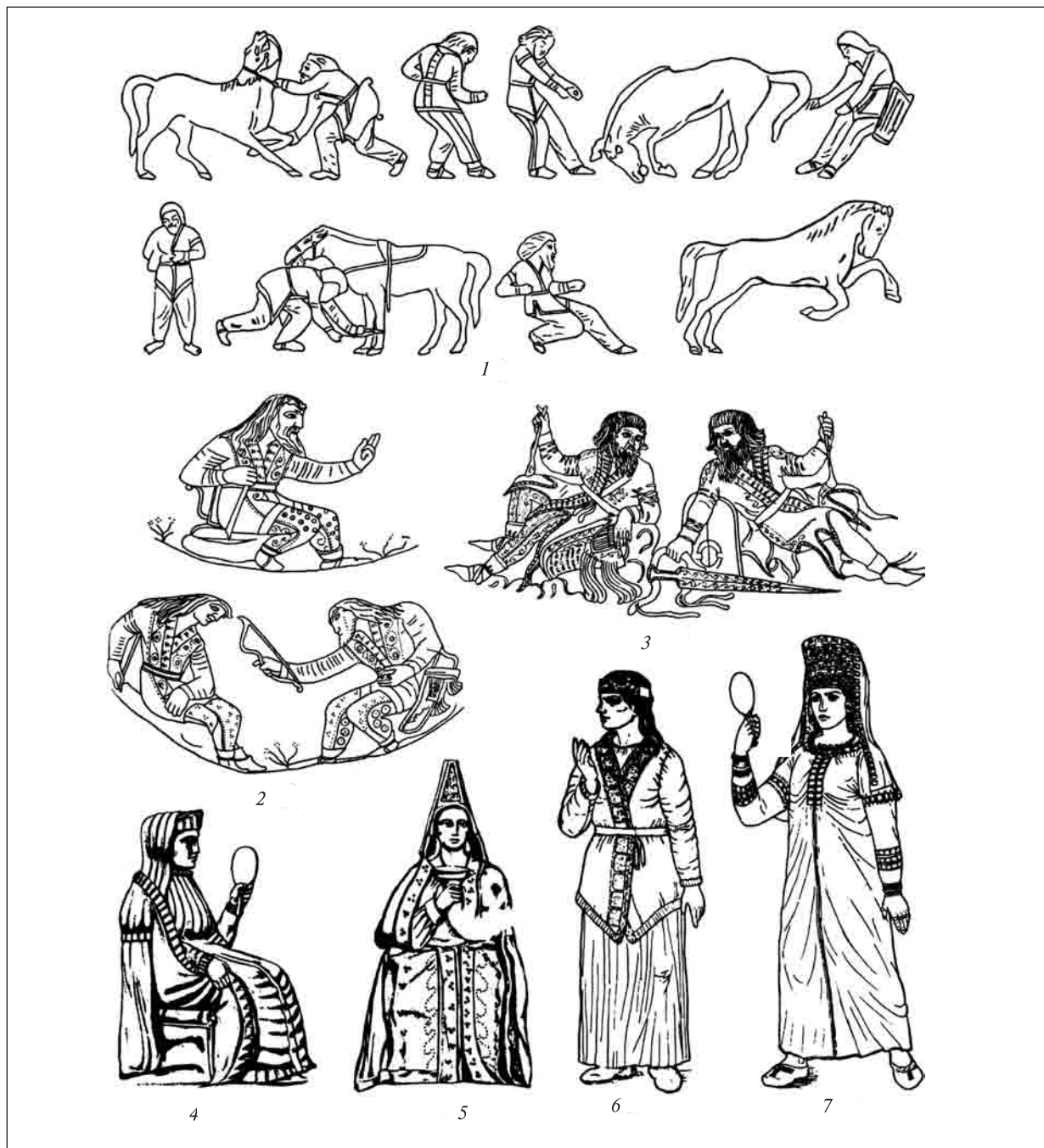

Рис. 11. «Безфібульний» костюм скіфів.: 1 — зображення на вазі з кургану Чортонлик; 2 — зображення на вазі з Воронезького кургану; 3 — деталь зображення на чаші з кургану Гайманова Могила; 4 — зображення на бляшці з кургану Карагодеуашх; 6 — костюм скіф'янки за матеріалами поховання з кургану Товста Могила (реконструкція Л.С. Ключко); 7 — костюм скіф'янки за матеріалами поховання з кургану 2 у с. Корніївка (реконструкція Л.С. Ключко)

плювали однією чи кількома фібулами. Це вбрання, на відміну від двох попередніх типів, спочатку не передбачало застосування фібули чи будь-якої іншої металевої застібки: його підперізували на талії паском, через що костюм набував характерного глибокого коміра, що лишав відкритою частину грудей (рис. 11). У такому вигляді розстібний одяг використовувало багато кочових народів, зокрема і скі-

фи, які населяли причорноморські степи у VII—IV ст. до н. е. Їхнє вбрання завдяки численним зображенням на розкішних предметах (вазах, чашах, гребінцях тощо) вивчено найдетальніше (Ключко 1984; 1992).

Скіфський чоловічий костюм складався з верхнього наплічного одягу — каптану, поясного — штанів, взуття — коротких напівчобіт і головного убору — шапки-ковпака конічної фор-

ми, який, однак, не завжди використовувався (рис. 11, 1—3). Найспецифічнішою частиною костюму, безумовно, був каптан-куртка із трикутним комірцем та довгими симетричними полами, що спускались до середини стегон. Каптан, як правило, загинали справа наліво і підперізували на талії паском. У такому вигляді він слугував основним типом верхнього наплічного одягу протягом цілого року (Клочко 1984). Костюм скіф'янок, хоч і був різноманітнішим, багато в чому повторював чоловічий (рис. 11, 4—7). З-поміж верхнього одягу, крім каптанів, жінки використовували халати, накидки та нерозстібні сукні. Різнманітними у жінок були й головні убори — калафи, ковпаки, покривала тощо (Клочко 1992).

Подібний зовнішній вигляд жителів півдня Східної Європи мали і в наступний сарматський період (рис. 12—13) (Ковпаненко 1986, с. 112—124; Симоненко, Лобай 1991, с. 53—56). На жаль, через недостатність зображальних джерел описати всі особливості їхнього костюму не можна. Сарматське мистецтво, на відміну від скіфського, не передбачало реалістичного зображення людських фігур, а в поле зору античних скульпторів східноєвропейські кочовики потрапляли вкрай рідко, та й тоді їх, як правило, зображали в узагальненому варварському образі (Istvánovits, Kulcsár 2001, р. 139—169). Загальне уявлення про костюм північнопричорноморських варварів II ст. до н. е. — III ст. н. е., окрім археологічних джерел, дають боспорські рельєфи. Вбрання жителів Боспору в перші століття н. е. було дуже сарматизоване, тому мало цілу низку варварських елементів туалету, передусім сарматський розстібний одяг, зображення якого виявлено на багатьох боспорських надгробках (КБН, № 80—83, 88, 132, 262, 357 тощо). На них чітко видно довгі куртки, що спускались до середини стегон (лише іноді дещо вище), зовні дуже подібні до скіфських каптанів (рис. 6, 1—3). Куртки, неглибоко загорнені справа наліво, підперізували на талії паском. Це був основний тип парадного наплічного одягу знатних боспорян. Інші їх особливості не дають змоги вивчати накинуті на них поверх римські плащі, які варвари, скоріш за все, не використовували (див. вище).

Важливим нововведенням у вбранні сарматського часу стала фібула. Запозичивши у своїх західних сусідів модну застібку, пізні скіфи та сармати почали сколювати нею комір верхнього одягу, прикриваючи частину грудей, що раніше залишалась відкритою. Однак цей додатковий спосіб скріплення одягу не був обов'язковим.

Рис. 12. «Фібульний» одяг третього типу — сарматський костюм за матеріалами поховань 1 та 2 з кургану 2 біля с. Пороги (реконструкція Л.С. Клочко та О.В. Симоненка)

Рис. 13. «Фібульний» одяг третього типу — сарматський костюм за матеріалами поховання 3 з кургану Соколова Могила (реконструкція А.К. Йолкіної та Г.С. Ковпаненка)

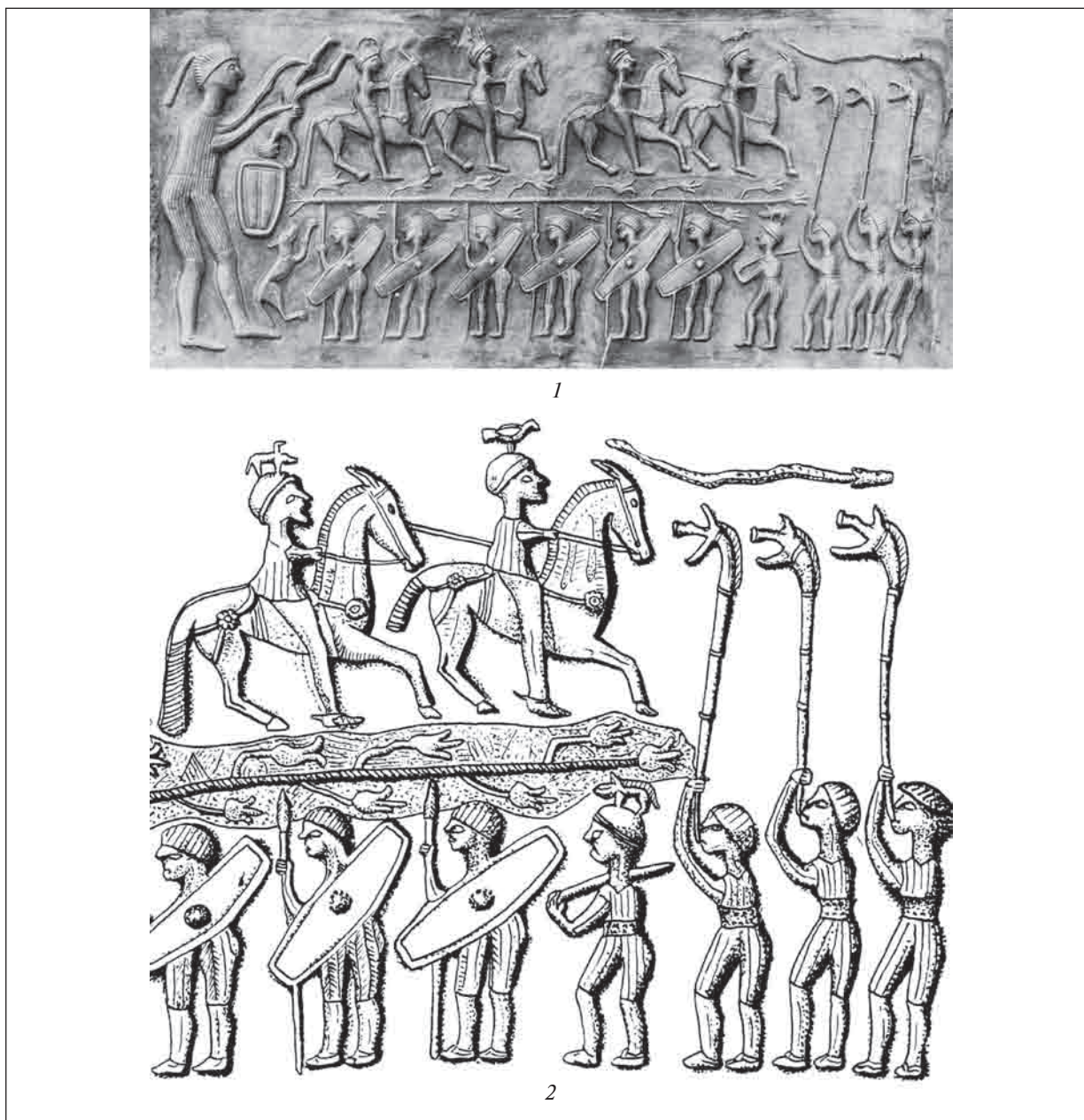

Рис. 14. Зображення на казані з Гундеструпа (за Т. Пауелом): 1 — загальний вигляд; 2 — деталь

Навіть на вершині своєї популярності — у II—III ст. н. е. — фібули не траплялись у східно-європейському степу та Криму частіше, ніж у кожному третьому похованні. Ймовірно, існували й інші способи скріплення коміра, наприклад, за допомогою шворок чи пряжок, що вже не раз згадувалось у літературі (див., напр.: Loukiachko 1995, s. 106). Утім навряд чи ці види кріплень були розповсюджені дуже широко, у будь-якому випадку, археологічні матеріали цього не підтверджують.

У перші століття н. е. куртка-каптан та його різновид — халат, скріплені на грудях фібулою, разом з іншими елементами сарматського костюму, набули значного розповсюдження

і в інших народів, які населяли південь Східної Європи: боспорських греків, прикубанських та нижньодонських меотів, різноетнічних племен Північного Кавказу тощо. Ставши основним типом верхнього наплічного одягу, вони домінували до часів готської навали середини III ст. н. е., що принесла нову моду і суттєво змінила зовнішній вигляд місцевих мешканців.

Слід зазначити, що у Центральній та Західній Європі дуже популярний у східній частині континенту шитий розстібний одяг, скріплений на грудях металевою застібкою, розповсюдження не мав. Є лише деякі підстави припустити його наявність у кельтів. Зокрема, на

це вказує той факт, що в їхніх похованнях, здійснених за обрядом трупопокладення, фібули на грудях або животі покійного трапляються доволі часто (див., напр.: Filip 1956, obr. 84; Benadik, Vlček, Ambros 1957, Abb. 20). Іноді кілька фібул поєднували між собою, утворюючи короткий ланцюг, або розташовували на грудях в ряд одну над одною, що нагадує положення застібок на пізньоскіфських та сарматських каптанах. Разом із тим існування такого одягу у кельтському середовищі залишилось абсолютно невідомим античним авторам. Немає його зображень і на римських рельєфах та статуях, хоча обриси подібних костюмів іноді трапляються на предметах кельтського мистецтва, наприклад, на казані з Гундеструпа (рис. 14) (Thiel 1980, Abb. 102; Powell 1980, pl. 130, 132). Напевно, якщо одяг із розгорненими полами на кшталт каптану або куртки і був поширений у кельтів, то навряд чи значно. Його могли використовувати лише окремі племена (наприклад, у Середньому Подунав'ї). Появу ж подібного вбрання у Центральній Європі слід розглядати як наслідок зворотного «іранського» впливу на кельтський світ, більш відомим прикладом якого є кельтські штани-брака (Thiel 1963, S. 120; Powell 1980, p. 66—68).

Наведені типи одягу — основні, де застосовували фібули, проте не єдині. Як виняток, ці застібки використовували і в інших елементах туалету. Так, дорогі поліхромні брошки у Прикубанні іноді слугували частинами складних головних уборів (Ждановский 1990, с. 105—108, рис. 35) та деталями витончених ремінів (Смирнов 1953, с. 29—30). Старі зношені прості бронзові застібки постійно використовували як прикраси в намистах, різних привісках та амулетах (див., напр.: Пьянков 1996, с. 96—98; Арсеньева, Толочко, Безуглов 2001, с. 10; Храпунов 2006, с. 165). Поодинокі знахідки фібул біля ніг у дитячих похованнях дають змогу припустити їх застосування як застібок для м'якого взуття, можливо, виключно дитячого.

С.О. Яценко припускає також широке використання фібул як застібок вертикально розрізаного коміра (розташованого по центру грудей або зміщеного в одну зі сторін) нерозстібного натільного одягу на кшталт сорочки. Це вбрання він розглядає як основний тип «фібульного» одягу причорноморських варварів, особливо скіфів та сарматів, які оточували античні центри (Яценко 2006, с. 140, 142—143). І хоча окремі випадки подібного застосування фібул, можливо, й існували ⁶, погодитись із масовим використанням їх у такий спосіб не

можна. Великі і масивні застібки — середньолатенські, лучкові, дуже профільовані та ін., найпопулярніші у північнопричорноморських варварів, були призначені для скріплення грубого та важчого, ніж натільний, верхнього одягу та несли значно більше навантаження. Думці С.О. Яценка суперечить і звичне їх розташування у похованні — на грудях похованого, частіше у лівій частині, а не під горлом, як це мало б бути у разі сколювання ними коміра сорочки. До того ж, якби фібули дійсно скріплювали натільний одяг, зважаючи на їх розташування на покійному, їх було б приховано верхнім одягом, а старанно вироблена форма, призначена прикрашати костюм, втратила б своє значення і деградувала. На практиці нічого подібного не відбувалось: зовнішній вигляд фібули на всіх етапах її використання відіграв важливу роль, і саме витонченої зовнішньої прикраси. Якщо в деяких випадках натільний одяг і передбачав застосування металевих застібок, для цього могли використовувати лише невеликі легкі та гладенькі фібули (наприклад, смичкові), які не відтягували тканину та не чіплялись за її складки.

Отже, детальний аналіз наявних даних про роль та місце металевої застібки-фібули в костюмі давнього населення Європи не лише дає змогу виділити три основних типи «фібульного» одягу, а й чітко вказує на різницю у їх застосуванні у західній та східній частинах континенту, що, у свою чергу, вказує на існування в давній Європі двох великих культурно-історичних «світів» зі своїми усталеними традиціями. Якщо в першому (Центральна та Західна Європа) фібула слугувала переважно для закріплення на плечі (або плечах) нескладного задрاپірованого одягу у вигляді плаща-накидки (чоловіче вбрання) або давньогрецького хітону (здебільшого жіноче), то в другому (південь Східної Європи) її застосовували, як правило, для скріплення на грудях верхнього шитого розстібного одягу у вигляді куртки або каптану (універсальний і чоловічий, і жіночий костюм). Цю різницю засвідчено й територіальними особливостями в технології виробництва фібул: якщо на Заході практично

⁶ Так, натільний одяг у вигляді сорочки було виявлено у заможному сарматському похованні у кургані Соколова Могила (рис. 13). Однак інтерпретація його коміра як вертикально розрізаного та скріпленого золотою фібулою-брошкою значною мірою є умовною, що відзначають і самі автори реконструкції — А.К. Йолкіна та Г.С. Ковпаненко (Ковпаненко 1986, с. 115).

всі застібки є литими, а отже, масивними та кутастими, часто з великою кількістю виступів, то на Сході вони виключно ковані, а тому «легші», із плавними обрисами та майже без рельєфних деталей.

Тісно взаємодіючи через розвинені культурні та торгово-економічні зв'язки, ці два «світи»

упродовж багатьох століть зберігали свою індивідуальність. Готська навала в середині III ст. н. е. не лише порушила стійкий баланс між ними і поширила західну моду на східну частину європейського континенту, а й заклала підвалини для глобальних змін епохи Великого переселення народів.

Айбабин А.И. Этническая история ранневизантийского Крыма. — Симферополь, 1999.

Арсеньева Т.М., Толочко И.В., Безуглов С.И. Некрополь Танаиса. Раскопки 1981—1995 гг. — М., 2001.

Богданова Н.А. Отчет об археологических исследованиях 1958 г. могильника первых веков н. э. в районе с. Заветное // НА ІА НАНУ. — 1958/134.

Гопкало О.В. Вбрання похованої на могильнику Велика Бугаївка // Археологія давніх слов'ян. — К., 2004. — С. 185—188.

Гопкало О.В. Про деякі результати та перспективи дослідження черняхівського костюма // Археологія. — 2007. — № 2. — С. 48—57.

Граков Б.Н. Ранний железный век. — М., 1977.

Гущина И.И. Отчет о работе Крымской археологической экспедиции ГИМ в 1969 г. // НА ІА НАНУ. — 1969/51.

Ждановский А.М. Новые погребения кочевников сарматского круга из Закубанья // Древние памятники Кубани. — Краснодар, 1990. — С. 102—116.

Ключко Л.С. Верхній плечовий одяг скіфів // Археологія. — 1984. — Вип. 47. — С. 57—68.

Ключко Л.С. Плечовий одяг скіф'янок // Археологія. — 1992. — № 3. — С. 95—106.

Ковпаненко Г.Т. Сарматское погребение I в. н. э. на Южном Буге. — К., 1986.

Корпусова В.Н. Некрополь Золотое. — К., 1983.

Описание могил, вскрытых в деревне Капканы, близ Еникале // ОАК за 1891 год. — СПб., 1893. — С. 154—160.

Описание могил, вскрытых в окрестностях Керчи, близ Змеиного залива // ОАК за 1891 год. — СПб., 1893а. — С. 150—154.

Петраускас О.В. Поховання багатой дівчинки на могильнику черняхівської культури Велика Бугаївка // Археологія давніх слов'ян. — К., 2004. — С. 165—184.

Пьянков А.В. Амулеты «египетского фаянса» из могильника Мостового у станицы Отрадной // Историко-археологический альманах. — 1996. — Вып. 2. — С. 93—99.

Симоненко А.В., Лобай Б.И. Сарматы Северо-Западного Причерноморья в I в. н. э. — К., 1991.

Смирнов К.Ф. Северский курган. — М., 1953.

Сорокина Н.П. Тузлинский некрополь // Тр. ГИМ. — 1975. — Вып. 26.

Стамеров К.К. Нариси з історії костюмів. — К., 1978. — Ч. 1.

Хайрединова Э.А. Женский костюм с орлиноголовыми пряжками второй половины VI — VII вв. н. э. по материалам могильника у с. Лучистое // Византия и Крым: Тез. докл. междунар. конф. — Симферополь, 1997. — С. 87—89.

Хайрединова Э.А. Женский костюм с южнокрымскими орлиноголовыми пряжками // МАИЭТ. — 2000. — Вып. 7. — С. 91—133.

Храпунов И.Н. Погребения детей в могильнике Нейзац // МАИЭТ. — 2006. — Вып. 12. — С. 161—250.

Яценко С.А. Костюм древней Евразии: ираноязычные народы. — М., 2006.

Benadik B., Vlček E., Ambros C. Keltische Gräberfelder der Südwestslowakei. — Bratislava, 1957.

Bierbrauer V. Die ostgotischen Grab- und Schatzfunde in Italien. — Spoleto, 1975.

Bouzek J. The Aegean, Anatolia and Europe: cultural interrelations in the second millennium BC. — Praha, 1985.

Cociș S. Fibulele din Dacia Romană. — Cluj-Napoca, 2004.

Filip J. Keltové ve Střední Evropě. — Praha, 1956.

Garbsch J. Die norisch-pannonische Frauentracht im 1. und 2. Jahrhundert // Münchener Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte. — München, 1965. — Bd. 11.

Hattatt R. Ancient and Romano-British Brooches. — Ipswich, 1994.

Istvánovits E., Kulcsár V. Sarmatians through the Eyes of Stranger. The Sarmatian Warrior // International Connections of the Barbarians of the Carpathian Basin in the 1st—5th centuries AD. — Aszód-Nyiregyháza, 2001. — P. 139—169.

Loukiachko S.I. La sépulture d'un guerrier sarmate près de Vyssotchino // Entre Asie et Europe. L'or des Sarmates. Nomades des steppes dans l'Antiquité. — Daoulas, 1995. — S. 102—109.

Pilet Ch. Témoignages de modes germaniques orientales dans la Lyonnaise Seconde (Normandie actuelle): bilan provi-

soire // International Connections of the Barbarians of the Carpathian Basin in the 1st—5th centuries AD. — Aszód-Nyiregyháza, 2001. — S. 419—429.

Powell T. G. E. The Celts. — London, 1980.

Richthofen J. Fibelgebrauch — gebrauchte Fibeln. Abnutzungsspuren an Fibeln der älteren römischen Kaiserzeit // Forschungen zur Archäologie im Land Brandenburg. — Wünsdorf, 1998. — Bd. 5. — S. 475—486.

Thiel E. Geschichte des Kostüms. — Berlin, 1963.

Одержано 08.01.2009

B. B. Кропотов

ФИБУЛЫ В КОСТЮМЕ ДРЕВНЕГО НАСЕЛЕНИЯ ЕВРОПЫ

Систематизированы данные о роли и месте металлической застежки-фибулы в костюме древнего населения Европы с целью выявления общих культурно-исторических закономерностей. Выделены три основных типа одежды, предусматривавшей применение такой застежки: плащ-накидка, обычно закрепленный фибулой на правом плече или под горлом (тип 1), несложное драпированное одеяние в виде древнегреческого хитона с фибулами на двух плечах (тип 2) и распашная шитая одежда в виде куртки или кафтана, скрепленного на груди одной или несколькими фибулами (тип 3). Показана территориальная обособленность этих нарядов: если первых два типа одежды характерны в основном для народов Центральной и Западной Европы, то последний — типичен для полиэтнического населения юга Восточной Европы, что явно указывает на существование в древности на континенте двух больших культурно-исторических миров со своими традициями. Тесно контактируя друг с другом по средством развитых культурных и торгово-экономических связей, эти два «мира» на протяжении многих веков сохраняли свою индивидуальность. Готское вторжение середины III в. н.э. не только нарушило устойчивый баланс между ними, распространив западноевропейскую моду и на восточную часть континента, но и заложило основу для глобальных изменений эпохи великого переселения народов.

V. V. Kropotov

FIBULAE IN COSTUME OF ANCIENT HABITANTS OF EUROPE

Data on the role and place of metallic fastening-fibula in the costume of habitants of Europe is systematized in order to determine common cultural and historic regularities. Three main types of clothes where such buckle was used are defined: cloak usually fixed attached with fibula on the right shoulder or under the neck (type 1), unsophisticated draped dress like Ancient Greek chiton with fibulae on both shoulders (type 2), and sewed clothes with open laps in the form of a jacket or caftan fastened on the breast with a fibula or fibulae (type 3). Territorial isolation of these costumes is shown: while the first two types of clothes are characteristic mainly for the Central and Western Europe populations, the last is typical for polyethnic habitants of southern region of the Eastern Europe, which clearly indicates the existence in antiquity of two large cultural and historic worlds with their own traditions on the continent. Contacting closely with each other with through the developed cultural, and trade and economic relations, these two «worlds» preserved their individuality during a lot of centuries. Gothic invasion in the middle of the 3rd century AD had not only disturbed stable balance between them, having spread Western European fashion on the eastern part of continent, but also laid a base for global changes of the great migration of peoples.

СКЛЕПИ З ХРИСТИЯНСЬКИМ РОЗПИСОМ НЕКРОПОЛЯ ХЕРСОНЕСА: ПРОБЛЕМИ ДАТУВАННЯ

У статті розглядаються методичні підходи до датування склепів з ранньохристиянськими розписами, які відкриті в некрополі Херсонеса 2002 та 2006 рр.

Ключові слова: Херсонес, християни, склепи, некрополь

Одним із найважливіших джерел з проблеми проникнення і утвердження християнства в Херсонесі Таврійському є група склепів з ранньохристиянським живописом. Вони дозволяють говорити не лише про час появи нового для цього центру віровчення, але і його сприйняття соціальною верхівкою населення, якій належали такі поховальні споруди. Ці пам'ятки вже неодноразово були предметом спеціальних досліджень, але й досі у дослідників немає єдності поглядів на їхнє датування. Тому хотілося б висловити свої міркування щодо методики датування склепів з християнськими розписами, особливо зважаючи на появу інформації про нові склепи, відкриті на території некрополя Херсонеса 2002 та 2006 рр.

Упродовж другої половини XIX — початку XX ст. під час розкопок некрополя Херсонеса, найбільш масштабні дослідження якого здійснив К.К. Косцюшко-Валюжинич, відкрито вісім склепів з ранньохристиянським розписом. Ці унікальні пам'ятки опублікував М.І. Ростовцев у видатному дослідженні, присвяченому декоративному живопису на півдні тодішньої Російської імперії. За монетами і характером розпису він датував час створення ранньохристиянського живопису другою половиною IV — початком V ст. (Ростовцев 1914, с. 449—507; опис див. також: Зубарь, Хворостяный 2000, с. 59—72; Зубарь 2004, с. 564—581).

1998 року спільна українсько-австрійська експедиція на чолі з В.М. Зубарем та Р. Піллінгер розпочала розкопки двох склепів з ранньохристиянським розписом, відкритих грабіжниками біля колишнього сторожового приміщення на західному березі Карантинної бухти, безпосередньо біля ділянки некрополя біля Заміського храму монастиря Богородиці Влахернської (Зубарь 2005, рис. 3, 19). 1999 року розчищення поховальних камер склепів і фіксацію живопису було закінчено, а через рік опубліко-

вано повний звіт про розкопки (Зубарь, Піллінгер, Туровский, Сон, Русяева, Фарбей 2000; Zubar, Pillinger 2000—2001).

Публікація матеріалів склепів активізувала вивчення цієї категорії пам'яток. Дослідники в питанні про їхнє датування розділилися на дві групи. Перша пов'язує такі поховальні споруди з періодом утвердження християнства і датує їх часом не раніше V—VI ст. (Зубарь 1988; 1991, с. 18; 2004, с. 584—611; 2006; Зубарь, Хворостяный 2000, с. 74—88; Zubar, Pillinger 2000—2001). Друга, слідом за М.І. Ростовцевим, відносить їх до часу не пізніше другої половини IV — початку V ст. (Диатроптов 2002; Завадская 2003, с. 407—413; 2005; Хрушкова 2005; 2007; 2008, с. 121—122, 129).

2002 року грабіжники, які систематично руйнують некрополь Херсонеса за цілковитої бездіяльності дирекції Національного заповідника «Херсонес Таврійський» (Левада 2008), відкрили квадратний в плані склеп, вирубаний в скелі, з двома нішами-лежанками. Він розташовувався за 20 м на північний схід від Заміського храму монастиря Богородиці Влахернської (Зубарь 2005, рис. 3, 1). Співробітники Національного заповідника «Херсонес Таврійський» провели попередній огляд пам'ятки та фотофіксацію і здійснили консервацію поховальної споруди (Marchenko, Turvskij 2003).

Влітку і восени 2006 р. експедиція заповідника знову зачистила і дослідила цей склеп. Стіни його поховальної камери ретельно потиньковані, а по сирому тиньку нанесено поліхромний розпис. Усередині правої від входу лежанки зафіксовано напис грецькою, нанесений червоною фарбою в колі (рис. 1): «*Αρίστονα упокой, Господи. Душа твоя з праведними*» (Переклад А.Ю. Виноградова. Див.: Туровский, Филиппенко 2007, с. 186). Центральне місце в розписі склепіння камери займала монограма Христа у вінку.

2006 року розчищено ще шість склепів, вирубаних у скелі, в яких також побували грабіж-

ники. Серед них на особливу увагу заслуговує склеп із графіті, прокресленими, мабуть, ще по вологому тиньку, що вкривав стіни поховальної камери. Це зображення кораблів, хрести, хризми і кілька грецьких написів (рис. 2), в яких згадуються Деметрій, син Саторна, з Гераклеї, Телехній, гераклеот, і Ахиллід, син Миколи (Відновлено А.Ю. Виноградовим, див.: Туровский, Филиппенко, Ступко 2007, с. 388).

Автори розкопок, спираючись суто на нумізматичні матеріали другої половини IV — початку V ст., виявлені в склепах 2002 та 2006 років, слідом за М.І. Ростовцевим, віднесли їх до цього ж часу і вважають, що ці склепи є свідченням сприйняття християнського віровчення соціальною верхівкою Херсонеса (Туровский, Филиппенко 2007; Туровский, Филиппенко, Ступко 2007; Ступко, Туровский, Филиппенко 2007). Хоча, як справедливо зазначила Л.Г. Хрушкова, дати розпису склепів М.І. Ростовцевим «установлены скорее благодаря его интуиции», оскільки «археологические материалы едва ли могут датировать время создания погребального сооружения, поскольку комплексы не являются закрытыми» (Хрушкова 2008, с. 122; пор.: Завадская 2005, с. 260).

З таким датуванням і висновками, зробленими на підставі поверхового аналізу даних нумізматики, погодитися важко. Вони є поспішними і недостатньо аргументованими, хоча матеріал з нових склепів, безумовно, дуже важливий для інтерпретації і датування всієї групи пам'яток з ранньохристиянським живописом. У поховальних комплексах, окрім живописних мотивів, є написи і ціла серія графіті, поглиблене вивчення яких дозволить нарешті з'ясувати проблему датування таких пам'яток і пов'язати їх з конкретним періодом історії Херсонеса. Тому слід звернути увагу дослідників, які працюватимуть з цими матеріалами, на низку моментів, не врахованих у попередній публікації цих пам'яток.

Попри, здавалося б, вагомі історичні висновки, матеріали розкопок, як, втім, і розпис та графіті, поки не введено в науковий обіг належним чином. Дані про результати розкопок є лише в інформаційних виданнях і матеріалах конференцій. А це, природно, не може замінити докладну публікацію матеріалу з використанням порівняльних даних і спеціальної літератури, зокрема іноземної.

Усі склепи з християнським живописом пограбовані ще в давнину. Тому, враховуючи відомий факт, що такі поховальні споруди будували переважно впродовж перших століть н. е.

Рис. 1. Напис грецькою, нанесений червоною фарбою в колі у склепі 2002 р., за Є.Я. Туровським та А.А. Філіппенко

і використовували для численних поховань (Зубарь 1982, с. 26—27; Сорочан 2005, с. 1040—1051), датування їхнього розпису не може ґрунтуватися лише на речах або монетах, виявлених у процесі розкопок. Не можна визначати дату християнського живопису, спираючись лише на ці предмети, оскільки вони могли належати до інвентаря раніших поховань.

Дослідники розглядають нумізматичний матеріал як безсумнівний, не враховуючи особливості грошового обігу Херсонеса-Херсона на межі пізньої античності і раннього середньовіччя. Зараз достеменно встановлено, і на це неодноразово звертали увагу, що монети IV — початку V ст. могли потрапити в поховання значно пізніше часу їх карбування, оскільки перебували в грошовому обігу, принаймні, до початку VII ст. (Гилевич 1968, с. 32—33; Анохин 1977, с. 97, 106, 107; Алексеенко, Ковалевская 1988; Зубарь 1988, с. 3—4; 1991, с. 17; 1993,

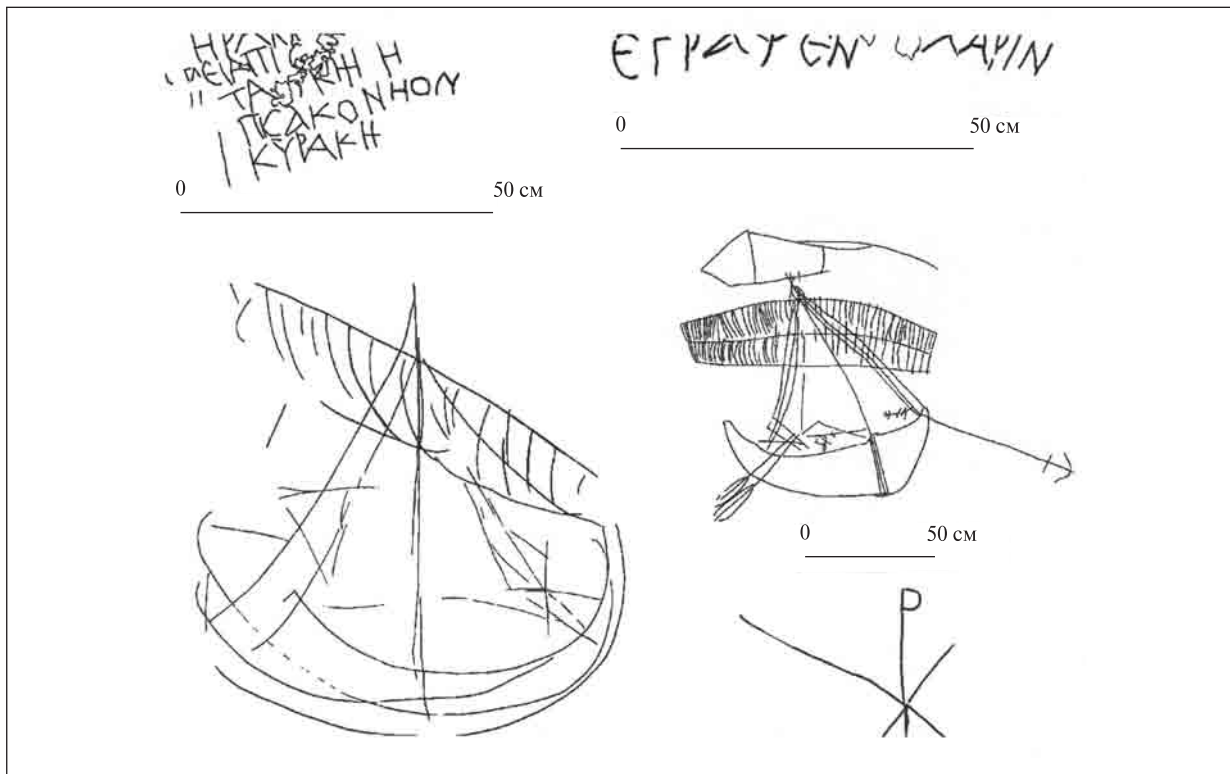

Рис. 2. Графіті на стінах поховальної камери склепу 2006 р., за Є.Я. Туровським та А.А. Філіпенко

с. 120; Романчук, Седикова 1991, с. 35; Зубарь, Сорочан 2004, с. 518; Алексеенко 2005; 2007, с. 351—352; Сапрыкин 2005, с. 169—170; Романчук 2007, с. 160—165, 177; пор.: Завадская 2003, с. 408). Відсутність у склепах монет пізнішого часу, на що, як на вагомий аргумент на користь раннього датування, звертають увагу деякі дослідники (Завадская 2003, с. 408), легко пояснити. У грошовому обігу Херсонеса-Херсона аж до VII ст. кількісно переважали монети, що карбувалися за правління римських імператорів другої половини IV — початку V ст. (Алексеенко 2005, с. 437; 2007, с. 351—352). Отже, монети цього часу не є надійним матеріалом для датування археологічних комплексів, зокрема й поховальних, а тим паче християнського розпису пограбованих склепів.

Для датування ранньохристиянського живопису склепів першочергове значення має комплексний аналіз стилістичних особливостей зображень і манери розпису на підставі аналогій і порівняльних матеріалів. На жаль, дослідники, що аргументують ранню дату склепів 2002 та 2006 рр., не надали належної уваги цьому питанню, а обмежилися лише посиланням на можливі аналогії (пор.: Завадская 2003, с. 409—410; 2005; Хрушкова 2008). З іншого боку, не було зроблено спроби аналізу палеографії графіті, зафіксованих на стінах

поховальних камер, і пошуку аналогій шрифту написів.

Більшість склепів з ранньохристиянським розписом, як тепер стало цілком очевидно, відкрито на ділянці некрополя в Карантинній балці, біля залишків найдавнішої з відомих християнських культових споруд, пов'язаних з ушануванням померлих (Хрушкова 2007, с. 212—218). Її зведення датується часом не раніше середини V ст. (Завадская 2000, с. 79; 2002, с. 14—15; 2003, с. 414). А в другій половині VI ст. тут вже почали будувати Заміський храм Богородиці Влахерської (Сорочан 2005, с. 787—819; Хрушкова 2005, с. 402—411). Тож для датування розпису найважливішою постає проблема зв'язку поховань християн з цими культовими спорудами, на чому поки не акцентували увагу. Адже не можна виключити, що склепи з розписом споруджено після початку функціонування першого християнського храму, тобто не раніше середини V ст. (пор.: Хрушкова 2008, с. 129). З іншого боку, наприкінці V ст. в тогочасному християнському світі відбувався поступовий перехід від античного за походженням розпису до живопису із суто християнською символікою (Завадская 2005, с. 280). Враховуючи це, ймовірно, аналізована група поховальних споруд теоретично повинна датуватися не раніше другої половини V ст. н. е.

Свого часу М.І. Ростовцев писав, що християнський розпис склепів у Херсонесі запозичено в уже готовому вигляді (Ростовцев 1914, с. 443 і далі), з чим згодні сучасні дослідники (Завадская 2003, с. 409). Але для населення Херсонеса впродовж усієї античної епохи був характерним певний консерватизм, зокрема й у релігійній сфері, що не могло не відбитися на сприйнятті нового віровчення. Тому, з'ясовуючи дату живопису, слід враховувати ефект «запізнювання» хронологічних меж того чи іншого елемента розпису в Херсонесі-Херсоні порівняно з центрами, де процес християнізації населення йшов швидше, ніж у Тавриці (Зубарь 2006, с. 134). Це не виключає, що, принаймні, частина херсонеських склепів могла бути розписана і в VI ст. Опосередковано на це вказують елементи орнаментативної мозаїчних долівок херсонеських базилік, близьких до розпису склепів, хоч і датованих часом до VI ст. (Зубарь, Хворостяний 2000, с. 86—87; Зубарь 2004, с. 608—609; 2006, с. 135). Цих важливих моментів не враховують ні дослідники склепів 2002 та 2006 років, ні інші прибічники ранньої дати склепів з розписами на некрополі Херсонеса.

М.І. Ростовцев підкреслював, що стиль християнського розпису херсонеських склепів є східного походження і близький до системи східногрецького живопису (Ростовцев 1914, с. 485), в якому переважали орнаментальні мотиви, з чим погоджуються сучасні дослідники (пор.: Завадская 2003, с. 409; Хрушкова 2008, с. 126). Тому не варто шукати прямі аналогії елементам ранньохристиянського розпису херсонеських склепів виключно на Балканах або в Римі (Завадская 2003, с. 409; 2005; Хрушкова 2008, с. 123; пор.: Зубарь 2006, с. 134). Херсонеські склепи з християнським живописом належать до порівняно широкого кола схожих пам'яток певного періоду (Завадская 2005, с. 285), тому, можливо, слід не лише шукати

окремі елементи їх розпису, а й розглядати цей живопис як цілісну систему, що відображає погляди на нову віру в конкретних історичних умовах Херсонеса. Показово, що в склепі 2006 р. виявлено графіті з іменами гераклеотів (Туровский, Филиппенко, Ступко 2007, с. 388), що, ймовірно, може вказувати на район, звідки мода на християнський живопис і майстри-виконавці потрапляли до Херсонеса (Зубарь 2004, с. 609).

Нарешті, дата появи склепів, безумовно, повинна узгоджуватися з особливостями політичного і соціально-економічного розвитку Херсонеса-Херсона в IV—VI ст. (Зубарь 2006, с. 134—135), а також конкретно-історичними обставинами тривалого і не настільки однозначного, як це здається деяким сучасним спеціалістам, процесу християнізації населення цього центру.

Підсумовуючи, слід підкреслити, що до повноцінної наукової публікації матеріалів розкопок нових склепів з ранньохристиянським розписом і графіті (пор.: Зубарь, Пиллингер, Туровский, Сон, Русяева, Фарбей 2000), чим повинен завершитися джерелознавчий аналіз матеріалу, висновки, зроблені за матеріалами поховальних пам'яток 2002 та 2006 рр., не можна вважати достатньо обґрунтованими. Вони залишаються лише гіпотезою, не підтвердженою розгорненою системою наукової аргументації. Такий підхід призводить до безпідставного омолодження дати масової християнізації населення Херсонеса-Херсона і спрощення цього складного процесу на далекій північній периферії тогочасної Ойкумени. У сучасних умовах це, свідомо або ні, є спробою відродити церковно-апологетичний напрям в історіографії, який не має нічого спільного з науковим підходом до вивчення історії раннього християнства (дет. див.: Завадская 2003, с. 413; 2007).

Алексеев Н.А. Денежное обращение округа византийского Херсона // МАИЭТ. — 2005. — Т. 11. — С. 437—443.

Алексеев Н.А. Новый клад монет V—VI вв. из округа византийского Херсона // МАИЭТ. — 2007. — Вып. 13. — С. 350—364.

Алексеев Н.А., Ковалевская Л.А. Клад позднеантичных и раннесредневековых монет из округа Херсонеса // Тез. докладов Крымской научной конференции «Проблемы античной культуры». — Симферополь, 1988. — С. 231—232;

Анохин В.А. Монетное дело Херсонеса (IV в. до н. э. — XII в. н. э.). — К., 1977.

Гилевич А.М. Античные иногородние монеты из раскопок Херсонеса // НС. — 1968. — Вып. 3. — С. 3—61.

Диатроптов П.Д. Еще раз к вопросу о датировке росписей Херсонесских христианских склепов // Церковная археология Южной Руси. — Симферополь, 2002. — С. 34—37.

Завадская И.А. Хронология памятников раннесредневековой христианской архитектуры Херсонеса (по археологическим данным) // МАИЭТ. — 2000. — Вып. 7. — С. 77—90.

Завадская И.А. Еще раз о датировке Загородного крестообразного храма // Восток—Запад: межконфессиональный диалог: Тез. докладов. — Севастополь, 2002. — С. 14—15.

- Завадская И.А.* Христианизация ранневизантийского Херсонеса (IV—VI вв.) // МАИЭТ. — 2003. — Т. 10. — С. 402—428.
- Завадская И.А.* Декоративно-символическая система росписи херсонесских христианских склепов: проблемы хронологии и генезиса // МАИЭТ. — 2005. — Т. 11. — С. 258—288.
- Завадская И.А.* Концепции истории христианизации населения Херсонеса в отечественной историографии // МАИЭТ. — 2007. — Вып. 13. — С. 430—467.
- Зубарь В.М.* Некрополь Херсонеса Таврического I—IV вв. н. э. — К., 1982.
- Зубарь В.М.* По поводу датировки христианской росписи склепов из некрополя Херсонеса // Научно-атеистические исследования в музеях. — Л., 1988. — С. 3—14.
- Зубарь В.М.* Проникновение и утверждение христианства в Херсонесе Таврическом // Византийская Таврика. — К., 1991. — С. 8—29.
- Зубарь В.М.* Херсонес Таврический в античную эпоху (экономика и социальные отношения). — К., 1993.
- Зубарь В.М.* Проникновение и утверждение христианства // Херсонес Таврический в середине I в. до н. э. — VI в. н. э.: Очерки истории и культуры. — К., 2004. — С. 556—628.
- Зубарь В.М.* История и методика раскопок античного некрополя Херсонеса Таврического // Сугдейский сборник. — К.; Судак, 2005. — С. 670—707.
- Зубарь В.М.* По поводу методики датировки склепов с раннехристианской росписью некрополя Херсонеса // РА. — 2006. — № 4. — С. 131—136.
- Зубарь В.М., Пиллингер Р., Туровский Е.Я., Сон Н.А., Русыева М.В., Фарбей А.М.* Отчет о раскопках склепов с полихромной росписью на территории некрополя Херсонеса в 1998—1999 гг. // *Зубарь В.М., Хворостяный А.И.* От язычества к христианству. Начальный этап проникновения и утверждения христианства на юге Украины (вторая половина III — первая половина VI вв.). — К., 2000. — С. 144—154.
- Зубарь В.М., Сорочан С.Б.* Историческое развитие Херсонеса в конце III — начале V вв. // Херсонес Таврический в середине I в. до н. э. — VI в. н. э. — Харьков, 2004. — С. 495—519.
- Зубарь В.М., Хворостяный А.И.* От язычества к христианству. Начальный этап проникновения и утверждения христианства на юге Украины (вторая половина III — первая половина VI вв.). — К., 2000.
- Левада М.* Кримська війна. Частина 2 // <http://prostir.museum/authors/ua/details?id=30>.
- Романчук А.И.* Исследования Херсонеса-Херсона. Раскопки. Гипотезы. Проблемы. — Ч. 2. Византийский город. — Екатеринбург, 2007.
- Романчук А.И., Седикова Л.В.* «Темные века» и Херсон: проблема репрезентативности источников // Византийская Таврика. — К., 1991. — С. 30—46.
- Ростовцев М.И.* Античная живопись на юге России. — Петроград, 1914.
- Сапрыкин С.Ю.* Денежное обращение на хоре Херсонеса Таврического в античную эпоху. — М., 2005.
- Сорочан С.Б.* Византийский Херсон (вторая половина VI — первая половина X вв.): Очерки истории и культуры. — Харьков, 2005. — Ч. 1—2.
- Ступко М.В., Туровский Е.Я., Филиппенко А.А.* О судьбах расписных склепов первых христиан Херсонеса // *Sacrum et profanum.* Небесные патроны и земные служители культа. — Севастополь, 2007. — Вып. 3. — С. 189—192.
- Туровский Е.Я., Филиппенко А.А.* Некоторые особенности погребальных сооружений и обрядов первых христиан Херсонеса и Пантикапея // Боспорский феномен: сакральный смысл региона, памятников, находок. — СПб., 2007. — Ч. 2. — С. 184—190.
- Туровский Е.Я., Филиппенко А.А., Ступко М.В.* Охранные работы на некрополе Херсонеса у Карантинной бухты // АДУ 2005—2007 рр. — Запоріжжя, 2007. — С. 387—388.
- Хрушкова Л.Г.* О начале христианского Херсонеса Таврического: Крестовидная церковь на главном кладбище // Сугдейский сборник. — К.; Судак, 2005. — Вып. 2. — С. 416—419.
- Хрушкова Л.Г.* Крестовидные мартирии в Херсонесе Таврическом и на христианском Востоке: начало традиции // *Sacrum et profanum.* Небесные патроны и земные служители культа. — Севастополь, 2007. — Вып. 3. — С. 211—226.
- Хрушкова Л.Г.* О живописи раннехристианских склепов в Крыму. Сто лет после Михаила Ивановича Ростовцева // ТГЭ. — 2008. — Т. 42. — С. 121—132.
- Marchenko L.V., Turovskij E.J.* A New Early Christian Crypt in the Outskirts of Chersonesse Tauric // International Conference: The Cult of Martyrs and Relics and its Architecture in East and West (3rd — 7th c. AD). — Varna, 2003. — P. 19—20.
- Zubar V.M., Pillinger R.* New Tombs with Early Christian Murals from the Necropolis of Tauric Chersonesus (Preliminary Note) // TALANTA. — 2000—2001. — Vol. 32—33. — P. 123—130.

Одержано 08.01.2009

СКЛЕПЫ С ХРИСТИАНСКОЙ РОСПИСЬЮ НЕКРОПОЛЯ ХЕРСОНЕСА ТАВРИЧЕСКОГО: ПОРБЛЕМЫ ДАТИРОВКИ

Акцентируя внимание на вопросах методики датировки таких памятников, автор приходит к выводу, что на основании монет второй половины IV — начала V вв. н. э., обнаруженных в склепах с христианской росписью, нельзя датировать ни время их сооружения, ни живопись. Учитывая, что склепы не являются закрытыми комплексами, основное внимание при их датировке следует обращать на характер стилистических и смысловых особенностей росписи, а также на расположение этих склепов рядом с христианскими культовыми комплексами, наиболее ранний из которых относится ко времени не ранее середины V в. н. э. При датировке следует учитывать эффект «запаздывания» хронологических рамок бытования того или иного элемента росписи в Херсонесе, в сравнении с центрами, где процесс христианизации населения шел быстрее. Это не исключает, что часть склепов могла расписываться не только во второй половине V, но и в VI в. Для окончательного решения вопроса о датировке новых склепов с христианской росписью необходима полная публикация их материалов.

CRYPTS WITH CHRISTIAN PAINTINGS IN THE NECROPOLIS OF CHERSONESOS: PROBLEMS OF DATING

By concentrating the attention on the questions of dating methods of such monuments, the author comes to a conclusion that it is not possible to date neither the time of the construction of the crypts, nor the Christian paintings in them, basing on the coins of the second half of the 4th c. — the beginning of the 5th c. AD found there. Considering that the crypts are not the closed complexes the main attention in their dating should be paid to the character of stylistic and semantic peculiarities of the paintings, and also to the localization of these crypts near the Christian cult complexes, the earliest of which belongs to the period not earlier than the mid. of the 5th c. AD. In dating, one should take into consideration the effect of «delay» of the chronological limits of use of that or another element of the paintings in Chersonesos, comparing to the centres where the process of Christianization undergone faster. This does not exclude that part of the crypts could be painted not only in the second half of the 5th c., but also at the 6th c. For the final solution in the question of dating the new crypts with Christian paintings, a full publication of materials from excavations is needed.

С.П. Маярчак

ЛІТОПИСНІ БАКОТА І ПОНИЗЗЯ У СЕРЕДНЬОМУ ПОДНІСТРОВ'І

У статті узагальнено основні здобутки та окреслено нові перспективи історичних та археологічних студій літописного міста Бакота і його округи, запропоновано нове бачення окремих моментів їхнього минулого.

К л ю ч о в і с л о в а: середні віки, Галицька земля, давньоруське місто

Попри те, що Бакота не була обділена увагою дослідників (Винокур, Горішній 1994, ін.), її давньоруське минуле, як і історичної області, центром якої вона була (Пониззя), все ще залишається значною мірою невивченим.

Літописна Бакота вже давно локалізована в районі однойменного села на Дністрі (Барсов 1865, с. 3). Тепер це село, що розташовувалося у Кам'янець-Подільському районі на Хмельниччині, затоплене Дністровським водосхови-

щем. Походження топоніму «Бакота» нез'ясовано. Пізньосередньовічний історик Станіслав Сарницький писав, що він татарського походження (Білецька 2004, с. 48). Ця думка навряд чи правильна хоча б тому, що за археологічними матеріалами зрозуміло, що давньоруське поселення там існувало задовго до приходу монголотатар у Русь. На думку Л.Т. Масенка, назва того ж походження, що й староукраїнське «боуката» (з молдавського «букате» — шматок — чи білоруського «букота» — «гора округлої форми» (Масенко 1985)). За С.Є. Вайнтрубом, на-

зву «Бакота» можна перекласти на сучасну українську мову як «бажане місце» (Винокур, Горішній 1994, с. 6). Місто згадується у Галицько-Волинському літописі в описі подій 1241, 1242 й 1252 років як адміністративний центр історичної області Пониззя.

Назва «Пониззя» вперше фігурує в літописі під 1227 р. Тоді галицький князь, тесть Данила Галицького, Мстислав Удатний під політичним тиском, але всупереч волі більшості галичан (якщо вірити літописцю), віддав галицький стіл угорському королевичу Андрію, «а сам узяв Пониззя» (Літопис 1989, с. 383). Незабаром Мстислав пошкодував про свій вчинок і приблизно на початку 1228 р. звернувся до Данила: «Сину! Завинив я, не давши тобі Галича, а давши іноплемяннику за радою Судислава (Бернатовича, галицького боярина, прихильника проугорської партії) обманника. Обманув бо він мене. Якщо бог захоче, ми підемо оба на них (угорців). Я посаджу (на коней) половців, а ти (підеш) зі своїми. Коли бог дасть його (королевича Андрія, котрий сидів у Галичі) нам обом (побити), — ти візьми Галич, а я Пониззя» (Літопис 1989, с. 384). Та невдовзі Мстислав Удатний помер, спільний похід так і не відбувся, й Данило Романович зосередився на певний час на укріпленні своєї влади на Волині. У 1230 р. галичани, прихильники Романовичів, направили до Данила послів з пропозицією зайняти місто: «Судислав пішов у Пониззя, а королевич у Галичі зостався. Піді-но боржій!». Данило Романович послуховався поради. Частина його війська на чолі з тисяцьким Дем'яном пішла на Судислава у Пониззя, і той перед ним «не встояв». Сам Данило з іншою частиною війська зайняв на якийсь час Галич і розорив двір Судислава Бернатовича¹ (Літопис 1989, с. 386). Вказані літописні повідомлення дозволяють вважати Пониззям природно-історичну область і навіть говорити про початок формування у цій області удільного князівства, що виокремлювалося на початку XIII ст. з Галицько-Волинської держави. Головними причинами формування князівства на Пониззі були, по-перше, швидке збільшення населення у Середньому Подністров'ї упродовж XII ст. (Марчак 2006, с. 11); по-друге, окраїнне географічне положення Пониззя у складі Галицького князівства; по-третє, політична криза у Галичі, перманентна від початку XIII ст. Виникла

необхідність у місцевому політичному центрі, стабільній і ефективній владі, що вирішувала б проблеми дедалі густіше населеного регіону.

Про центр нового князівства літопис розповідає під 1241 р. При описі подій цього року йдеться про свавілля галицьких бояр і їхню непокору князю Данилу Романовичу, зокрема про Доброслава Суддича, котрий «укняжився був і грабував усю землю, а ввійшовши в (місто) Бакоту, все Пониззя забрав без княжого повеління» (Літопис 1989, с. 398). Отже, саме Бакота була адміністративним центром Пониззя. Захоплення центру передбачало, за тогочасними реаліями, заволодіння усією територією, що йому підкорювалася.

Того ж 1241 року Бакоту намагався підкорити і чернігівський князь Ростислав Михайлович. Він «зібрав князів болохівських і останок галичан (і) прийшов до (міста) Бакоти. Але Курило-печатник був тоді в Бакоті, посланий Данилом-князем і Васильком списати грабунки нечестивих бояр». Курило був вірний своїм сюзеренам і з пішими воїнами зумів відбити штурм міста. Данило Галицький, зі свого боку, здійснив похід на союзників Ростислава Михайловича болохівців і спустошив їхню землю. Наступного, 1242 року, Данило вирушив до Бакоти, аби укріпити свою владу на Пониззі і, можливо, мобілізувати населення області на боротьбу проти монголів (Літопис 1989, с. 399—400). На відміну від Болохівської землі, Пониззя, не постраждала в результаті монгольського походу 1240—1241 рр., на той час ще було здатне на опір завойовникам. Але невдовзі князь Галичини та Волині, як і інші руські князі, змушений був домовлятися з татарами (Літопис 1989, с. 404—405).

Востаннє Бакота у літописі згадується при описі подій, що відбулися наприкінці 1252 року. Тут вона фігурує як адміністративно-політичний (фіскальний) центр: «приїхали татари до (міста) Бакоти, і прилучився Милій, (старший міста), до них. Данило тоді пішов на війну проти Литви, на Новгородок, але тому, що була розкаль, послав він сина свого Льва на Бакоту, (а) Лев послав двірського перед собою. Напавши зненацька, схопили вони Милія і баскака, і привів Лев Милія до отця свого, і стала знову Бакота королевою, отця його. Потім же, порадившись з сином, він (Данило) одпустив його (Милія), а поручником був Лев, (запевнивши отця), що той буде вірним. Але коли знову приїхали татари, то він (Милій) учинив обман² і оддав її, Бакоту, знову татарам» (Літопис 1989, с. 413).

¹ На думку О.В. Майорова, похід Судислава мав на меті відновити владу міської общини Галича над повсталим Пониззям, що було для міста стратегічним завданням (Майоров 2001, с. 236—237).

² Навряд чи справді, як свідчить літопис, у цьому випадку все залежало від самого Милія. Очевидно, його дії підтримувала більшість населення Бакоти.

Таким чином, Бакота, відіграючи деякий час роль політичного центру (можна сказати, столиці) Пониззя, так і не встигла перетворитися на князівську вотчину³. Процес формування державного утворення у Середньому Подністров'ї не завершився через монгольську навалу на Русь і зміну політичної ситуації у регіоні та загалом у Південно-Західній Русі. Місто ще тривалий час відігравало роль нехай не князівського, але адміністративного центру регіону, сюди приїжджали по данину татарські баскаки. Однак закладене підґрунтя для піднесення Бакоти як столиці князівства так і не було реалізоване. Монголи не сприяли розвитку нових державних утворень на зразок Пониззя чи Болохівської землі і не допускали будівництва потенційно небезпечних для них укріплених центрів на підкорених територіях. Понад те, вимагали зруйнувати уже побудовані. Так, 1259 року монгольський нойон Бурондай наказав князю Василькові «розметати» галицькі та волинські «городи» (Літопис 1989, с. 421). Про відсутність укріплень у Подільській землі на час приходу литовських князів Коріатовичів розповідається у литовсько-білоруському літописанні (Супральская 1980, с. 66). Інформація про відсутність укріплень другої половини XIII — першої половини XIV ст. на досліджуваній території підтверджується археологічно. Завойовники з Азії просто використовували з фіскальною метою сформовану до їх приходу в Русь систему влади на місцях, дещо пристосовавши її для себе. У Південно-Західній Русі не склалася така жорстка система баскацтва, як у Північно-Суздальській Русі (Головко 2004, с. 7). Але недвозначне повідомлення літопису про баскака у Бакоті дає підстави вважати, що на тривалий час вона стає місцем концентрації данини («выхода») населення бакотської округи для татар, котрі цю данину більш чи менш регулярно збирали за допомогою місцевої верхівки, т. зв. «отаманів» (Молчановский 1885, с. 158). Дослідники називають порубіжні зі сходу землі Галицько-Волинської держави (маємо на увазі передусім територію Пониззя) «буферною зоною» (Егоров 1985, с. 19; Винокур, Горішній 1994, с. 257; Головко 2004, с. 12), позаяк на цих землях стикалися інтереси та зони впливу, з одного боку, галицьких володарів, а з іншого — монгольських воєначальників. Ці прикордонні території не входили

³ Думка І.П. Крип'якевича, що головним містом Пониззя спочатку була Ушиця, а потім уже Бакота (Крип'якевич 1999, с. 52), спирається лише на давнішу літописну згадку Ушиці стосовно Бакоти.

ли до складу Золотої Орди, але політично від неї залежали. Населення «буферної зони» змушене було тримати удар з обох боків. У 1300—1302 рр. Галицько-Волинське князівство, скориставшись усобицею в Золотій Орді, включило до свого складу на певний час (до середини 20-х рр. XIV ст.) землі Пониззя і території аж до гирл Південного Бугу і Дністра. Проте ординська адміністрація на Лівобережжі Середнього Дністра зберігалась, і населення Бакотської округи сплачувало данину татарам як і раніше, зокрема й після перемоги над татарами литовського князя Ольгерда на р. Сині Води 1362 р. (за О.В. Білецькою, 1363 р.) і підпорядкування краю литовцям (Шабульдо 1987, с. 21, ін.; Білецька 2004, с. 111, 121—122).

Після встановлення литовської влади на Поділлі Бакота поступово перетворюється на рядовий центр невеликої округи. Литовські феодали були змушені зважати на колишню самостійність міста й остерігатися відновлення самостійницьких тенденцій у ньому. Тому вони розбудовували нові, альтернативні політичні центри у краї⁴, серед яких вирізнявся Кам'янець на Поділлі.

Про заснування нової столиці краю, Кам'янець, розповідається у «Повести о Подольской земле», включеній у Супральський і Слуцький білорусько-литовські літописи XVI ст. та у Хроніку Биховця XVII ст.: *«Ино тыи княжете Корьятевичи три браты: князь Юрьи а князь Олександр, князь Костянтин и князь Федор со князя великого Ольгирдовым презволением и с помочию Литовския земли пошли в Подольску землю. и тогды в Подолскои земли не былъ ни один город ни деревом рубленого, а ни каменем будованого. и тогды тые княжата Корятовичи пришли в Подольску землю от татар, и баскакам выхода не почали давати. и на первое нашли себе твержю на реце на Смотрити, а в другом месте были чернищи в горе, и в том месте нарядили город Бакоту. и ловячи в ловах пригодилося имъ так: угонили много олени в тот остров, где ныне Каменское место лежитъ. и посекиши лесъ город муровали Каменецъ, а ис того вси Подолски города умурували и всю землю Подолскую оселили»* (Супральская 1980, с. 66). Є підстави не надто довіряти цій розповіді

⁴ Аналогічно діяли, наприклад, київські князі стосовно давніх племінних центрів на Буковині, коли цю територію було включено до Київської держави (Русанова, Тимошук 1981, с. 66—67). Незалежницькі настрої у Бакоті зберігалися тривалий час. У 1430—1434 рр. тут відбулося повстання проти іноземної влади, і певний час місто з його околицями не підкорялося ні литовським князям, ні польському королю (Білецька 2004, с. 150—151, 224).

ді. Вона має літературний характер, адже описи заснувань столичних міст у білорусько-литовському літописанні виконані за одним взірцем: столичні міста засновуються саме на полюванні. Легенда про заснування Кам'янця вийшла за межі книжного середовища й набула поширення у фольклорі. Це може свідчити про її свідоме пропагування литовськими правителями (Баран 2006, с. 259—260). Як вказує О.В. Білецька, згідно з актовими матеріалами, і за князів Коріятовичів, і за правління їх наступників Поділля залишалося в данницькій залежності від Орди. Отже, літописна традиція, що пов'язувала прихід литовських князів зі звільненням Поділля від татар, відображала лише сподівання подолян, а не реальність (Білецька 2004, с. 121—122). Археологічно відомо, що острів, на якому розташоване Старе місто Кам'янця-Подільського, не був безлюдним: тут є залишки давньоруського поселення XII—XIII ст. (Петров 1987, с. 9), життя на якому навряд чи повністю згасло до другої половини XIV ст. Те, що литовці прийшли не на порожнє місце, відомо точно, однак у «Повести» про це мова не йде. Літописець литовського князя намагався донести своїм читачам, що литовці «*нарядили*» (відбудували чи розбудували) Бакоту. Відомо, що в XIV—XV ст. тут дійсно було споруджено кам'яну будівлю на зразок палацу, розкопану в 1963—1965 рр. І.С. Винокуром і Г.М. Хотюном (Винокур, Горішній 1994, с. 344). Проте загалом за литовського, а згодом і польського, володарювання на Поділлі значення колишньої столиці Пониззя дедалі слабшало. Так, у «Списку руских городов дальних и ближних» кінця XIV — початку XV ст. Воскресенського літопису Бакота згадується вже на останньому місці у переліку «*Польских*» (Подільських) градів після Каменя (м. Кам'янець-Подільський), Іловеча (с. Язловець на Тернопільщині), Браслава (смі. Брацлав на Вінничині), Соколя (с. Сокильці на Вінничині), Звенигорода (м. Звенигородка на Черкащині), Черкас, Чернена, Нового городка (ймовірно, Червоногород — с. Нирків на Тернопільщині), Веніча (м. Вінниця) та Скали (смі. Скала-Подільська на Тернопільщині) (Нерознак 1983, с. 194). Що такий порядок не випадковий, видно із жалуваних грамот 1395 р. на подільськizamkipольського короля Владислава-Ягайла та королеви Ядвіги краківському воєводі Спитку: і тут Бакота згадується останньою після Кам'янця, Смотрича (смі. Смотрич на Хмельниччині), Звенигорода і Скали⁵ (Білецька 2004, с. 126, 273, 306). У XVI ст. вона вже згадується у писемних джерелах як звичай-

не село Кам'янецької округи (Винокур, Горішній 1994, с. 264—265). Позначення Бакоти на європейських картах XVI ст. (Вавричин, Дашкевич, Кришталович 2004, с. 28—29, ін.) серед інших найзначніших населених пунктів Поділля пояснюється консервативністю картографії: карти передавали інформацію про колишній блиск столиці Пониззя, а не про значення населеного пункту у XVI ст.

Піднесенню Бакоти як головного політичного центру Пониззя у XIII ст. сприяла сукупність кількох чинників:

- розташування у великій і давно заселеній родючій долині, що давала змогу прохарчувати досить значну кількість населення;
- перебування в центральній частині Пониззя, що дозволяло ефективніше управляти краєм;
- функціонування тут потужного культового центру — печерного монастиря;
- наявність біля міста броду через Дністер (Гульдман 1901, с. 91), що сприяло комунікації з правим берегом річки⁶;
- важливість Дністра, на березі якого розташована Бакота, як транспортної і торговельної артерії.

Вірогідно, територія Пониззя і, відповідно, Бакотської волості, не включала Правобережжя Дністра на захід від, приблизно, сучасного Хотина (хоча Правобережжя Середнього Дністра до р. Прут, за літописним повідомленням 1229 р., належало до Галицької землі)⁷ (Літопис 1989, с. 386). Картографування поселень XII—XIII ст. на Буковині показує їх значну кількість на захід від притоки Пруту р. Сталінешти і, навпаки, відносно незначну — на схід від цієї річки (див.: Тимошук 1982, с. 24; Возний 2004, с. 54). На захід, а точніше на північ-

⁵ Ці переліки подільських градів розташовані не в географічному (широтному чи меридіональному) порядку, зокрема, після Кам'янця-Подільського в них вказано не найближчу до цього міста Бакоту, а інші поселення, а також гради на території сучасних Тернопільщини, Вінничини та Черкащини згадуються впереміш.

⁶ Показово, що біля літописних Кучелмина і Каліуса, розташованих за 25—30 км від Бакоти, нижче за течією Дністра, теж був брід (Труди 1901, с. 981—982). За спостереженням П.П. Толочка, найбільші дніпровські фортеці, що згодом вирости у справжні міста, розташовувалися у місцях переправ або бродів через Дніпро (Толочко 1980, с. 150). Велика річка на той час становила значну перешкоду, особливо навесні і восени, тож значення наявності біля поселення комунікації з протилежним берегом ріки для розвитку цього поселення важко переоцінити.

⁷ Пониззя теж історично сприймалося як частина Галицької землі, хоч і було у першій половині XIII ст. фактично незалежною від Галича територією (Майоров 2001, с. 468).

ний захід від р. Сталінешти розташовувалися літописні поселення Плав, Онут і Василів. Археологічний матеріал дає підставу вважати, що ці пункти за рівнем свого розвитку принаймні не поступалися столиці Пониззя. Василів, можливо, був навіть значнішим (займав більшу площу, був більш населеним) міським центром, аніж Бакота (див.: Тимошук 1982, с. 138—153; Пивоваров 2006, с. 97—102). Онут і Плав географічно більше тяжіли до Василева, ніж до Бакоти, а всі разом — до Галича. Використовуючи термінологію представників школи І.Я. Фроянова (Майоров 2001, с. 10, ін.), можна сказати, що вказані населені пункти не могли бути «пригородами», «молодшими містами» Бакоти, але були такими стосовно Галича (як і сама Бакота до початку XIII ст.). Отже, є підстави вважати, що зазначені літописні поселення Буковини політично залежали не від Бакоти, а від Галича, а отже, були за межами Пониззя.

Щодо етимології та семантики назв «Пониззя» і «Поділля», то на думку одних дослідників йдеться про низ, дол відносно Карпатських гір (Гуменюк 1965), тоді як інші тлумачать ці назви як «країна, що розташована у долинах» (Геринович 1927, с. 58—59; Дашкевич 1990). Як і І.С. Винокур (Винокур, Горішній 1994, с. 252), автор не бачить істотної різниці у таких поясненнях: обидві версії підкреслюють специфіку ландшафту краю. Попри те, що назви «Пониззя» і «Поділля» ідентичні за змістом, межі згаданих історичних областей не збігалися. Пониззя охоплювало Середнє Подністрів'я. Північний кордон його проходив десь по лінії вододілу між притоками Дністра та Південного Бугу, стикаючись з межами Болохівської землі, а східний — на Лівобережжі Дністра до р. Калюс. Інші кордони, через відсутність прямих свідчень писемних джерел, певною мірою дискусійні (див.: Баженов 2004, с. 140—142). Поділля займало значно більшу територію, ніж Пониззя: від Серету на заході до середньої течії Південного Бугу на сході і навіть далі, причому межі Поділля з часом суттєво змінювалися (див.: Білецька 2004).

Хоча Пониззя й Поділля були різними за своїми територіями й часом існування історичними областями, вони «генетично» тісно пов'язані одна з одною, і не лише однаковою суттю своїх назв. Незважаючи на сильний монгольський удар після 1240 р. по державотворчих тенденціях у Середньому Подністрів'ї, спадкоємність політичних традицій самостійності регіону зберігалася від давньоруського до литовсько-польського часу. З поширенням

литовської влади Подільська земля виявляла тенденцію виокремитися в князівство. Термін «князівство» використовується у джерелах другої половини XIV ст. (Білецька 2004, с. 191, 245). Попри недостатню ясність меж Пониззя, усе ж зрозуміло, що воно займало центральну, так би мовити, інтегральну частину пізнішого Поділля. За спостереженнями О.В. Білецької, від 1363 р. до 1393 р., за правління князів Коріятовичів, Поділля займало лише межиріччя Смотрича та Ушиці (Білецька 2004, с. 92). Не випадково і те, що столиці двох історичних областей були дуже близькими географічно: від Бакоти до Кам'янця-Подільського трохи більше, ніж 30 км. У джерелах трапляється назва «Мале Поділля». Зокрема, вона фігурує у листі 1433 р. великого магістра Тевтонського ордену до воєводи Ілляшки «у Малому Поділлі» («*den Iliasko in Klian Podolien*»). Вважається, що вказаним терміном позначалися землі навколо Кам'янця, Смотрича, Скали, Бакоти та Червонограда (Шабульдо 1987, с. 43; Білецька 2004, с. 155—156). Перелічені пункти, окрім хіба що дещо віддаленого на захід Червонограда на р. Стрипа, цілком локалізуються у межах Пониззя. Назва «Мале Поділля» перегукується з назвами «Мала Польща», «Мала Русь». Додаток «Мала» у цьому контексті слугував для позначення первинного ядра формування історичного краю, території, з якої цей край почав складатися (див.: Моця 2001, с. 45). Вважаємо, що під терміном «Мале Поділля» розумілася територія Пониззя.

У другій половині XIII—XV ст. терени сучасної Правобережної України зазнають великих змін. Зникає державне утворення Болохівська земля, південна частина території якого відходить згодом до Поділля. Золота Орда зазнає поразки від литовців, які поширюють свою владу на значні простори, зокрема й ті, які ми зараз називаємо Східним Поділлем. Для позначення цієї території виникає топонім «Прославія» — майбутня Брацлавщина (Білецька 2004, с. 74, 109). Захоплені литовськими і польськими феодалами руські території стали об'єктом неодноразових перерозподілів. На Правобережжі Дністра колишні землі Пониззя теж опиняються під владою іноземних феодалів — волоських і угорських. У XIV ст. там формується державне утворення Шипинська земля. Зрештою, ці землі у XV ст. сформувалися в історичну область під назвою Буковина (Історія 1979, с. 98). Усі ці події та пов'язані з ними адміністративно-територіальні зміни викликали потребу в нових географічних поняттях. У

таких умовах замість назви «Пониззя» поширюється «новий-старий» термін — «Поділля».

Зважаючи на викладене, автор не поділяє висновки О.В. Білецької, що початок становлення території Поділля припадає на другу половину XIV ст. (Білецька 2004, с. 8). На нашу думку, Пониззя було первинним інтегральним ядром Поділля, історію складання якого слід вести з початку XIII ст., коли формувалося Пониззя.

Для з'ясування початкових меж Поділля (Пониззя) розглянемо деякі деталі переговорів польської делегації з турками у 1677—1678 рр., що передували підписанню Журавинського договору, за яким Поділля мало відійти від Речі Посполитої до Османської імперії. На переговорах поляки намагалися переконати турків, що Подільське воеводство і Поділля («Падол») територіально не тотожні поняття: Поділля є значно меншим і обмежується Кам'янцем (Подільським) з невеликою прилеглою до нього територією між нижніми течіями Жванця і Мукші, Дністром і на півночі м. Оринином. Коли ж це не переконало турецьку сторону, поляки стали поступово «поступатися» землями і розширювати терени Поділля, вказуючи їх послідовно таким чином (у всіх випадках обмежуючи Поділля з півдня Дністром): 1) між Збручем і Мукшею; 2) між Збручем і Ушицею, на південь від лінії Гусятин—Зіньків; 3) від Нічлави до Ушиці; 4) від Серета до Ушиці (див.: Крикун 1993, с. 23—24). Отже, під час дипломатичних торгів, спрямованих на відхід до Османської імперії якомога меншої частини Поділля, польська делегація не могла не погодитися на втрату центральної і найдавнішої частини краю, що в загальних рисах була окреслена на переговорах.

Археологічне вивчення Бакоти почалося наприкінці XIX ст. з розкопок заснованого в давньоруський час скельного монастиря на околиці села, на горі Білій. Бажання знайти скарби, начебто заховані на горі, спонукало місцевих селян копати там при нагоді. Особливо активними самовільні розкопки були у 1872, 1882, 1885 й 1889 рр. (Гульдман 1901, с. 87). 1883 року у селі проводили археологічні дослідження В.Б. Антонович і його дружина К.М. Мельник. На вершині гори Білої (урочище Курник) В.Б. Антонович дослідив равликоподібну печеру, що спускалася двома обертами гвинта униз. Нижній її отвір виходив у скелі на обрив, що перпендикулярно спускався до Дністра (до підніжжя гори, навпроти урочища Монастирище). У нижньому оберті печери було виявлено дві невеликі келії. Дослідник інтерпретував печеру як хід, що сполучав монастир з вершиною гори, де, як він

припускав, був колись замок (Антонович 1886, с. 16—17; 1891)⁸. В урочищі Монастирище теж проводилися археологічні дослідження. Завбільшки майже 2 га, воно займало похилий високий берег, що заходив у Дністер у вигляді півострова. Півострів був добре захищений, оскільки зі східного боку прилягав до крутого схилу, котрий переходив зверху у круту скелю, а з інших боків був оточений водою. У північній частині урочища К.М. Мельник обстежила залишки «*стіни циклопічної будови*» без цементу, котра тягнулася від великої брили, що лежала над самою річкою, до підніжжя гори. Дослідниця припускала, що саме на цьому місці раніше був монастир (Мельник 1886, с. 120—122).

У липні 1889 р. бакотські селяни розкопали вирубані у скелі ніші, де стали траплятися різноманітні предмети. Було знайдено наскельні написи уставом «*Григорій уздвиг место се*», «*Благослови Христос Григорія Ігумена давшого силу Святому Михайлу*»⁹ та фрагменти інших (див.: Сицинский 1889; Винокур, Горішній 1994, рис. 114). Так з'ясувалося, що монастир був чоловічим, заснованим Григорієм на честь Святого Михайла. При розкопках селяни натрапили на кам'яну стіну на вапняковому розчині завдовжки близько двох сажнів і завширшки 1,75 аршина. Один її кінець упирався у скелю, а інший — опускався вниз по схилу навпроти стіни, обстеженої К.М. Мельник на півострові. Висота Білої гори над звичайним рівнем води у Дністрі тоді становила 75 сажнів, а селянські розкопи проводились на висоті 27 сажнів над рівнем води у Дністрі, за 45 сажнів від річки (Сицинский 1889, с. 1134—1135).

У Бакоту знову приїхав В.Б. Антонович і керував розкопками, що тривали протягом одного тижня липня 1891 р. і з 7 до 25 серпня 1892 р. Зрештою з'ясувалося наступне. На майданчику

⁸ Залишки монастиря продовжують руйнуватися, і до нашого часу ця печера не збереглася. Частину решток було скинуто з гори вниз при дослідженні монастиря.

⁹ Переважно на основі цих написів початок функціонування монастиря відносять до давньоруського часу. Написи за палеографією датував М.М. Тихомиров, який відвідав монастир у 1962 р., відповідно, перший — кінцем XI — початком XII ст., а другий — кінцем XII — початком XIII ст. В.Б. Антонович припускав (Антонович 1891, с. 116), що бакотський ігумен Григорій був тим самим Григорієм, ігуменом монастиря у Полонному («*чоловіком святим, якого ото не було перед ним і по ньому не буде*»), про якого згадується у Галицько-Волинському літописі під 1255 і 1267 рр. (Літопис 1989, с. 424, 427). Але таке ототожнення суперечить датуванню написів, де йдеться про ігумена Григорія, за М.М. Тихомировим.

завбільшки 29 × 8—9 м, що витягнувся смугою уздовж урвища на висоті 70 м над рівнем води в Дністрі, на відстані 8—9 м від краю схилу Білої гори виявлено три печери. У скельній підлозі печер зафіксовано 19 чотирикутних довгастих заглиблень — гробниць. У деяких із них виявлено перекладені людські кістки. Крім того, відкрито 17 ніш для покійників у стінах печер. Ніші мали видовбини для закриття їх плитами або ж дошками, плит знайдено не було. По боках угорі над нішами виявлено заглиблення від цвяхів чи гачків від лампад. Було виявлено також залишки кам'яних стовпів, які, очевидно, колись підтримували кам'яне чи дерев'яне склепіння церкви монастиря (Сицинский 1889, с. 1180—1182; 1891, с. 1218; Винокур, Горішній 1994, с. 199—201). При розкопках трапилися залишки іконопису у червоно-чорній гамі в православно-грецькому стилі, зробленого водяними фарбами просто на камені (Сицинский 1891, с. 1219—1220; 1892; Труды 1901 с. 923—925; Гульдман 1901, с. 26, ін.; Винокур, Горішній 1994, с. 197—226, ін.). Бакотський монастир — єдиний зі скельних християнських комплексів Подністров'я, де виявлено фрески. Це пояснюється його розташуванням у столиці Пониззя. Припущення П.О. Нечитайла про економічну підтримку монастиря місцевими феодалами у формі ктиторських пожертв (Нечитайло 2006, с. 92) видається логічним. При розкопках монастиря знайдено також мечі, вістря стріл і пік, спорядження коня і вершника, кам'яні ядра тощо. Історики межі XIX—XX ст. датували знахідки XIII, XIV і початком XV ст. Про «черниці в горі» у Бакоті згадується у «Повести о Подольской земле» під 1362 р. Обвал частини гори, що стався у пізньому середньовіччі, до кінця XIX ст. приховав залишки монастиря (Винокур, Горішній 1994, с. 197, 201). На жаль, його розкопки у XIX ст. проводили здебільшого хаотично, без наукової фіксації. Невідомо, скільки знайдених тут речей назавжди втрачено для науки: їх розібрали селяни, або ж вони пропали внаслідок різних лихоліть XX ст. У фондах Хмельницького обласного краєзнавчого музею автору трапилася світлина 1891 р. олов'яних чаші і дискаса, знайдених при розкопках монастиря, їх вигляд не був відомий сучасникам (див.: Маярчак 2006, с. 86).

У 1963 р. плато над залишками монастиря (ур. Білянська стінка) обстежував П.О. Раппопорт. Він не виявив тут городища й гадав, що кам'яні вали на краю плато є залишками пізніх господарських споруд (Раппопорт 1963, с. 16—17). І.С. Винокур, який обстежував у 1964 р. цю

територію разом з Г.М. Хотюном, припускав, що тут був господарський двір печерного монастиря або ж феодалний замок, схилившись до останньої версії (Винокур 1985, с. 98; Винокур, Горішній 1994, с. 152, 183, рис. 87, 199, 204). Ще В.Б. Антонович, як вже зазначалося, припускав наявність на Білій горі залишків замку; таке ж припущення висловив Є.Й. Сіцинський (Сицинский 1889, с. 1183—1184). Під час археологічної розвідки П.А. Горішнього і Р.О. Юри 1974 року, а пізніше — Л.І. Кучугури та О.О. Якубенко 1993 року в цьому місці було знайдено лише поодинокі фрагменти кераміки XII—XIII ст. (Горішній, Юра 1974, с. 19; Кучугура, Якубенко 1993, с. 69). У 1977 р. на ділянці заплави біля підніжжя Білої гори М.П. Кучера й П.А. Горішній заклали три шурфи, однак у жодному з них давньоруського культурного шару не виявлено (Кучера, Горішній 1977, с. 20). Отже, найвірогідніше, над монастирем був його господарський двір, причому достеменно невідомо, давньоруського чи пізнішого часу. Неповдалі вершини Білої гори (в урочищі Двір, всього за 500—600 м від монастиря) у 1961, 1963—1965 рр. І.С. Винокур і Г.М. Хотюн дослідили будівлю палацового типу XIV—XV ст. (Винокур, Горішній 1994, с. 229—232, 344). Очевидно, вона й була тим історичним підґрунтям, на основі якого виникли перекази і гіпотези про замок на Білій горі. «Замок Бакота» згадується в жалуваній грамоті польського короля Владислава Варненчика під 1442 р. (Білецька 2004, с. 259).

У 1961 р. під керівництвом Б.О. Тимощука працівники Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника проводили розвідки на території села і його периферії, внаслідок чого, зокрема, було виявлено давньоруське поселення (Винокур, Горішній 1994, с. 150). Того ж року Г.М. Хотюн і Б.О. Тимошук неподалік урочища Двір, біля потічка, що впадає у Дністер, виявили залишки землянки X ст. (Горішній, Юра 1975).

1963 року територію Бакоти обстежували І.С. Винокур, Г.М. Хотюн і Ю.В. Бойко, виявивши у прибережній частині села давньоруську кераміку й залізні шлаки. Було оглянуто також околиці Бакоти, зокрема Теремецьку гору, але на ній залишків давньоруського культурного шару не знайдено (Винокур, Хотюн, Бойко 1963, с. 2—3, 8). Не було його знайдено там і пізніше, як і залишків укріплень. Теремецька гора, як одна з домінуючих висот навколо Бакотської долини, цілком придатна для оборони, навіть за відсутності на її вершині джерел води (розвідка

автора 2006 р.). Тому використання гори у давньоруський час як оборонного форпосту дуже імовірно. Однак конкретних свідчень для підтвердження цього здогаду наразі немає.

1964 року І.С. Винокур при впадінні в Дністер р. Рудки у південно-західній частині села (урочище Скельки) обстежив мисоподібний останець завбільшки 150 × 120 м, розташований на другій надзаплавній терасі, яка підвищувалася над рівнем заплави приблизно на 20 м. Дослідник знайшов тут кераміку XII—XIII ст., окремі людські кістки й висловив припущення, яке згодом переросло в упевненість, що тут розташовувалось городище — дитинець літописної Бакоти (Винокур, Хотюн, Приходнюк 1964, с. 6—8; Винокур, Горішній 1994, с. 150, ін.). На правому, протилежному від останця боці притоки Дністра — р. Рудка, було закладено дві траншеї, у яких знайдено кераміку XII—XIII ст. Крім того, там вдалося зафіксувати залишки заглибленого у землю приміщення, а в ньому давньоруські черепки й уламки скляних браслетів XII—XIII ст. Виявлені старожитності на правому березі р. Рудки були ототожені з посадом літописної Бакоти (Винокур, Хотюн, Приходнюк 1964, с. 7—8).

У 1968 р. Середньодністровською експедицією давньоруський культурний шар виявлено за 1,5 км на південний захід від с. Бакота (Биби́ков и др. 1968, с. 50), а також в урочищі На Клину (Приходнюк 1977, с. 99; Винокур, Горішній 1994, с. 46). Протягом 1969—1980 рр. багатошарове поселення в цьому урочищі досліджувала експедиція І.С. Винокура, в результаті чого серед інших більш ранніх жител відкрито житло VIII—IX ст., два житла IX—XI ст., чотири житла XII—XIII ст. і декілька господарських ям давньоруського часу. При дослідженні цих об'єктів знайдено фрагменти скляних браслетів, залізу сокиру, ножиці, ніж, кістяні проколки, оправу до дерев'яної ікони XII—XIII ст., бронзовий кістень (Винокур, Приходнюк 1969—70, с. 14—17; 1970; Винокур 1971; 1972, с. 365; 1985, с. 89; Винокур, Гуцал, Баженова 1972, с. 4—5; Винокур, Гуцал 1976, с. 22; 1976; Винокур, Горішній 1994, с. 68—73, 327—331). Так було з'ясовано, що літописна Бакота розвивалася на тривалий час заселеній території. Аби завершити розгляд давньоруських старожитностей урочища На Клину, зазначимо, що у 1993 р. тут здійснили археологічну розвідку Л.І. Кучугура та О.О. Якубенко. З'ясувалося, що після утворення Дністровського водосховища поселення розмивається водою: простежено розмиті залишки п'яти жител XII—XIII ст., розташовані

смугою завдовжки до 20 м уздовж Дністра (Кучугура, Якубенко 1993, с. 72).

У 1974—1975 рр. експедицією П.А. Горішнього та Р.О. Юри в урочищі Скельки досліджено могильник другої половини XIII—XIV ст. Крім того, 1975 року тут виявлено наземне житло XII—XIII ст., у кутку якого досліджено залишки глинобитної склепінчастої печі грушоподібної форми. У центральній частині житла виявлено рештки череня іншої, давнішої печі. У житлі знайдено фрагменти великої корчаги та глечика XII—XIII ст., фрагмент жорна, три ножі, ковані цвяхи, три уламки скляних браслетів, половину глиняного прясельця й керамічний вазок. Тут же виявлено череп дорослої людини (Горішній, Юра 1976, с. 317), очевидно, від пізнішого поховання. Загалом у Скельках виявлено старожитності від часів трипільської культури до XX ст. Знайдену на місі кераміку, що представлена переважно формами тонкостінних гончарних горщиків з відігнутими вінчиками та косо зрізаними або заокругленими краями, датовано XII—XIII ст. (Винокур, Горішній 1994, с. 161). Жодних залишків укріплень дослідники не знайшли, під час розкопок дійшовши висновку, що невеликі валоподібні підвищення по периметру мису, які попередньо сприймали за вали, утворені внаслідок *«змиву поверхні городища, а також внаслідок їх щорічного розорювання»*. З'ясувалося також, що ярк у напольній частині мису був природного походження і ніяк не стосувався рову, як здавалося раніше. Дослідники урочища Скельки припускали, що східний край мису (*«городища»*) був за часів Київської Русі ближче до Дністра й поступово сповз униз, але це припущення польовими дослідженнями не було достатньо обґрунтоване (див.: Горішній, Юра 1974; 1975).

Неподалік згаданого мису, в урочищі Пушкарівка, П.А. Горішній та Р.О. Юра виявили залишки двох давньоруських жител — наземного й заглибленого. У наземному житлі зберігся черинь печі, біля якого лежали розчавлені горщики, в заглибленому — знайдено фрагменти посуду і скляних браслетів. Біля наземного житла відкрито яму з трьома скелетами дорослих людей. У Пушкарівці знайдено також залізне втулкове вістря стріли XII—XIII ст. У різних частинах с. Бакота у 1975 р. було закладено ще 3 траншеї і 12 шурфів, але давньоруського матеріалу не виявлено. Спроби віднайти на місці сільської церкви в урочищі Церковище давньоруський храм успіхом не увінчалися (Горішній, Юра 1975а; 1976). Подальшими роботами в урочищах Пушкарівка та Курник відкрито ру-

їни давньоруського житла, залишки вогнищ від інших жител, знайдено багато давньоруської кераміки, фрагменти скляних браслетів, залізну шпору, ковані цвяхи, бронзову підвіску, вістря стріли від арбалету (Горишний 1980а).

Давньоруський археологічний матеріал з Бакоти логічно був пов'язаний із літописною столицею Пониззя. У монографії «Бакота. Столиця давньоруського Пониззя», що підсумувала результати багаторічних археологічних досліджень у мікрореєоні села, урочище Скельки було ототожнено з місцем городища-дитинця літописної Бакоти (Винокур, Горишний 1994, с. 150). Однак, на нашу думку, наразі немає достатніх аргументів навіть для того, аби вважати, що в урочищі Скельки взагалі було давньоруське городище. Конкретних свідчень для такого висновку результати досліджень останця, проведені на досить значній площі (майже 400 м²), не дають. На користь того, що саме на мисоподібному останці (урочище Скельки) були укріплення давньоруської Бакоти (а вони були, адже в літописі згадуються ворота) (Літопис 1989, с. 399), вказує лише краща природна захищеність останця відносно найближчої до нього території та нечисленний знайдений там матеріал XII—XIII ст. Тому автор поділяє думку В.І. Якубовського (Якубовський 1997, с. 69), що здійснена спроба авторів вказаної монографії показати урочище Скельки як міський центр давньоруської Бакоти є непереконливою через брак археологічних доказів. Причини відсутності виразних археологічних ознак городища-дитинця можна вбачати у складній стратиграфії урочища Скельки, або пов'язувати з наказом Бурондая знищити укріплення у Галицько-Волинській державі (Вино-

кур, Горишний 1994, с. 151, 155). Але ці пояснення теж непереконливі, оскільки спираються радше на припущення, аніж на конкретні результати археологічних досліджень. Питання локалізації укріплення літописної Бакоти пропонуємо поки залишити відкритим.

До найближчої околиці Бакоти можна віднести гончарний комплекс із трьох горнів, досліджений у 1978 р. експедицією Г.Т. Ковпаненко на правому березі Дністра навпроти урочища Курник (Горишний 1980; 1984; Винокур, Горишний 1994, с. 338—340). 1991 року під час пониження рівня води у водосховищі за 500 м від основи Білої гори В.А. Захар'єв і М.І. Михайлов розчистили рештки ще двох гончарних горнів (Винокур, Горишний 1994, с. 165—166, с. 337—338, рис. 91). Отже, давньоруське місто обслуговували щонайменше дві гончарні майстерні.

Таким чином, на початку XIII ст. у межах Галицької землі, в Середньому Подністров'ї, йшов процес формування природно-історичної області Пониззя та удільного князівства зі столицею у місті Бакота. Цей процес був досить послідовним: монгольська навала і підкорення завойовникам Середнього Подністров'я загальмували, внесли корективи, але не зупинили його. Пониззя було первинним інтегральним ядром Поділля, тож історію становлення останнього слід починати з початку XIII ст., коли формувалося Пониззя. Піднесенню Бакоти сприяла сукупність кількох чинників, серед яких особливо важливим був географічний. Занепад Бакоти пов'язаний з цілеспрямованою політикою іноземних феодалів на зниження її ролі в регіоні, як небезпечного для них політичного центру з давніми самостійницькими традиціями.

Антонович В.Б. О скальных пещерах на берегу Днестра в Подольской губернии. — Одесса, 1886.

Антонович В.Б. Бакотский скальный монастырь // Киевская старина. — 1891. — Октябрь. — С. 108—116.

Баженов О.Л. Щодо формування території Пониззя в IX—XIII ст. // Матеріали XI Подільської історико-краєзнавчої конференції. — Кам'янець-Подільський, 2004. — С. 138—147.

Баран О.В. До питання про зв'язок «Повести о Подольской земле з галицько-волинським літописанням // Місто Хмельницький в контексті історії України. — Хмельницький; Кам'янець-Подільський, 2006.

Барсов Н. Материалы для историко-географического словаря России. Географический словарь Русской земли (IX—XIV ст.). — Вильна, 1865.

Бибилов С.Н., Довженко В.И., Евдокимов Г.Л., Збеневич В.Г., Приходнюк О.М. Отчет о работе разведочной Средне-днестровской экспедиции в 1968 г. // НА ІА НАНУ. — 1968/1.

Білецька О.В. Поділля на зламі XIV—XV ст.: до витоків формування історичної області. — Одеса, 2004.

Вавричин М., Дашкевич Я., Кришталович У. Україна на стародавніх картах. Кінець XV — перша половина XVII ст. — К., 2004.

Винокур И.С. Работы Подольской экспедиции // АО 1970 г. — М., 1971. — С. 295—296.

Винокур И.С. Поселение у с. Бакота на Днестре // АО 1971 г. — М., 1972. — С. 364—365.

Винокур И.С. Історія лісостепового Подністров'я та Південного Побужжя від кам'яного віку до середньовіччя. — К.; Одеса, 1985.

Винокур И.С., Горишний П.А. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. — Кам'янець-Подільський, 1994.

- Винокур И.С., Гуцал А.Ф. Отчет об археологических исследованиях 1976 г. на территории Хмельницкой области // НА ІА НАНУ. — 1976/83.
- Винокур И.С., Гуцал А.Ф. Раскопки на Среднем Днестре // АО 1975 г. — М., 1976. — С. 312.
- Винокур И.С., Гуцал А.Ф., Баженова С.Э. Отчет об археологических исследованиях в 1971—1972 гг. // НА ІА НАНУ. — 1972/82.
- Винокур И.С., Приходнюк О.М. Отчет об археологических исследованиях в 1969—1970 гг. // НА ІА НАНУ. — 1969—70/55.
- Винокур И.С., Приходнюк О.М. Славянское селище в окрестностях летописной Бакоты // АО 1969 г. — М., 1970. — С. 284—285.
- Винокур И.С., Хотюн Г.Н., Бойко Ю.В. Отчет об археологических исследованиях на территории Хмельницкой области в 1963 г. // НА ІА НАНУ. — 1963/29.
- Винокур И.С., Хотюн Г.Н., Приходнюк О.М. Отчет об археологических исследованиях на территории Хмельницкой области в 1964 г. // НА ІА НАНУ. — 1964/41.
- Возний І.П. Топографія та типологія відкритих поселень XII—XIV ст. Пруто-Дністровського межиріччя // Археологія. — 2004. — № 2. — С. 48—67.
- Геринович В. Кам'янецьчина. Ч. 2. Населення і його економічна діяльність // Записки Кам'янець-Подільського інституту народної освіти. — Кам'янець-Подільський, 1927. — С. 1—168.
- Головко О.Б. Держава Романовичів та Золота Орда // УІЖ. — 2004. — № 6. — С. 3—16.
- Горишний П.А. Гончарный комплекс у с. Бакоты // АИУ 1978—1979 гг. — Днепропетровск, 1980. — С. 159.
- Горишний П.А. Работы Древнерусского отряда Днестровской экспедиции // АО 1979 г. — М., 1980а. — С. 264—265.
- Горишний П.А. Гончарный комплекс поблизу с. Бакота // Археологія. — 1984. — № 48. — С. 97—99.
- Горишний П.А., Юра Р.О. Звіт про роботу Бакотського загону Дністровської давньоруської експедиції в 1974 р. // НА ІА НАНУ. — 1974/6 г.
- Горишний П.А., Юра Р.О. Звіт про роботу Бакотського загону Давньоруської Дністровської експедиції ІА АН УРСР у 1975 р. // НА ІА НАНУ. — 1975/27в.
- Горишний П.А., Юра Р.А. Раскопки у с. Бакота на Днестре // АО 1974 г. — М., 1975а. — С. 268—269.
- Горишний П.А., Юра Р.А. Раскопки в селах Бакота и Студеница на Днестре // АО 1975 г. — М., 1976. — С. 317—318.
- Гульдман В.К. Памятники старины в Подолии. — Каменец-Подольский, 1901.
- Гуменюк С.К. Як складалася територія Поділля // Тези доповідей Подільської історико-краєзнавчої конференції. — Хмельницький, 1965. — С. 48.
- Дашкевич Я.Р. Поділля: виникнення і значення назви // VIII Подільська історико-краєзнавча конференція: Тези доповідей. Секція історії дожовтневого періоду. — Кам'янець-Подільський, 1990. — С. 59.
- Егоров В.Л. Граница Руси с Золотой Ордой в XIII—XIV веках // Вопросы истории. — 1985. — № 1. — С. 16—29.
- Історія Української РСР: У восьми томах, десяти книгах. — Т. 1. — Кн. 2. — К., 1979.
- Крикун М. Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV—XVIII ст. Кордони воєводств у світлі джерел. — К., 1993.
- Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. — Львів, 1999.
- Кучера М.П., Горишний П.А. Отчет об археологических исследованиях городищ на Днестре в 1977 г. // НА ІА НАНУ. — 1977/25е.
- Кучугура Л.І., Якубенко О.О. Звіт про проведення розвідки вздовж берега Дністровського водосховища в Хмельницькій області у 1993 р. // НА ІА НАНУ. — 1993/54.
- Літопис Руський. — К., 1989.
- Майоров А.В. Галицко-Волынская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община. — СПб., 2001.
- М(асенко) Л. Бакота // Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. — К., 1985.
- Маярчак С.П. Археологічні пам'ятки IX—XIII ст. Лівобережжя Середнього Подністров'я. — Кам'янець-Подільський, 2006.
- Мельник Е.Н. Следы мегалитических сооружений в некоторых местностях Южной России // Труды VI АС. — Одесса, 1886. — Т. 1. — С. 103—134.
- Молчановский Н. Очерк известных о Подольской земле до 1434 года (Преимущественно по летописям). — К., 1885.
- Моця О.П. Етнічні процеси на Русі в часи ранньофеодальної монархії // Магістеріум. — Вип. 6. Археологічні студії. — К., 2001. — С. 45—48.
- Нерознак В.П. Названия древнерусских городов. — М., 1983.
- Нечитайло П.О. Погляд на початки християнської архітектури України (до концепції О.А. Пламеницької) // Археологія. — 2006. — № 3. — С. 87—94.

- Петров Н.Б. Историческая топография Каменца-Подольского XII—XVIII вв.: Автореф. ... дис... канд. ист. наук. — К., 1987.
- Пивоваров С.В. Середньовічне населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра (XI — перша половина XIII ст.). — Чернівці, 2006.
- Приходнюк О.М. Давньоруські пам'ятки Середнього Подністрів'я (розвідки 1968—1969 рр.) // Археологія. — 1977. — Т. 22. — С. 99—106.
- Рабинович М.Г. Очерки этнографии русского феодального города. — М., 1978.
- Раппопорт П.А. Отчет о работе отряда по изучению крепостей в 1963 г. // НА ИА НАНУ. — 1963/15.
- Русанова И.П., Тимошук Б.А. Древнерусское Поднестровье: Историко-краеведческие очерки. — Ужгород, 1981.
- Сицинский Е. Бакота — древняя столица Понизья // Прибавление к Подольским епархиальным ведомостям. — 1889. — № 46. — С. 1130—1137; № 47. — С. 1175—1184; № 48. — С. 1202—1212; № 49. — С. 1235—1241.
- Сицинский Е. Раскопки древняго скального монастыря в с. Бакоте, Ушицкого уезда // Прибавление к Подольским епархиальным ведомостям. — 1891. — № 46. — С. 1213—1221.
- С(ицинский) Е. Раскопки Бакотского монастырища в 1892 году // Подольские епархиальные ведомости. — 1892. — № 39. — С. 706—708.
- Супральская летопись // Полное собрание русских летописей. — М., 1980. — Т. 35: Летописи белорусско-литовские. — С. 36—68.
- Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина. — К., 1982.
- Толочко П.П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII веков. — К., 1980.
- Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. — К., 1989.
- Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. — Каменец-Подольский, 1901. — Вып. IX.
- Шабильдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. — К., 1987.
- Якубовський В.І. Бакота у творчості І.С. Винокура і П.А. Горішнього // АCADEMIA на пошану професора Л.А. Коваленко. — Кам'янець-Подільський, 1997. — С. 68—69.

Одержано 23.12.2008

С.П. Маярчак

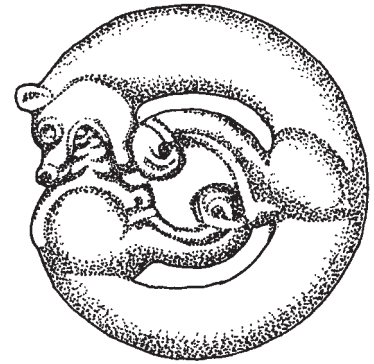
ЛЕТОПИСНЫЕ БАКОТА И ПОНИЗЬЕ В СРЕДНЕМ ПОДНЕСТРОВЬЕ

Статья посвящена вопросам, связанным с развитием древнерусского города Бакота и исторической области Понизье. В начале XIII в. в пределах Галицкой земли — Среднем Поднестровье — проходил процесс формирования природно-исторической области Понизье и удельного княжества с центром в городе Бакота (теперь затопленное село Каменец-Подольского района на Хмельнитчине). Монгольское нашествие и покорение завоевателям Среднего Поднестровья затормозили, внесли коррективы, но не остановили этот процесс полностью. Понизье было древним интегрирующим ядром Подолья, историю становления которого надо начинать с начала XIII в., когда формировалось Понизье. Возвышению Бакоты способствовала совокупность нескольких факторов, среди которых особенно важен географический. Упадок Бакоты был связан с целенаправленной политикой иностранных феодалов на снижение ее роли в регионе, как опасного для них политического центра с древними самостоятельными традициями. В статье уточнены границы Понизья, выяснена история изучения бакотских древностей древнерусского времени, обобщены мнения исследователей о названиях «Бакота», «Подолье» и «Понизье».

S.P. Mayarchak

ANNALISTIC BAKOTA AND PONYZZYA IN THE DNISTER RIVER MIDDLE REGION

The article is devoted to the matters related to the development of Ancient Rus city Bakota and historic region Ponyzzya. At the beginning of the 13th c. within the borders of Halych Lands, in the Dnister River middle region, a process of shaping of natural and historic region Ponyzzya and appanage principality with the centre in Bakota city (now a flooded village in Kamyanets-Podilskyi Region of Khmelnytska Oblast) was ongoing. Mongol invasion and subjection to conquerors of the Dnister River middle region hindered, amended, but did not entirely stopped this process. Ponyzzya was an ancient integrating core of Podillya, history of development of which should be traced from the 13th c. when Ponyzzya was forming. Rise of Bakota was promoted by a set of several factors, among which a geographical one was the most important. Decline of Bacota was caused by teleological politics of foreign feudal lords aiming at diminishing its role in the region as a dangerous political centre with old independent traditions. The borders of Ponyzzya are specified in the article, a history of study of Bakota antiquities of Ancient Rus period are ascertained, and the researchers' opinions on the names *Bakota*, *Podillya*, and *Ponyzzya* are generalized.

М.О. Стрельник, М.А. Хомчик, С.А. Сорокіна

ГРАЛЬНІ КОСТІ (II тис. до н. е. — XIV ст. н. е.) З КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Стаття вводить до наукового обігу унікальну колекцію гравального приладдя (астрагалів та кубиків) зі збірки музею.

Ключові слова: гра, гральні кості, астрагали, альчики, бабки

Гра, як один з основних видів діяльності людини, стала предметом дослідження багатьох наукових дисциплін, таких як філософія, соціологія, культурологія; математичну теорію ігор започаткували Д. Нейман і О. Моргенштерн. Нідерландський філософ Й. Хейзинга розвивав ідею, що гра є всеосяжним проявом культури (Хейзинга 1997). Серед науковців ведуться суперечки з приводу часу появи гри і першості між трудовою й ігровою діяльністю, хоча наявність ігор у тварин свідчить про глибоку біологічну вкоріненість цього явища. Гра виконує багато функцій, перш за все, навчальну під час соціалізації молодого покоління і, звичайно, розважальну для старшого. Існує багато класифікацій ігор, загалом їх можна поділити на дитячі, спортивні, інтелектуальні, азартні. За стратегією виділяються такі, де перемога повністю залежить від щасливого випадку (кості); ігри, в яких результат залежить і від збігу обставин, і від вміння гравця (на зразок сучасних нард); і нарешті, ігри, в яких перемога повністю визначається мистецтвом гравця (шашки, шахи) (Гутер, Полунов 1980). Археологічна наука зі свого боку здатна зробити значний внесок у вивчення історії ігрової діяльності, оскільки під час гри використовувався певний ігровий інвентар.

Значна колекція артефактів II тис. до н. е. — XIV ст. н. е., пов'язаних з інтелектуально-азартними і розважальними іграми, зберігається у Національному музеї історії України. Це різноманітні гральні кості та кульки, фішки, шашки та шахові фігурки. Найчисленнішу групу експонатів становлять гральні кості, зокрема, астрагали (альчики, бабки), що нараховують 209 одиниць зберігання, та кубики — кос-

ті у формі куба, паралелепіпеда, біпірамідальні та неправильної форми (10 од. збер.).

Гра в кості була однією з найбільш популярних, поширених та улюблених ігор більшості народів світу, грали в неї і на сучасній території України, що підтверджено археологічними розкопками. Попри те, що гральні кості є доволі численним матеріалом, ця категорія знахідок так і не стала предметом спеціального розгляду. Кілька робіт присвячено гральним костям з окремих пунктів, поверхові згадки про цей матеріал трапляються у працях різних вчених. Гральні кості доби катакомбної культури досліджували Л.С. Клейн (Клейн 1997; Klejn 1999), С.М. Санжаров (Санжаров 1988), альчики зрубної культури вивчали І.Ф. Ковальова (Ковалева 1989), В.В. Циміданов та Н.А. Чаур (Циміданов, Чаур 1997; Циміданов 2001), гральним костям з Пантікапею присвячено ґрунтовну статтю Т.В. Блаватської (Блаватская 1959). Окремі розділи у своїх роботах по косторізнному ремеслу присвятили іграм Б.Г. Петерс (Петерс 1986) та В.Є. Флерова (Флєрова 2001). Ігрове приладдя періоду Київської Русі досліджували Г.Ф. Корзухіна (Корзухина 1963) та М.С. Сергєєва (Сергєєва 1996).

Майже повсюдно під час розкопок археологи знаходять астрагали для гри в бабки. Астрагал (від грец. ἀστράγαλος; лат. — talus) — таранна кістка метатарзального суглоба задніх кінцівок свійської або дикої парнокопитної тварини¹. В археологічній літературі поширено неточне визначення його, як кістки першого суглоба третього або четвертого пальця коня, бика, кози та інших тварин (Петерс 1986, с. 78; Скржинская 2000, с. 116; Черняков, Лежух

¹ Консультація доктора біологічних наук, професора, старшого наукового співробітника Музею палеонтології НАНУ Л.І. Рековця.

2008, с. 42). У суглобі астрагал розташовувався широкою ввігнутою стороною вперед, широкою випуклою стороною назад, «ріжки» дивилися вверх, пласкіша довга сторона виходила на зовнішній бік суглоба, а бокова довга нерівна — на внутрішній. Відповідно, було дуже легко розрізнити астрагали від лівої та правої кінцівок (Громова 1950). Великі астрагали могли належати коровам, оленям, турам, дрібні — вівцям, козам, козулям, свиням тощо. Готуючи астрагали до гри, їх ретельно очищували від залишків м'яса, для чого кісточку довго виварювали або клали в мурашник і вже за кілька годин одержували придатну для гри бабку (Горбач 2001, с. 35). Подекуди астрагали піддавали різним видам обробки і фарбували.

Ігри з астрагалами були різноманітними, але загалом їх можна розділити на дві групи: перша (суто азартні) — ігри, в яких астрагали випадали певною стороною, а гравці підраховували кількість очок відповідно до «ціни» сторін, і друга (спортивно-азартні) — коли розкладені астрагали вибивалися биткою.

У першому випадку, кожна зі сторін астрагала мала свою «ціну» і назву — специфічна форма кістки дозволяла обходитися без додаткового маркування сторін, хоч в окремих випадках «ціна» позначалась літерами або кількома виїмками. Так, у стародавній Греції і Римі сторони астрагала під час гри у бабки (*ἄστρογάλοι*, *tali*) мали таку ціну: широка опукла (*πρᾶνής*, *planus*) — 3 очки, широка ввігнута (*ὕπτια*, *suppus*) — 4, вузька заглиблена (*χῖον*) — 1, вузька пласка (*κῶον*) — 6. Короткі бічні сторони астрагала практично не враховувались, оскільки астрагал дуже рідко міг затриматися у такому положенні. Під час гри використовували 4 астрагали, очки на них випадали у 35 різних комбінаціях, кожна з яких мала свою назву. Найбільш вдалим вважався удар, при якому кожна бабка падала на іншу сторону (*Ἀφροδίτη*, *iactus venerius*), найбільш невдалим — коли всі бабки падали на вузьку рівну сторону (*κύων*, *canis*) (Велишский 1878, с. 256—257).

Популярною була гра з чотирма астрагалами, які клали в посудинку, струшували, кидали на рівну поверхню та підраховували очки. В античному світі була широко відома гра з п'ятьма астрагалами, коли їх підкидали вгору і ловили на тильний бік долоні, підраховуючи очки. Цю гру вдалося прослідкувати за матеріалом розкопок некрополя Пантікапею (Блаватская 1959, с. 69). Можливо, саме для неї слугували 5 астрагалів з Пантікапею з колекції НМІУ (інв. № Б11-135).

Друга група астрагальних ігор розвивала точність та спритність. Існувало багато їх варіантів, найпопулярнішою серед них за античної доби була «*τρόπα*» (Блаватская 1959). Астрагали кидали в середину намальованого на землі кола або у спеціально вирите заглиблення та вибивали бабки супротивника, розкладені в певному порядку. Переможцеві діставалися виграні кості. Для вибивання, як правило, використовувався більший за розміром або важчий астрагал — битка.

Розроблено кілька типологій астрагалів, заснованих на способах їхньої обробки. І.А. Закірова на матеріалах X—XV ст. виділяє два типи таких виробів: прості та обважнені (битки). Перший тип, у свою чергу, поділяється на два види: пласкі обточені та необточені. Другий тип також поділено на два види: обточені та з малюнком графіті (Закірова 1988, с. 233). Розроблена на середньовічних матеріалах, ця типологія не дає уявлення про все розмаїття наявних варіантів.

Найбільш розробленою є типологія Б.Г. Петерса, який поділив античні астрагали на типи, види та підвиди. До першого типу належать астрагали зі слідами обробки, поділені на три види: вид 1 — підточені з одного або кількох боків (а — без слідів іншої обробки, б — з наскрізним отвором, в — з ненаскрізним отвором, г — з графіті, д — зі слідами пофарбування, е — обважнені, ж — з позначками ціни сторін); вид 2 — сточені до плаского стану (підвиди поділені за тим самим принципом, що і для виду 1); вид 3 — несточені астрагали, але зі слідами обробки (поділ на підвиди аналогічний двом попереднім). До другого належать астрагали без обробки і до третього — малюнки астрагалів або їх відтиски та астрагали, виготовлені з інших матеріалів (Петерс 1986, с. 80). Ця типологія така повна і так докладно відображає характер обробки астрагалів, що нею можна скористатись не лише для античної доби, а й для всього періоду існування цієї категорії. Саме за типологією Б.Г. Петерса буде класифіковано і наш матеріал.

Другий тип можна вважати найдавнішим, оскільки найраніші з відомих на сьогодні астрагалів не піддавалися обробці. У ранньому залізному віці обробка поверхні стає стійкою традицією. Астрагали обточували з однієї або з двох бічних сторін, стираючи природний рельєф кістки до гладенького, інколи до плаского стану. Т.В. Блаватська вважала сточені астрагали шашками для настільних ігор і зазначала, що вони відомі в багатьох античних містах Пів-

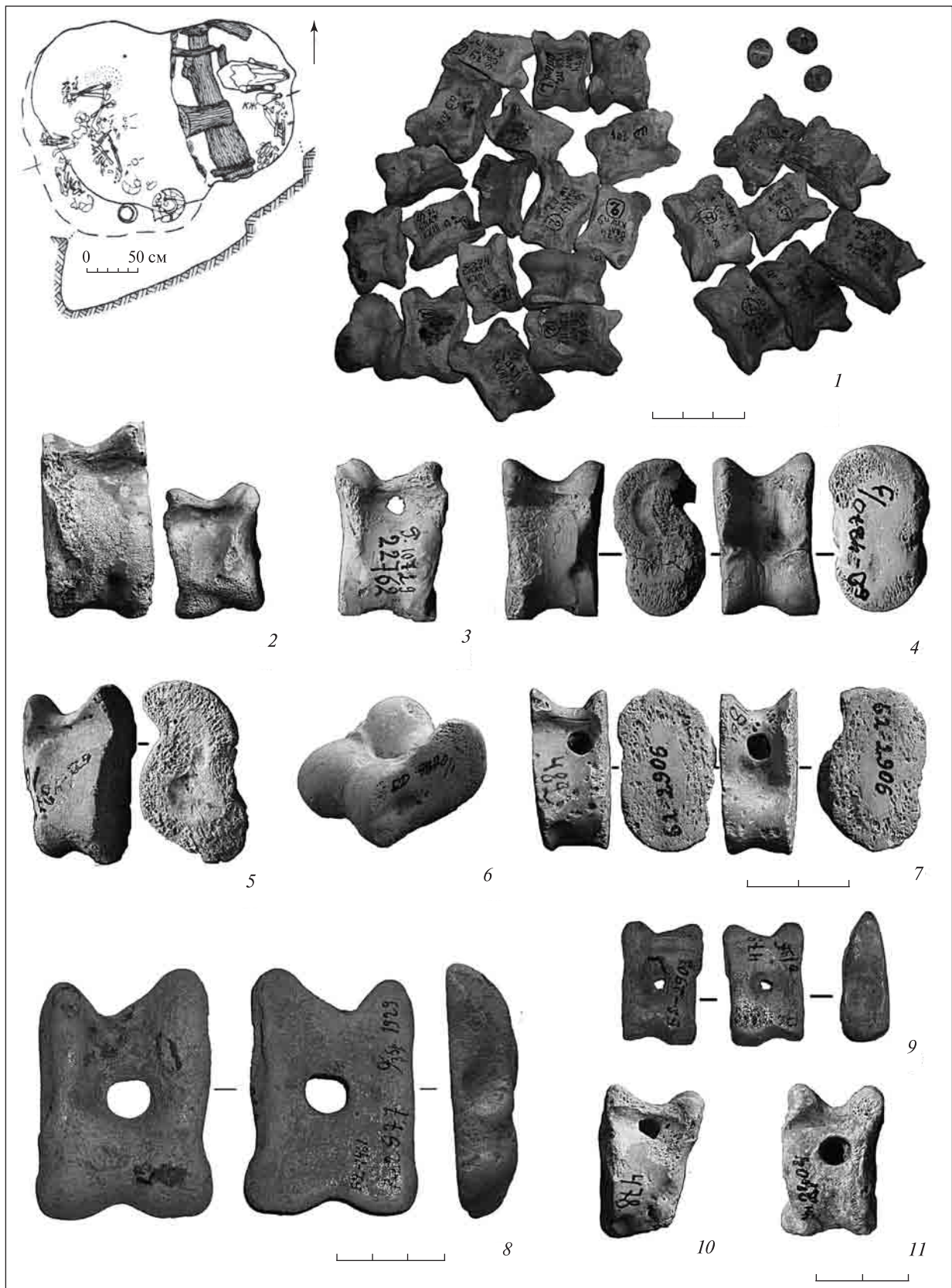

Рис. 1. Астрагали доби бронзи і раннього залізного віку. 1 — план поховання 2 кургану 12 біля м. Сватове і набір із кубиків та астрагалів із нього (XVIII ст. до н. е.); 2 — набір з астрагала й битки зі скіфського поховання біля с. Первомаївка Херсонської обл., поховання 4 кургану 4; 3 — с. Холодний Яр; 4–6 — астрагали з обпиленими бічними сторонами зі скіфських поховань, курган 1 у с. Кожум'яки Херсонської обл.; 7–10 — оброблені астрагали античного часу з Ольвії; 11 — астрагал із поховання біля аулів Комунти та Гоміати в гірській місцевості Владикавказької обл. (V ст. до н. е.)

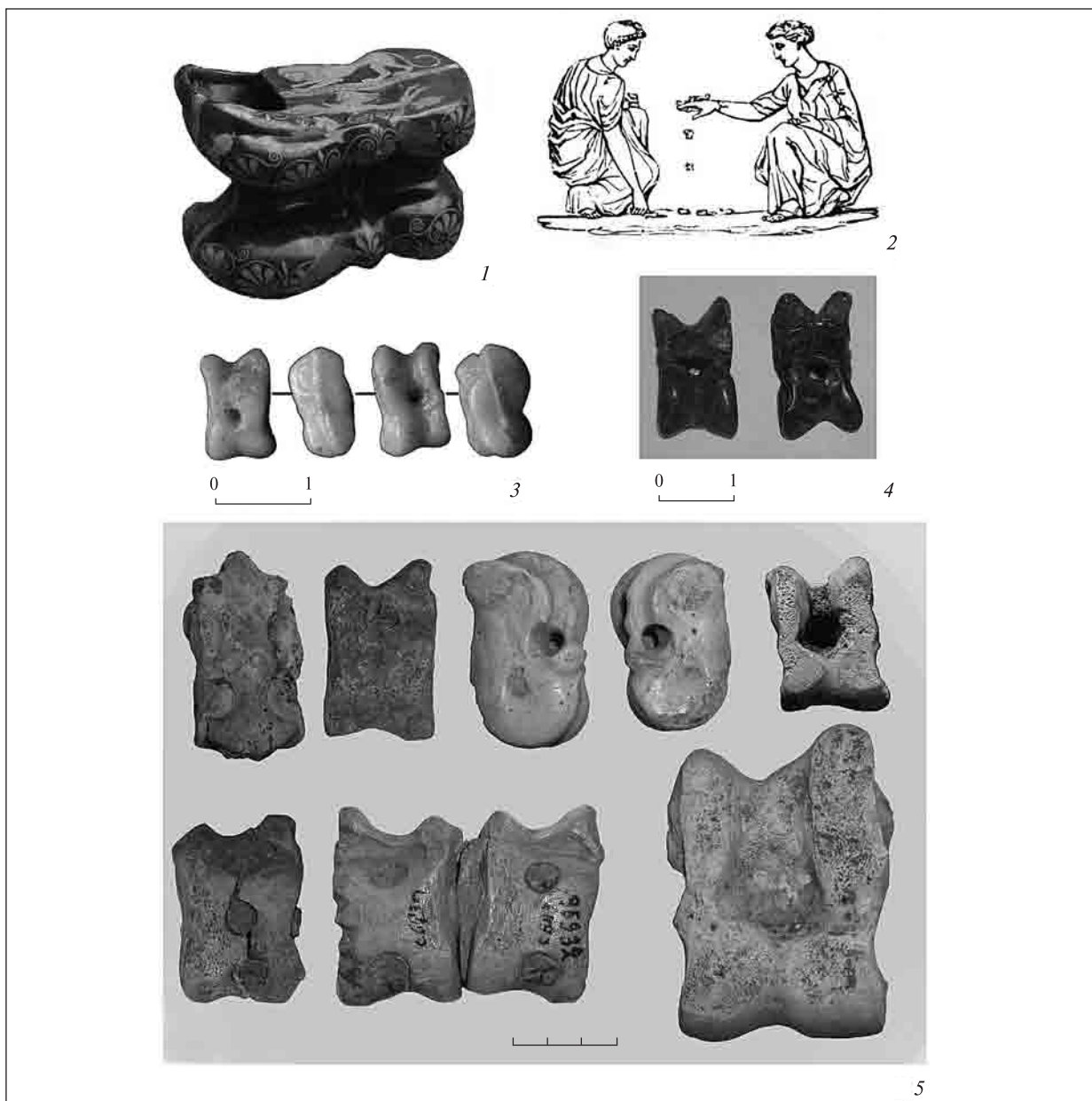

Рис. 2. Астрагали з різних матеріалів. 1 — червонофігурний світильник у формі астрагала, Національний музей етрусків на віллі Джулія (Рим, V ст. до н. е.); 2 — гра у бабки, Геркуланум; 3 — скляний амулет у формі астрагала, місце знахідки невідоме (I ст. до н. е. — I ст. н. е.); 4 — бурштинові астрагали, с. Чугуно-Крепінка Донецької обл. (I—II ст.); 5 — кістяні астрагали давньоруського часу (X—XIII ст.)

нічного Причорномор'я, зокрема, в Танаїсі та Пантікапеї (Блаватская 1959, с. 70). Проте наявність подібних астрагалів великого розміру, якими не можна грати на дошці, свідчить про те, що в цьому випадку йдеться, радше, про битки, якими вибивали астрагали з купки. В епоху Київської Русі більшість астрагалів має сліди додаткової обробки.

Найдавніші гральні кістки, що зберігаються у НМІУ, належать до катакомбної культурно-історичної спільноти (кінець III тис. до н. е. — початок II тис. до н. е.). Їх знайдено під час роботи Сіверсько-Донецької археологічної експедиції

під керівництвом С.Н. Братченка у 1974 р. (Братченко, Шарафутдинова, Смирнов 1974) поблизу м. Сватове (курган 12, поховання 2) і опубліковано С.М. Санжаровим (Санжаров 1988), який відніс це поховання до донецької катакомбної культури. У похованні виявлено два кістяки: дорослого чоловіка та дитини у зібганому стані на правому боці. До поховального інвентарю належали дві посудини, покладені в головах дорослого, поряд з ними знайдено сім астрагалів вівці і грудку вохри. Біля правої руки лежало мармурове навершя булави із залишками дерев'яного руків'я і бронзових цвя-

хів для кріплення, а біля пояса — 18 бронзових намистин, кубики, 18 астрагалів і зуби корокових риб. Біля колін виявлено пляму червоної вохри. Загалом комплекс нараховує 25 астрагалів і 3 гральні кубики, що дає можливість припускати наявність у похованні цілого набору для гри (або ворожіння). У 1977 р. С.Н. Братченко передав усі речі з цього поховання до НМІУ (інв. № ад 204, 206). Астрагали (17 — від правої кінцівки, 8 — від лівої) приблизно одного розміру (довжина 32—36 мм, ширина 20—25 мм, висота 17—21 мм), не мають слідів додаткової обробки, за винятком фарбування червоною вохрою (рис. 1, 1). Це дозволяє віднести їх до типу II. Наявність набору з кубиків і астрагалів дала С.М. Санжарову підстави інтерпретувати пам'ятку, як поховання жерця. Він зазначає, що гра у ті часи була не лише розвагою, а й елементом культової практики.

У музеї зберігаються 86 астрагалів періоду раннього залізного віку. Вони репрезентують кімерійську, скіфську та сарматську добу, а також античні міста Північного Причорномор'я. 1971 року в кімерійському кургані IX—VIII ст. до н. е. Висока Могила (поховання 2), розкопаному поблизу с. Балки Василівського р-ну Запорізької обл. експедицією В.І. Бідзілі (Бидзіля, Яковенко 1974), було знайдено астрагал від лівої задньої кінцівки великої тварини без слідів додаткової обробки (інв. № Б8243). Розміри: довжина 58 мм, ширина 38 мм. Тип II.

До скіфського періоду належать 50 астрагалів. У 1954 р. експедицією під керівництвом О.І. Тереножкіна досліджено Мелітопольський курган IV ст. до н. е. поблизу м. Мелітополь Запорізької обл. (Тереножкин, Мозолевський 1988, с. 47, 50—51, рис. 18—19, 44). У гробниці 2 у скупченні різноманітних предметів, що розташовувалися у південній частині, виявлено п'ять овечих астрагалів від лівої кінцівки без слідів додаткової обробки (до музею передано три: інв. № Б54-15). Розміри: довжина 31—38 мм, ширина 20—21 мм, висота 19—22 мм. Тип II.

Один астрагал походить з кургану № XXVII (IV ст. до н. е.) біля с. Холодний Яр (інв. № Б54а). Розкопки О.О. Бобринського (Бобринский 1887, с. 62). Довгу бічну сторону астрагала від лівої задньої кінцівки дрібної тварини підточено, а біля короткої бічної сторони зроблено наскрізний отвір. За публікацією відомо, що у похованні було 4 астрагали, але до музею потрапив тільки один (рис. 1, 3). Розміри: довжина 30 мм, ширина 20 мм, висота 18 мм. Тип I, вид 1.

У 1936 р. музейна збірка поповнилася колекцією музею Університету св. Володимира. Серед експонатів виявився один астрагал від лівої кінцівки дрібної тварини, переданий К.Г. Ольшанським у 1879 р. Його було знайдено у другій половині XIX ст. біля аулів Комунти та Гоміати в гірській місцевості Владикавказької обл. в гробниці V ст. до н. е. (рис. 1, 11). Бічну довгу сторону астрагала підточено, а на широкій випуклій стороні просвердлено наскрізний отвір (інв. № Б2553). Розміри: довжина 26 мм, ширина 18 мм, висота 16 мм. Тип I, вид 1.

До НМІУ було також передано 45 астрагалів з розкопок Краснознаменської археологічної експедиції 1980—1981 рр. під керівництвом Г.Л. Євдокимова (Євдокимов, Поруцкий, Гершкович 1982). Так, в курганах поблизу с. Первомайська Херсонської обл. знайдено 8 астрагалів дрібної парнокопитної тварини без слідів додаткової обробки: один у кургані 5, похованні 5 курганної групи I (інв. № БД 4861), ще один — у похованні 13 (інв. № БД 4859); чотири астрагали, на одному з яких збереглися сліди чорної фарби, — у кургані 1, похованні 2 курганної групи I (інв. № БД 5068/1-4) та два астрагали в кургані 4, похованні 4 курганної групи II (інв. № БД 5063/1-2) (рис. 3, 2). Розміри: довжина 24—35 мм, ширина 12—22 мм, висота 12—20 мм. Тип II.

Велику кількість дрібних астрагалів, обточених з одного боку (37 од. збер.; 14 — від лівої кінцівки, 22 — від правої), було виявлено в с. Кожум'яки: 1 астрагал — у кургані 1, похованні 1 (інв. № БД-4865) та 36 астрагалів у кургані 1, похованні 2 (інв. № БД-4870/1—36). Чотири предмети обточені з обох боків і мають сліди червоної фарби (рис. 1, 4—6). Розміри: довжина 28—30 мм, ширина 19—20 мм, висота 16—18 мм. Тип I, вид 1.

Сарматські пам'ятки представлено двома невеличкими (завдовжки 18 та 19 мм) бурштиновими астрагалами-підвісками з наскрізним отвором посередині (рис. 2, 4) з поховання жриці поблизу с. Чугуно-Крепінка Шахтарського р-ну Донецької обл. (I—II ст. н. е.), виявленими експедицією Донецького державного університету у 1984 р. (Моруженко, Санжаров, Посредников 1984). За експедиційним звітом, вони були у торбинці разом з іншими культовими предметами (інв. № Б8201, 8202). Розміри: довжина 19 мм, ширина 9 мм, висота 7 мм. Тип III.

З античних міст Північного Причорномор'я походить 33 астрагали, більшість (26 од. збер.) становлять матеріали з Ольвії.

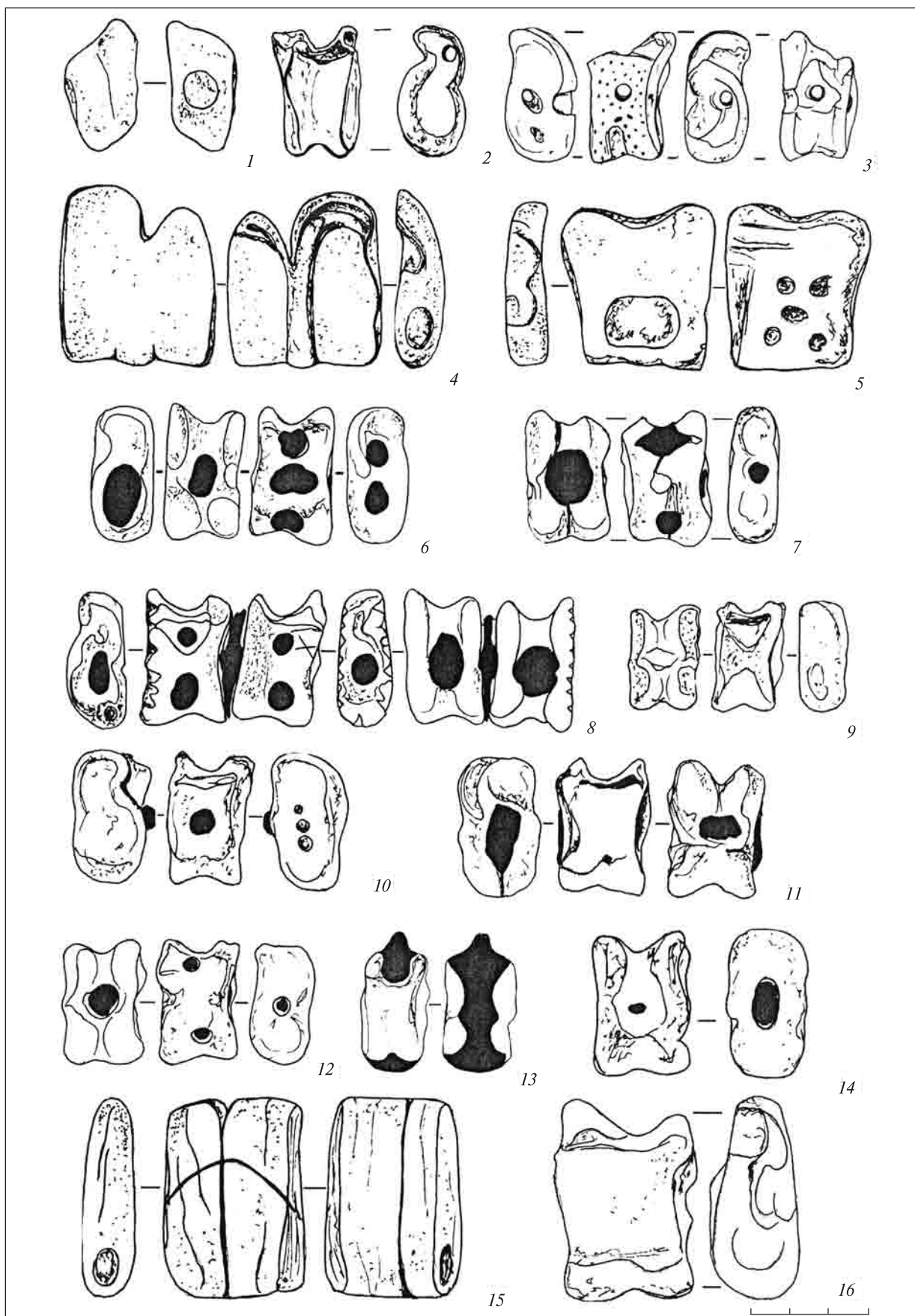

Рис. 3. Астрагали давньоруського часу (IX–XIII ст.). 1 — с. Журавна Сумської обл.; 2, 3, 9, 10, 11 — місце знахідки невідоме; 4 — с. Грищенці Черкаської обл.; 5 — с. Пекарі Черкаської обл.; 6, 7, 8, 16 — гора Киселівка, м. Київ; 13 — Старокиївська гора, м. Київ

З розкопок Л.М. Славина 1935 року до музею надійшло 25 виробів. На 15-ти астрагалах від дрібних парнокопитних тварин слідів додаткової обробки не виявлено (інв. № Б2-2940—2954). Розміри: довжина — 30 мм, ширина 10—18 мм, висота 16—20 мм. Тип II. Один астрагал (інв. № Б2-2450) великого розміру, від правої кінцівки: довжина 67 мм, ширина 40—47 мм, висота 35 мм. Тип II.

Шість астрагалів від дрібних тварин (три — від лівої кінцівки, три — від правої) були підточені з обох боків і мали наскрізний отвір на широкій випуклій стороні (рис. 1, 10) (інв. № Б2-2902, 2904—2908). На п'яти виробках виявлено сліди червоної фарби, на одному — червоної та чорної. Розміри: довжина 30—32 мм, ширина 10—12 мм, висота 14—16 мм. Тип I, вид 3.

Значний інтерес складають сточені до плаского стану астрагали з наскрізним отвором по центру. Один з них — від дрібної тварини (інв. № Б2-2903). Розміри: довжина 27 мм, ширина 16—18 мм, висота 8 мм. Тип I, вид 2 (рис. 3, 9). Другий — великого розміру: довжина 64 мм, ширина 41—44 мм, висота 15 мм (інв. № Б2-1461) (рис. 3, 8). Тип I, вид 2. Аналогічний астрагал знайдено експедицією під керівництвом Л.М. Славина 1936 року (інв. № Б3-838). Розміри: довжина 73 мм, ширина 46 мм, висота 18 мм. Тип I, вид 2.

У 1992 р. у колекціонера В.П. Гриньковського було закуплено для музею два астрагали від лівої кінцівки дрібної тварини, сточені до плаского стану, з с. Роксолани Овідіопольського р-ну Одеської обл. (інв. № Б8407, Б8408). Розміри: довжина першого і другого відповідно 32 і 30 мм, ширина 19 і 22 мм; висота 12 і 8 мм. Тип I, вид 2.

1954 року Керченський державний історико-археологічний музей передав до НМІУ 5 астрагалів із Пантікапея (чотири від правої кінцівки, один від лівої) зі слідами червоної фарби (інв. № Б11-135). Розміри: довжина 26—30 мм, ширина 20 мм, висота 17 мм. Тип I, вид 1.

З півдня України походить маленький астрагал (I ст. до н. е. — I ст. н. е.) з непрозорого жовтого скла з наскрізним отвором у центрі (інв. № Б 8784), переданий до музею СБУ у 2004 р. (рис. 2, 3). Розміри: довжина 11 мм, ширина 7 мм. Тип III. Цікаво, що маленькі амулети повністю повторювали форму справжніх кістяних астрагалів (Алексеева 1978, с. 74, табл. 34, 47); можна навіть визначити, до якої кінцівки вони належали. Так, бурштинові амулети з сарматського поховання імітували праву кінцівку, скляний амулет — ліву.

Ігри з астрагалами були поширені і серед давніх слов'ян та в епоху Київської Русі. До цього періоду належить 98 різних за розміром астрагалів. Цю колекцію частково (59 предметів) дослідила М.С. Сергеева (Сергеева 1996, с. 102; 2002, с. 55). У фондах НМІУ зберігаються чотири астрагали (інв. № в-4542/513, 574, 575, 879) пенківської культури VI—VII ст. Вони походять із розкопок 1957 року поселення у с. Пенківка Кіровоградської обл. Всі астрагали (один від лівої задньої кінцівки, 3 — від правої) належали великим парнокопитним тваринам і знайдені в житлах: два у землянці 6 і по одному у землянках 4 та 10. Три астрагали не мають слідів обробки (тип II), а один, із землянки 10 (інв. № в-4542/879), трохи підточений та покритий червоною фарбою. Розміри: довжина 58—64 мм, ширина 33—45 мм, висота 30—35 мм. Тип I, вид 3.

Найчисленнішу групу експонатів складають астрагали з поселення VIII—IX ст. біля с. Зарічне (колишнє с. Петровське) Великописарівського р-ну Сумської обл. (43 од. збер., кол. список № в-23), де у 1938 р. проводив розкопки П.М. Третьяков. Усі кості від дрібної парнокопитної тварини (17 від лівої задньої кінцівки, 26 — від правої) дещо підточені з довгого пласкішого боку, крім одного, що підточений з обох боків (інв. № в-23/245). 19 астрагалів мають маленькі (3—4 мм) наскрізні отвори на довгій пласкішій стороні, в одному випадку отвір просвердлено на боковій довгій нерівній стороні. Найімовірніше, ці отвори слугували для підвішування і зберігання на мотузці (рис. 4, 1, 5). Астрагали без отворів ховали в невеличкі мішечки. Так, у дитячому похованні 110 на Старокиївській горі було виявлено 175 астрагалів, які лежали купкою (ймовірно, колись покладені до мішечка) з лівого боку біля стегна похованого (Каргер 1958, с. 176). На 10 предметах виявлено прокреслені графіті: на чотирьох — зображення хреста та складних за конфігурацією хрестоподібних фігур (інв. № в-23/ 589, 590, 591, 202) (рис. 4, 12—15), на чотирьох — по кілька хаотично розташованих рисок (інв. № в-23/247, 258, 278, 279) (рис. 4, 7—9, 21), на одному — сітчастий орнамент (інв. № в-23/252) (рис. 4, 19) та літероподібні позначки (інв. № в-23/277) (рис. 4, 16). Такі зображення виконували звичайним ножем або спеціальним ножем-різцем і були найпростішим і найдоступнішим способом орнаментзації (Флєрова 2001, с. 126). Розміри: довжина 25—39 мм, ширина 16—22 мм, висота 15—22 мм. Тип I, вид 1.

Рис. 4. Астрагали VIII—XIII ст. 1, 5, 7—9, 12—16, 19, 21 — с. Зарічне Сумської обл. (VIII—IX ст.); 2 — біля озера Буромка Чернігівської обл. (X—XII ст.); 3 — гора Киселівка, м. Київ (X—XIII ст.); 4, 6, 10, 11, 14, 18, 20 — Старокиївська гора, м. Київ (X—XIII ст.); 17 — місце знахідки невідоме (XI—XIII ст.)

Велика група астрагалів датується періодом Київської Русі (IX—XIII ст.). Значний інтерес викликають астрагали великих парнокопитних тварин, обточені з усіх сторін до плоского стану, які надійшли до музею з колекції В.В. Хвойки. 1897 року Імператорська археологічна комісія передала астрагал (від лівої кінцівки) з с. Гришенці Черкаської обл. (інв. № в-4537/48). На лицьовому боці прокреслено

графіті у вигляді овалу (рис. 3, 4). Розміри: довжина 52 мм, ширина 32 мм, висота 14 мм. Тип I, вид 2. У 1914 р. на кошти музею було закуплено ще два подібних астрагали (від правої кінцівки). Один (інв. № в-383), знайдений в с. Пекарі Черкаської обл., мав на звороті позначку ціни сторін у вигляді п'яти заглиблених виїмок (рис. 3, 5). Розміри: довжина 42 мм, ширина 39 мм, висота 12 мм. Тип I, вид 2. Дру-

гий походив з с. Хмельна Черкаської обл. Розміри: довжина 45 мм, ширина 39 мм, висота 13 мм. Тип I, вид 2.

Маленький астрагал-амулет з отвором для підвішування, можливо, від ягняти або козеняти, було придбано на кошти музею з колекції В.В. Хвойки у 1914 р. (інв. № в-3478). Один з «ріжків» астрагала був відбитий (рис. 4, 17). Місце знахідки виробу невідоме. Розміри: довжина 19 мм, ширина 9 мм, висота 10 мм, діаметр отвору 2 мм. Тип I, вид 1.

У 1899 р. музейним надбанням стали два астрагали X ст. (від лівої кінцівки дрібної парнокопитної тварини) з кургану Чорна Могила, що поблизу м. Чернігова (інв. № в-4445). Вони походили з розкопок Д.Я. Самоквасова у 1873 р. і були частиною грального набору (Рыбаков 1949, с. 44). Один з них мав наскрізний отвір на бічній довгій нерівній стороні (діаметр 4 мм) і був склеєний з чотирьох частин. Довжина виробу 32 мм, ширина 21 мм, висота 16 мм. Тип I, вид 1. Другий астрагал не мав слідів обробки. Його довжина 28 мм, ширина 22 мм, висота 16 мм. Тип II.

Астрагал дрібної парнокопитної тварини (від правої кінцівки) з графіті знайдено В.Є. Козловською у 1910 р. при розкопках слов'янського городища IX—XII ст. біля озера Буромка Черкаської обл. (інв. № в-4573/215). На лицьовому боці нанесено графіті у вигляді хрестика та прокреслених ліній, на зворотному — у вигляді хреста (рис. 4, 2). Розміри: довжина 34 мм, ширина 9 мм, висота 18 мм. Тип I, вид 3.

Астрагал великої парнокопитної тварини з наскрізним отвором у центрі (від лівої кінцівки) передала до музею 1925 року Комісія з дослідження м. Остра Чернігівської обл. (інв. № в-3253). Розміри: довжина 43 мм, ширина 38 мм, висота 22 мм. Тип I, вид 3.

Незначна кількість предметів (4 од. збер., інв. № в-4615/3049, 3050, 3051, 3052) походить із с. Кічкас (зараз — територія м. Запоріжжя), де у 1928 р. А.В. Добровольський дослідив давньоруське поселення (Древнерусские 1984, с. 103; Добровольський 1928). У різних землянках було знайдено два астрагали від лівої та правої задніх кінцівок великих парнокопитних тварин (інв. № в-4615/3051, 3052) та два менших від лівої задньої кінцівки дрібних тварин (інв. № в-4615/3049, 3050). Розміри більших астрагалів: довжина 61—62 мм, ширина 32—44 мм, висота 31—35 мм; менших: довжина 31 мм, ширина 19 мм, висота 16 мм. Усі астрагали трохи підточені з більш пласкої довгої сторони. Тип I, вид 1.

Дуже обточений з усіх сторін астрагал дрібної парнокопитної тварини (від правої кінцівки) передав до музею Інститут археології НАНУ в 1986 р. (інв. № вд-3136). Його знайдено при розкопках Дніпровської давньоруської експедиції під керівництвом О.П. Моці у с. Журавни Сумської обл. (рис. 1, 1). Астрагал походив з могильника X—XIII ст. (курган 2). Розміри: довжина 29 мм, ширина 16 мм, висота 1 мм. Тип I, вид 1.

Із старих музейних зібрань (депаспортизованих у роки Другої світової війни) походить колекція з шести підточених астрагалів дрібної парнокопитної тварини. Чотири мали залиті свинцем наскрізні отвори. На одному з них (інв. № вд-4133) зроблено один наскрізний отвір по центру, а на боковій, пласкішій, стороні — три невеликих виїмки, що мали позначати «ціну» сторони (рис. 3, 10). Розміри: довжина 31 мм, ширина 19 мм, висота 20 мм. Тип I, вид 1. На відміну від попереднього, другий астрагал (інв. № вд-4135) мав наскрізний отвір, що проходив через бокову, пласкішу, сторону до центру. Розміри: довжина 32 мм, ширина 21 мм, висота 19 мм. Тип I, вид 1. Два наскрізні отвори, які перехрещувалися в центральній частині, мав третій астрагал (інв. № вд-4134). Розміри його такі: довжина 33 мм, ширина 21 мм, висота 19 мм (рис. 3, 14). Тип I, вид 1. І, нарешті, у четвертому виробі поєднувалися між собою три наскрізні отвори (інв. № вд-4136). Розміри: довжина 33 мм, ширина 18 мм, висота 17 мм. Тип I, вид 1. Ще два виробу не були обтяжені свинцем. Майже до плаского стану був сточений п'ятий астрагал (інв. № вд-4137). Розміри: довжина 28 мм, ширина 18 мм, висота 14 мм. Тип I, вид 1 (рис. 3, 9). Шостий астрагал (інв. № вд-4138) мав маленький наскрізний отвір (діаметр 4 мм) і був пофарбований у червоний колір (рис. 3, 2). Розміри: довжина 33 мм, ширина 19 мм, висота 19 мм. Тип I, вид 1.

Найцікавішою є колекція астрагалів X—XIII ст. з розкопок різних років у Києві. Знайдені, переважно, у центральній частині міста — на Киселівці, Андріївському узвозі та на Старокиївській горі, вони репрезентують майже всі типи та види цієї категорії матеріалу.

З Киселівки походять п'ять астрагалів. Показово, що в роботах, присвячених розкопкам на горі Киселівці, дослідники згадують про наявність астрагалів серед інших кістяних виробів мимохідь, не надаючи жодної додаткової інформації про них (Шовкопляс 1958, с. 142; Кілієвич 1975).

У 1927 р. В.Є. Козловська передала до музею два астрагали (битки), залиті свинцем. Дуже незвичний та своєрідний вигляд мала битка, що складалася з двох астрагалів від однієї дрібної парнокопитної тварини, з'єднаних боковими пласкішими сторонами свинцевою заливкою (інв. № в-2050/929). Широкі довгі сторони сточено та відполіровано (рис. 3, 8). Астрагал від правої кінцівки по довгій боковій стороні оздоблено зубчиками. Кожен з астрагалів мав по три наскрізні отвори, залиті свинцем. На астрагалі від лівої кінцівки нанесено графіті у вигляді хреста. Розміри: довжина 59 мм, ширина 34 мм, висота 17 мм. Діаметр отворів 4—8 мм. Тип I, вид 2.

Другий астрагал (інв. № в-2050/876) був обточений з чотирьох довгих боків (рис. 3, 6) і мав п'ять наскрізних отворів, залитих свинцем: три на широкий випуклій стороні, що сходилися на широкий увігнутій стороні в одному отворі та два отвори на пласкій довгій стороні, які сходилися на боковій довгій нерівній стороні. Розміри: довжина 36 мм, ширина 21 мм, висота 17 мм. Тип I, вид 2.

Аналогічний астрагал (інв. № в-13/1510) походить із розкопок І.В. Бондаря у 1939 р. (експедиція КДІМ). Розміри: довжина 32 мм, ширина 22 мм, висота 16 мм. Тип I, вид 2 (рис. 3, 7). Тоді ж було знайдено астрагал-битку (інв. № в-13/1509) від правої кінцівки великої парнокопитної тварини, підточений з обох широких довгих сторін (рис. 3, 16). Розміри: довжина 68 мм, ширина 46 мм, висота 33 мм. Тип I, вид 1.

Ще один цікавий виріб (інв. № в-14/2713) виявив І.В. Бондар у 1940 р. Астрагал від правої задньої кінцівки був обточений з широкої довгої сторони і мав наскрізний отвір та невеличке заглиблення для заливки свинцем. Широку випуклу сторону прикрашено крапчастим орнаментом, а на короткій боковій стороні нанесено графіті у вигляді сітки (рис. 4, 3). Розміри: довжина 31 мм, ширина 19 мм, висота 16 мм, діаметр отвору 6 мм. Тип I, вид 1.

Один необроблений астрагал дрібної парнокопитної тварини (від лівої кінцівки) було знайдено на Андріївському узвозі, 36 у 1958 р. Розміри: довжина 34 мм, ширина 22 мм, висота 17 мм. Тип II.

З розкопок на Старокиївській горі (вул. Володимирська, 2) музей одержав 24 астрагали. Три астрагали виявив Т.М. Мовчанівський 1936 року. На одному ледь підточеному астрагалі-битці, що належав великій парнокопитній тварині (права кінцівка) нанесено графіті у вигляді

«гравальної дошки» (інв. № в-8/4695). Розміри: довжина 66 мм, ширина 45 мм, висота 38 мм. Тип I, вид 1 (рис. 4, 20). Биткою, найвірогідніше, слугував ще один великий астрагал (ліва кінцівка) без слідів обробки (інв. № в-8/4759). Розміри: довжина 62 мм, ширина 40 мм, висота 34 мм. Тип II. I, насамкінець, астрагал від лівої кінцівки дрібної парнокопитної тварини, на широкий довгий сторону якого прокреслено графіті у вигляді чотирьох прямих ліній (інв. № в-8/4771) (рис. 4, 10). Розміри: довжина 35 мм, ширина 21 мм, висота 18 мм. Тип I, вид 1.

13 астрагалів з трохи підточеною боковою довгою, більш пласкою, стороною було передано до музею з розкопок М.К. Каргера 1939 року (колекційний список в-11). Один (інв. № в-11/3212) належав великій парнокопитній тварині (ліва кінцівка). Розміри: довжина 58 мм, ширина 38 мм, висота 35 мм. Тип I, вид 1. Ще 12 астрагалів належали дрібним тваринам. Із 9 астрагалів від лівої кінцівки чотири мали сліди червоної фарби (інв. № в-11/3515, 3517, 3520, 3521), три були без додаткової обробки (інв. № в-11/3511, 3514, 3518), один — з графіті у вигляді сітки (інв. № в-11/3513) (рис. 4, 18) та один — з наскрізним отвором діаметром 6 мм по центру виробу (інв. № в-11/3522) (рис. 4, 6). Серед трьох астрагалів від правої кінцівки один мав сліди червоної фарби (інв. № в-11/3519), один був без додаткової обробки (інв. № в-11/3516) та один — з графіті у вигляді плетінки (рис. 4, 4), нанесеної розпеченим різцем (інв. № в-11/3510) (Флєрова 2001, с. 126). Розміри: довжина 28—34 мм, ширина 17—22 мм, висота 15—19 мм. Тип I, вид 1.

1955 року Інститут археології проводив розкопки на Старокиївській горі. Тоді до музею було передано астрагал від правої кінцівки дрібної парнокопитної тварини, залитий свинцем по широкий довгий увігнутій стороні (інв. № в-4624/441). Бокові довгі сторони сточено, в центрі, вірогідно, зроблено заглиблення для заливки свинцем (рис. 4, 14). Розміри: довжина 37 мм, ширина 18 мм, висота 16 мм. Тип I, вид 1.

З розкопок С.Р. Кілієвич у 1969 р. музей одержав 7 астрагалів дрібної парнокопитної тварини (три від правої кінцівки, чотири — від лівої) зі слідами червоної фарби (інв. № в-4678/710), знайдених у заповненні житла I на глибині 1,6 м. На широку випуклу сторону одного з астрагалів нанесено графіті у вигляді прямих хаотично розташованих ліній (рис. 4, 11), всі інші — без слідів додаткової обробки. Розміри: довжина 29—33 мм, ширина 19—20 мм, висота 17 мм. Тип I, вид 1.

Можливо, також із Києва походить астрагал від правої кінцівки дрібної тварини (інв. № в-4625/324), одержаний музеєм 1972 року, місце та час знахідки невідомі (рис. 3, 3). Розміри: довжина 35 мм, ширина 19 мм, висота 18 мм, діаметр отворів 4 мм. Тип I, вид 1. Боківі довгі сторони та широка ввігнута сточені. У нижній частині бокової пласкішої довгої сторони просвердлено наскрізний отвір для підвішування, а на сторонах просвердлено три наскрізних отвори для заливки свинцем. Широку випуклу сторону вкриває крапчастий орнамент. Подібне оздоблення часто трапляється саме на київських виробках, зокрема, кілька астрагалів з крапчастим орнаментом знайшов Д.В. Мілеєв у 1909 р. у похованні 110 на території садиби Десятинної церкви (Каргер 1958, табл. XVIII).

Астрагали є доволі поширеною категорією археологічного матеріалу. Найбільша кількість знахідок пов'язана з похованнями. Нерідко ці вироби фіксують у культурному шарі поселень або міст. Певну кількість астрагалів у одній могилі або у побутовому комплексі науковці розглядають як гральні набори.

Астрагали відомі у багатьох культурах доби бронзи, хоча початок їх використання як ігрового інвентарю сягає давнішого часу. Вже для катакомбної культури можна засвідчити наявність виразних гральних наборів. У бабинській (Литвиненко 2005) та зрубній культурах знаходять астрагали зі слідами обробки (підточеність, отвори), із графіті та у наборах з іншим гральним приладдям (Цимиданов 1998; 2004, с. 53—54, рис. 33, 12; 54, 3; 55, 1, 2; 57, 3, 4). Для згаданих культур наявність астрагалів у похованнях вважається критерієм виділення осіб — носіїв жрецьких функцій (Цимиданов 2004, с. 77—78).

Багато астрагалів знаходять на пізньоскіфських городищах та могильниках (Зубарь, Мещеряков 1983, с. 97—98). Так, у некрополі Усть-Альминського городища (I—III ст.) в семи похованнях склепу 92 було знайдено по 1, по 3 та по 4 астрагали. У двох ґрунтових могилах виявлено набори по 4 астрагали, що супроводжували в одному випадку поховання чоловіка, а в іншому — дівчинки-підлітка (Высотская 1994, с. 123, табл. 30, 24; 31, 18, 36, 51; 32, 37). У Східному могильнику Неаполя Скіфського (II ст. до н. е. — III ст. н. е.), де ховали представників демократичних прошарків населення пізньоскіфської столиці, знайдено значну кількість астрагалів у таких наборах: 1 могила — 1 астрагал, 2 могили — по 3, 1 могила — 6 астра-

галів, 1—14 астрагалів і 1 могила — 27. Склеп 19 містив два дитячі поховання з наборами астрагалів: 11 — у похованні 3 та 51 — у похованні 1. Астрагали розташовувалися біля голів небіжчиків і були підпиляні та просвердлені. У могилі 20 підпиляний і просвердлений астрагал лежав у ногах дорослого чоловіка (Сымонович 1983, с. 91, табл. XXIX, 35, 36, 40—49).

В античних містах-державх Північного Причорномор'я велика кількість знахідок астрагалів походить із некрополів. Т.В. Блаватська пояснювала це тим, що астрагали використовували у побуті до «повного зношення» і тому краще зберігаються в поховальному інвентарі (Блаватская 1959, с. 73). Таке припущення є досить сумнівним, оскільки астрагали з поховань не «нові», а мають сліди використання. Крім того, у жодному населеному пункті не знайдено астрагалів у стадії «повного зношення».

Астрагали з графіті, зокрема з сітчастим орнаментом, нерідко знаходять на пам'ятках середньовіччя: на давньоруських (Андреев, Романцов 2005, с. 112), а також на сибірських (Молодин, Ефремова 2008, с. 70).

Цікаву групу виробів становлять гральні кості-кубики, на кожному боці яких нанесено позначки, що позначали «ціну» сторін. Ігри з кубиками належали до азартних і часто викликали осуд з боку суспільства. Активним ворогом азартних ігор була християнська церква.

Б.Г. Петерс запропонував систематизувати кубики античної доби за формою: I тип — гральні кості у формі паралелепіпеда, II — у формі куба (Петерс 1986, с. 90). Насправді існує набагато більше різних форм гральних кубиків (рис. 5, 12—15, 17) (Alfonso X; Verweij), проте загальну детальну класифікацію цієї категорії матеріалу не розроблено. Крім зазначених типів, у музейній збірці наявні біпірамідалі кубики бронзової доби та кубики неправильної форми античного часу.

Протягом століть кубики виготовляли з різних матеріалів: кістки, глини, скла, каменю, металу, дерева; найбільш поширеним матеріалом була кістка. Відомі кістяні заготовки для виготовлення кубиків (рис. 5, 16). Кубики використовували і для азартної гри у кості, і для настільних ігор у наборах з фішками і дошками. Грецька гра у кості називалася *куβέйя* і проводилася у спеціальних приміщеннях (*куβέйя* *скірафе́йя*). Гравці перемішували кілька кубиків у посудині, яка називалася баштою (*пύργος*, *φύκος*), і викидали на дошку. Кожна комбінація очок мала власну назву, яких відомо 64 (Велишский 1878, с. 256).

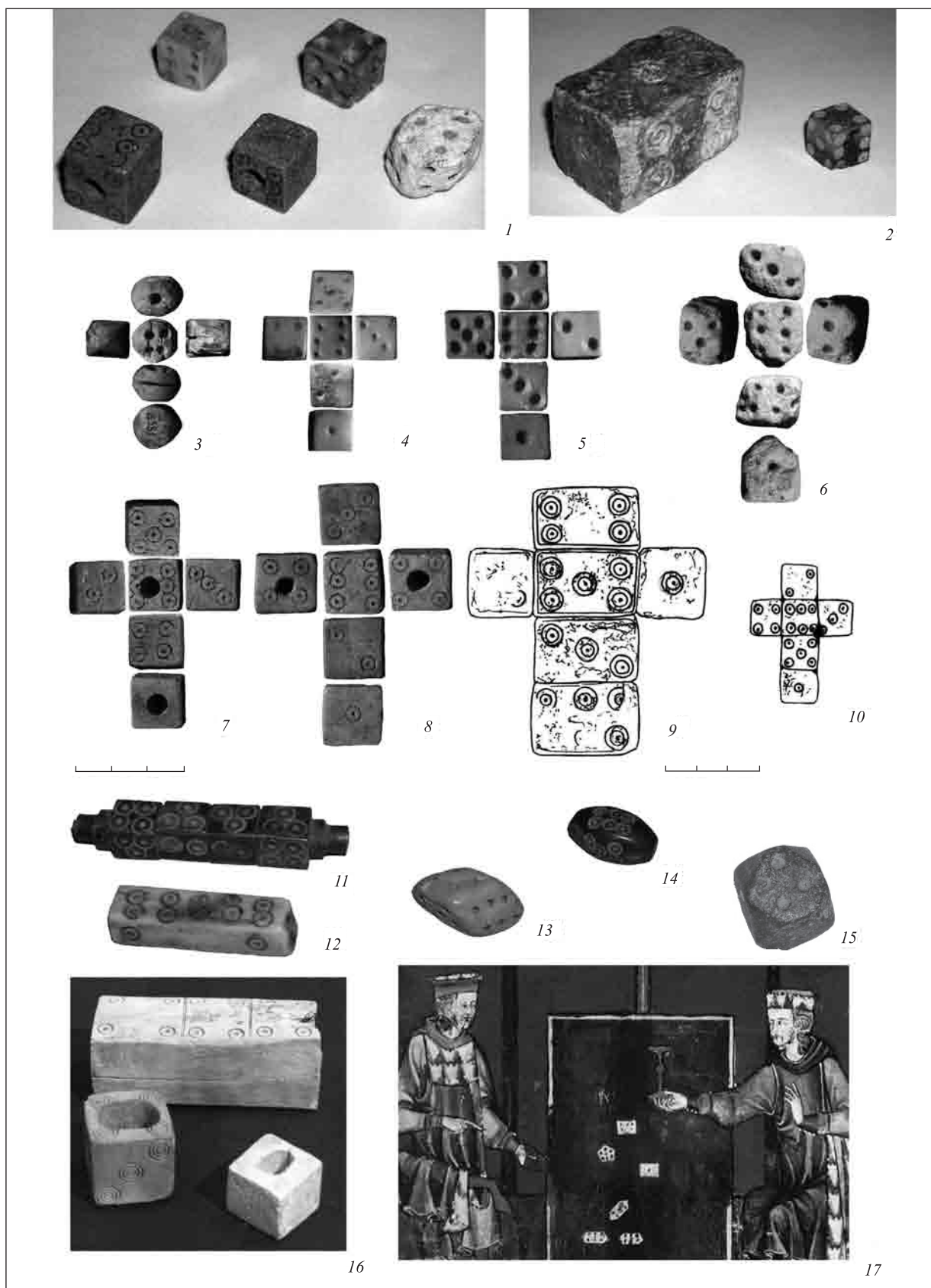

Рис. 5. Гральні кубики. 1 — раннього залізного віку; 2 — періоду Київської Русі (X—XIII ст.); 3 — катакомбного часу; 4—8 — IV ст. до н. е. — II ст. н. е. (місце знахідки невідоме); 9, 10 — м. Київ; 11 — ворожильний пристрій «рамала», Східне Середземномор'я (XI ст.), 12 — видовжений кубик, Сирія (I ст.); 13 — Єгипет, період Птоломіїв (IV ст. до н. е.); 14 — Рим (II—III ст.); 15 — Україна, період Київської Русі (X—XI ст.); 16 — кістяна заготовка на кубики, Національний Римський музей; 17 — мініатюра з рукопису «Книги ігор» (3—7, 9, 10 — кістка, 8 — камінь)

Три гральні кістяні кубики бронзової доби, що зберігаються у НМІУ і знайдені у вже описаному похованні 2 кургану 12 біля м. Сватове (інв. № а379-а381), мали лише чотири функціональні грані (Gold 1993, S. 77). Ще дві сторони мали вигляд невисоких чотиригранних пірамідок, що дало підстави С.М. Санжарову назвати цю форму біпірамідалною (Санжаров 1988, с. 143, рис. 2, 10). Усі три кубики ідентичні за формою і розмірами ($9 \times 8 \times 10$ мм). На двох пласких гранях розташовано позначки у вигляді круглих заглиблень — очок: на першій — одне, на другій — чотири, на третій — поздовжня риска, і четверта грань не має позначок (рис. 5, 3).

Часто знаходять гральні кубики і в античних містах Північного Причорномор'я. У музеї зберігається п'ять гральних кубиків цього періоду (IV ст. до н. е. — II ст. н. е.) у формі куба: чотири — виготовлено з кістки (найвірогідніше, слонової), один — з крейдової породи каменю (рис. 5, 1).

1992 року до музею надійшло три кубики з колекції В.П. Гриньківського. З них два кістяні: один завбільшки 7×7 мм (інв. № Б8416), тип II (рис. 5, 4), другий — 8×8 мм (інв. № Б8417, тип II) (рис. 5, 5) і один виготовлений з крейдової породи із вдалим використанням природної форми каменю (рис. 5, 8). Кубик має неправильну форму: п'ять граней пласкі, одна трохи видовжена та загострена. Розміри: 7×10 мм (інв. № Б8418), тип IV. На гранях розташовані позначки очок від одного до шести у вигляді невеликих заглиблень. На загостреній грані — чотири крапки, по дві з кожного боку загострення. Можна із впевненістю стверджувати, що цей кубик зробила неможна людина з дешевого матеріалу для власних потреб.

Ще два кістяні кубики (тип II) було передано до музею 2005 року. Їх зовнішній вигляд майже ідентичний (рис. 5, 6, 7). Вони мають правильну кубічну форму, позначки на гранях виглядають як кола з крапками у центрі. Обидва мають наскрізні отвори для підвішування або нанизування на спеціальний стрижень на зразок пристрою для пророкувань «рамала» (рис. 5, 11). Розміри: 7×7 мм та 8×8 мм, діаметр отворів 2 мм (інв. № Б8761, Б8762). Розташування очок на кубиках: 1—6, 2—3, 4—5. Аналогічні кубики з позначками у вигляді концентричних кіл були широко розповсюджені в античному світі (Papanikola-Bakirtzi 2002, P. 210—211).

До періоду Київської Русі (X—XII ст.) належать два гральні кубики (рис. 5, 2). Один у формі паралелепіпеда (рис. 5, 9) було зна-

йдено в 1900 р. під час земляних робіт у Києві біля Золотих воріт (інв. № в-4552/496), де відкрито багате воїнське поховання з кошем та зброєю. Поряд з кубиком, за словами робітників, було понад десяток скляних фішок, з яких збереглося чотири (Каргер 1958, с. 178). Кубик та фішки музей одержав у дарунок від В.М. та Б.І. Ханенків у 1907 р. Позначки на гранях кубика нанесено циркульними кружками спеціальним тризубим інструментом. Кожна грань оточена врізним орнаментом у вигляді прямокутника (Корзухіна 1963, с. 86, рис. 1, 15). Розміри: довжина 32 мм, ширина 20 мм, висота 20 мм.

Того ж 1907 року від Імператорської археологічної комісії до музею було передано гральну кость у вигляді куба з колекції В.В. Хвойки (інв. № вд-1692), яку було знайдено в Києві на горі Киселівці у 1897 р. (рис. 5, 10). На шести бічних сторонах циркульними кружками нанесено «ціну» — позначки від одного очка до шести. Розміри: 8×8 мм. Тип. I.

Характерно, що сума очок на протилежних гранях кубиків із шістьма паралельними гранями дорівнювала, як правило, числу сім, яке в багатьох народів вважалася досконалим та щасливим. Т.В. Блаватська зазначала, що таке маркування сторін у багатьох давніх народів мало сприяти перемозі у грі (Блаватская 1959, с. 75). Трапляються і винятки з цієї системи: такими є два кубики античного часу (інв. № Б8761, Б8762) та кубик X—XI ст. з Києва (інв. № в-4552/496). На останньому очки розташовано так: 4—3, 5—6, 1—2.

Аналоги кубикам з музейної колекції добре відомі на всій території сучасної України. Перші гральні кубики доби бронзи знайшов В.О. Городцов під час розкопок в Ізюмському повіті (Городцов 1905, табл. VI). На сьогодні відома значна кількість випадків виявлення кубиків у похованнях катакомбної культури (Клейн 1997; Kaiser 2003, S. 221—223). Усі ці вироби мають 4 грані з позначками, їхні кути виготовлені у вигляді пірамідок або заокруглені. Оскільки першими як кубики використовували астрагали, у яких так само враховували лише чотири грані, можливо, у катакомбній культурі ми маємо страву з якоюсь ранньою формою кубиків.

Гральні кубики трапляються на пізньоскіфських пам'ятках. У некрополі Усть-Альминського городища знайдено два кубики (по одному у могилі) з позначками очок у вигляді кіл з точками всередині (Высотская 1994, с. 123, табл. 28, 21; 5, 13). Багато кубиків походить з античних

міст Північного Причорномор'я (Наливкина 1940, с. 197, табл. XLIV, 8), пам'яток черняхівської культури (Магомедов 2001, с. 86, табл. 80, 14) та з давньоруських городищ і міст (Арциховский 1949, с. 171, рис. 11, ж; Кызласов 1955, с. 224), зокрема кубики видовженої форми було знайдено в кургані Чорна Могила (X ст.) у Чернігові (Рыбаков 1949, с. 43). Гральні набори, що складалися з фішок і кубика видовженої форми використовувалися для гри *hnefatafl*, поширеної в країнах Скандинавії. Так, у похованні знатного вікінга (початок X ст.), розкопаному в кургані на острові Груа (Франція), було виявлено 12 гральних фішок з оленього рогу та видовжений кубик із кістки моржа (Les Vikings 1992, кат. № 360, с. 322).

Гральні кості слугували не тільки приладдям для гри. Науковці зазначають, що астрагали могли використовувати для ворожіння та пророкувань, як амулети, у знаряддях для видобування вогню, як ложила, як знаки, що підтверджували дружні стосунки між людьми, як штампи і навіть як застібки (Корзухина 1963, с. 101). Відомі також посудини у формі астрагалів, зокрема, червонофігурний світильник V ст. до н. е. (рис. 2, 1) з Національного музею етрусків на віллі Джулія (Рим). Важливими функціями астрагалів та кубиків було ворожіння та пророкування, але, на жаль, майже не можна розділити суто ритуальні набори та набори для гри. Не випадково кості були обов'язковим атрибутом жерців, яким вони часто користувалися під час обрядів. Є знахідки епіграфічних написів античного часу з оракулом, у якому детально описано, яку волю богів віщує той чи інший кидок кубиків (Heinvetter 1912; Nollé 1987).

Часто знаходять мічені астрагали. Позначки-графіти на них були пов'язані з ігровими, обрядовими чи магічними функціями цих предметів, можливо, це були особисті мітки власників. Дрібні насічки й риски могли відбивати наявність якихось дій у грі, пов'язаних з рахунком (Сергеева 2002, с. 56). Привертає увагу і подібність мотивів, що побутували на значній території протягом тривалого часу.

Кості перетворилися у символ талану, щастя й благополуччя, стали амулетом, що відвертає зло, захищає від пристриту. Відомі астрагали та підвіски у формі астрагалів зі скла, бурштину, халцедону, глини, свинцю, перламутру, слонової кістки, дорогоцінного каміння, золота.

Астрагали і кубики, а також їхні зображення, виготовлені з інших матеріалів, носили на шиї, підвішуючи на мотузці, протягненій у спеціально просвердлені отвори. У багатьох культурах, особливо у скотарських, кості були пов'язані з магією родючості та достатку. Цікаві відомості щодо магічного значення астрагалів дає етнографія. Так, астрагали, що зберігалися вдома, приносили господареві щастя та багатство. Жителі Сибіру збирали велику кількість астрагалів і закопували їх в загоні для овець, що повинно було сприяти розмноженню худоби. Алтайці прив'язували астрагали до колиски немовляти для його швидкого росту (Традиционное 1989, с. 60, 68). Часто кості фігурують у казках, легендах та переказах, що дійшли до нас з глибини століть. Одна з алтайських легенд розповідає про духів, що збиралися у центрі Всесвіту на найвищій горі і грали в кості на душі людей і тварин. Шамани намагалися з'ясувати, хто з духів на даний момент виграє і до кого краще звертатися по допомогу (Каруновская 1936, с. 162).

В язичницькій Русі був поширеним звичай кидати жереб, щоб «випробувати долю», для чого використовували звичайні шестигранні кості-кубики, зображення яких знаходимо на мініатюрі з Радзивілівського літопису (Корзухина 1963, с. 95, рис. 1, 4). У слов'ян побутовав звичай (подекуди він зберігався до середини XIX ст.) рахувати бабки і гроші на Чистий Четвер. Це мало принести щастя у грі та багатство (Сергеева 2002, с. 56).

Таким чином, музейна збірка астрагалів та кубиків дає можливість повністю охарактеризувати цю категорію матеріалу, прослідкувати еволюцію грального приладдя протягом століть та визначити місце, яке належало іграм у повсякденному житті давнього населення України.

Алексеева Е.М. Античные бусы Северного Причерноморья. — САИ. — Вып. 1-12. — М., 1978.

Андреев С.И., Романцов А.Н. Древнерусское поселение первой половины XIII в. у с. Никольское на р. Цна // Куликово поле и Юго-Восточная Русь в XII—XIV веках. — Тула, 2005. — С. 103—114.

Арциховский А.В. Раскопки восточной части дворища в Новгороде // МИА. — 1949. — № 11. — С. 119—152.

Бидзиля В.И., Яковенко Э.В. Киммерийские погребения Высокой Могины // СА. — 1974. — № 1. — С. 148—159.

Блаватская Т.В. Игральные кости из Пантикапея // Listy Filologické. — VII (LXXXII). 1959. — Eunomia III, 2. — С. 68—80.

- Бобринский А.А. Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы. — СПб., 1887. — Т. 1.
- Боровський Я.Є., Архіпова Є.І. Дослідження «міста Ярослава» у 1984—1989 рр. // Стародавній Київ. — К., 1993. — С. 206—216.
- Братченко С.Н., Шарафутдинова Э.С., Смирнов А.М. Отчет Левобережного отряда Северско-Донецкой экспедиции ИА АН УССР // НА ІА НАНУ. — № 1974/13а.
- Велишский Ф.Ф. Быт греков и римлян. — Прага, 1878.
- Высотская Т.Н. Усть-Альминское городище и некрополь. — К., 1994.
- Горбач О. Наші давні ігри // Пам'ятки України. — К., 2001. — № 1—2. — С. 22—32.
- Городцов В.А. Результаты археологических исследований в Изюмском уезде Харьковской губернии 1901 года // Труды XII АС. — М., 1905. — Т. 1. — С. 174—340.
- Громова В. Определитель млекопитающих по костям скелета. — М., 1950.
- Гутер Р.С., Полунов Ю.Л. Джироламо Кардано. — М., 1980.
- Добровольський А.В. Селище з землянок: Лівий берег Дніпра в околицях с. Кічкас. 1928 // НА ІА НАНУ. — Ф. 18. — Спр. № 7.
- Древнерусские поселения Среднего Поднепровья. — К., 1984.
- Евдокимов Г.Л., Поруцкий А.Г., Гершкович Я.П. Отчет о раскопках курганов и поселения Краснознаменской ново-строечной экспедицией в Херсонской обл. 1981 г. // НА ІА НАНУ. — 1981/21.
- Закирова И.А. Косторезное дело Болгара // Город Болгар. Очерки ремесленной деятельности. — М., 1988. — С. 213—256.
- Зубарь В.М., Мецераков В.Ф. Некоторые данные о верованиях населения Херсонеса (по материалам некрополя первых веков н. э.) // Культура Крыма в первые века н. э. — К., 1983. — С. 97—98.
- Каргер М.К. Древний Киев. — М.; Л., 1958.
- Каруновская Л.Э. Представления алтайцев о Вселенной: материалы к алтайскому шаманству // СЭ. — 1936. — № 4—5. — С. 160—183.
- Кілієвич С.Р. Дослідження Старокиївської гори // Стародавній Київ. — К., 1975. — С. 28—39.
- Клейн Л.С. Происхождение нуля, или древнейшая эволюция игры в кости между Дунаем и Индом // Stratum plus. — 1997. — С. 47—66.
- Ковалева И.Ф. Срубные погребения с наборами альчи́ков // Исследования по археологии Поднепровья. — Днепр-петровск, 1989. — С. 59—91.
- Корзухина Г.Ф. Из истории игр на Руси // СА. — 1963. — № 4. — С. 85—102.
- Кызласов Л.Р. Сырский чаа-тас // СА. — 1955. — Т. 24. — С. 197—256.
- Литвиненко Р.О. Похоронения культурного кола Бабини з астрагалами // Древности. — Харьков, 2005. — С. 74—86.
- Магомедов Б.В. Черняховская культура. Проблема этноса. — Lublin, 2001.
- Молодин В.И., Ефремова Н.С. Культовый комплекс Куйлю (Кучерла — 1; преемственность иррационального опыта) // Археология, этнография и антропология Евразии. — 2008. — №1 (33). — С. 67—78.
- Моруженко А.А., Санжаров С.Н., Посредников В.О. Раскопки в с. Чугуно-Крепинка Донецкой области в 1984 г. // НА ІА НАНУ. — 1984/84.
- Наливкина М.А. Костяные изделия из раскопок Ольвии в 1935 и 1936 гг. — К., 1940.
- Національний музей історії України. Фотоальбом. — Київ, 2001.
- Петерс Б.Г. Косторезное дело в античных государствах Северного Причерноморья. — М., 1986.
- Розкопки в Києві на горі Киселівці в 1940 році (з матеріалів наукового архіву АН УРСР) // Археологія. — 1947. — Т. 1 — С. 141—151.
- Рыбаков Б.А. Древности Чернигова // МИА. — 1949. — № 11. — С. 7—103.
- Санжаров С.Н. Погребения донецкой катакомбной культуры с игральными костями // СА. — 1988. — № 1. — С. 140—158.
- Сергеева М.С. Кістяні та дерев'яні вироби з колекції «Десятинна церква» у збірці НМІУ // Церква Богородиці Десятинна в Києві. — К., 1996. — С. 101—104.
- Сергеева М.С. До історії гри в бабки в Київській Русі // Археологія. — 2002. — № 4. — С. 50—58.
- Скржинская М.В. Будни и праздники Ольвии в VI—I вв. до н. э. — СПб., 2000.
- Сымонович Э.А. Население столицы позднескифского царства. — К., 1983.
- Тереножкин А.И., Мозолевский Б.Н. Мелитопольский курган. — К., 1988.
- Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири: человек, общество. — Новосибирск, 1989.
- Флёрова В.Е. Резная кость юго-востока Европы IX—XII веков. — СПб., 2001.

- Хейзинга Й. Homo Ludens: Статьи по истории культуры. — М., 1997.
- Цимиданов В.В. Знаки на астрагалах из срубных погребений Донетчины // Музей XXI столетия. — Донецк, 1998. — С. 2—4.
- Цимиданов В.В. Астрагалы в погребениях степных культур Восточной Европы эпохи поздней бронзы и раннего железа // Археологический альманах. — 2001. — № 10. — С. 215—248.
- Цимиданов В.В. Социальная структура срубного общества. — Донецк, 2004.
- Цимиданов В.В., Чаур Н.А. О погребениях с астрагалами срубной культурно-исторической общности // Древности Подонья. — Луганск, 1997. — С. 50—61.
- Черняков И.Т., Лежух И.П. Набір для гри в горщику з Ніконія // Археологія. — 2008. — № 1. — С. 41—44.
- Шовкопляс Г.М. Археологічні пам'ятки гори Киселівки в Києві // Праці Київського державного історичного музею. — 1958. — Вип. 1. — С. 133—158.
- Alfonso X. Book of Games // <http://games.rengeekcentral.com>
- Gold aus Kiew: Eine Ausstellung des Kunsthistorischen Museums. — Wien, 1993.
- Heinevetter F. Würfel- und Buchstabenorakel in Griechenland und Kleinasien. — Breslau, 1912.
- Kaiser E. Studien zur Katakombengrabkultur zwischen Dnepr und Prut. — Archäologie in Eurasien. — Mainz am Rhein, 2003. — Band 14.
- Klejn L.S. The Early Evolution of Dice between the Danube and the Undus. Contribution to the Early History of Mathematics // Acta Archaeologica. — 1999. — Vol. 70. — N 1, December. — P. 113—135.
- Les Vikings. Les Scandinaves et l'Europe 800—1200. — Paris, 1992.
- Nollé J. Südkleinasiatische Losorakel in der römischen Kaiserzeit // Antike Welt. — 1987. — 18, 3. — S. 41—49.
- Papanikola-Bakirtzi D. Everyday Life in Byzantium. — Athens, 2002.
- Verweij A. Gallery of Ancient Dice // <http://averweij.web.cern.ch/averweij/index.htm>

Одержано 25.11.2008

М.А. Стрельник, М.А. Хомчик, С.А. Сорокина

ИГРАЛЬНЫЕ КОСТИ (II тыс. до н. э. — XIV в. н. э.)

ИЗ КОЛЛЕКЦИИ НАЦИОНАЛЬНОГО МУЗЕЯ ИСТОРИИ УКРАИНЫ

В статье дана характеристика 209 астрагалов и 10 кубиков из собрания музея. В коллекции присутствуют практически все типы и виды астрагалов, а также кубики разной формы. Большинство артефактов публикуется впервые. Исследованный материал позволяет проследить процесс эволюции игрового инвентаря в течении длительного времени, а также определить место, которое принадлежало играм в повседневной жизни древнего населения Украины.

М.А. Strelnyk, М.А. Khomchik, S.A. Sorokina

DICE FROM THE 2nd MILLENNIA BC TO THE 14th c. AD FROM THE COLLECTION
OF THE NATIONAL MUSEUM OF HISTORY OF UKRAINE

The article presents a description of 209 knucklebones and 10 dice from the Museum's collection. The collection includes practically all kinds and types of knucklebones as well as dice of various shapes. Most of artefacts are published for the first time. The material studied allows the authors to trace the process of evolution of playing stock during a long period, and also to determine the role of games in everyday life of ancient habitants of Ukraine.

ПОХОВАННЯ НЕМОВЛЯТ У ГОРЩИКАХ БІЛЯ СВЯТИЛИЩА ТАРАКТАШ II: АНТРОПОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Публікація присвячена дослідженню унікальної колекції скелетів немовлят, похованих у ліпних горщиках під стінами житлових приміщень поблизу пізньоантичного святилища у Південно-Східному Криму. Розглядається питання про можливість дитячих ритуальних жертвоприношень на поселенні I—III ст. Таракташ II.

К л ю ч о в і с л о в а: пізньоантичні святилища, дитячі поховання, антропологічний аналіз

Ідея людських і, зокрема, дитячих жертвоприношень на території Західного і Північного Причорномор'я та Кримського Приазов'я в пізньоантичний та середньовічний час набула наразі популярності у спеціальній літературі. Наводяться жахаючі цитати з діонісійських міфів та приклади офірувань немовлят з розчленуванням їхніх тіл та наступним канібалізмом як містичним актом закликання божеств та долученням до них.

Численні дані свідчать про те, що у Середземномор'ї та Причорномор'ї дитячі жертвоприношення відомі ще з часів енеоліту та бронзи, зокрема у населення крито-мікенської культури. Велика кількість дитячих кісток зі слідами надрізів, виявлених в одному з будинків Кносу, на думку дослідників, свідчить про ритуальний канібалізм, пов'язаний з культом Діоніса-Загрея (Андреев 2002). Немовлят та хлопчиків у жертву хтонічному богу чи герою Персею приносили у часи пеласгів у Аргосі. Можливо, розчленоване тіло немовляти у похованні VI — початку V ст. до н. е. у некрополі Кеп на Азійському Боспорі також є свідченням подібного ритуалу хтонічного характеру (Сорокина, Сударев 2001). Перелік ймовірних прикладів ритуального канібалізму доповнює знахідка фрагментів черепа та щелепи немовляти у тризні елліністичного некрополя Кітея. Тризна тяжіла до святилища з великою жертвовною ямою, навколо якої розташовувалися поховання дітей віком від 3 до 5 років, що навело дослідників на думку про дитячі жертвоприношення при ритуально-поминальних обрядових діях (Тульпе, Хршановский 2001, с. 153). Слід згадати також поховання п'яти дітей віком від 2 до 6 років у південно-східному комплексі городища Артезіан у Кримському Приазов'ї. Розчленування та декапітація були проведені з професійною точністю, що наводить на думку про звичність страшних обрядів жертвоприношень у мешканців Артезіану, ет-

нічна належність яких поки невідома (Винокуров 2004, с. 70—72).

Більшість наведених випадків, на жаль, не підтверджено даними антропологічної експертизи. Однак останнім часом антропологи вивчають подібні матеріали, застосовуючи палеопатологічні та інші методики, що дозволяє більш упевнено визначати характер таких поховань (Масленников, Бужилова 1999; Козак, Шульц 2006; Потехіна 2008). На спеціальне дослідження заслуговують і скелети пізньоантичного часу з поховань 6—10 на поселенні Таракташ II, передані нам в межах співпраці з російськими археологами. Ці антропологічні матеріали отримано в результаті досліджень, які проводились у 2006 році Слов'янсько-Сарматською археологічною експедицією Державного Ермітажу та Інституту історії матеріальної культури РАН на схилах Тарактаського гірського хребта у Судацькій долині в Південно-Східному Криму. Тут виявлено археологічний комплекс, що складається з поселення, святилища та городища (Шаров, Щукин, Палагута 2007).

Колекція людських скелетних залишків з пізньоантичного комплексу Таракташ II у певному сенсі унікальна, оскільки всі кістяки належали немовлятам, що є рідкісним для наших антропологічних серій, які включають, здебільшого, скелети дорослих. Поховання здійснено у керамічних горщиках, тафономічні умови яких, ймовірно, сприяли збереженню кісткової тканини, на відміну від звично дуже високого ступеню руйнації крихких дитячих скелетів в умовах ґрунтових поховань.

П'ять побутових кухонних горщиків, з яких походять передані нам скелети дітей, були прикопані в положенні на боці вздовж стін житлових приміщень поселення, біля якого розташовувалося святилище. Скелети в урнах розміщували переважно в анатомічному порядку, у скорченому на боці положенні, іноді випростано на спині. Поховання супроводжувалися гатовим, скляним та кістяним намистом і брон-

зовими скроневими кільцями. На думку авторів розкопок, пам'ятка датується I—III ст. н.е. На теперішньому етапі дослідження комплексу Таракташ II археологи ще не визначили етнічну належність цього населення, однак попередньо припускають його скіфо-таврське походження.

Окрім знайдених у 2006 р. скелетних решток з поховань 6—10, опис яких подано нижче, на комплексній пам'ятці Таракташ II у 2002—2004 рр. було досліджено ще чотири аналогічні дитячі поховання у ліпних урнах, попередньо датовані кінцем II — першою половиною III ст. На жаль, ми не мали змоги ознайомитися з цими матеріалами, але, як зазначають автори розкопок, один з дитячих черепів (поховання 4/3) був *«пробитий у центрі гострим квадратним предметом»* (Шаров, Шукин, Палагута 2007, с. 70—82). Можливо, з огляду на цю знахідку та враховуючи безпосереднє сусідство дитячих поховань зі святилищами, О.В. Шаров, передаючи нам ці антропологічні матеріали, зробив припущення про те, що вони можуть бути пов'язані з дитячими жертвоприношеннями і мають ритуальний характер.

Думку про практику ритуального канібалізму на пізньоантичному боспорському святилищі Таракташ висловив М.І. Винокуров, посилаючись на відкрите В.Л. Мицом та О.В. Лисенком фрагментоване людське поховання, над яким зафіксовано сліди вогнища з обвугленими кістками вівці (Мыц, Лысенко 2001, с. 100; Винокуров 2004, с. 58). Іншої точки зору дотримується В.Л. Миц, який вважає, що припущення про людські жертвоприношення на святилищі Таракташ і у випадку дослідженого ним поховання, і дитячих поховань у горщиках не мають підстав.

Враховуючи дискусійність питання, при антропологічному дослідженні дитячих скелетів з Таракташу II особлива увага приділялася визначенню повноти їх анатомічного складу та наявності прижиттєвих травм, насильства чи слідів посмертних маніпуляцій з тілом. Після первинного опрацювання антропологічних матеріалів у польових умовах їх транспортували до біоархеологічної лабораторії Інституту археології НАН України.

Більшість поховань представлено фрагментами черепа і кістками посткраніального скелета, втім жодного повного кістяка не виявлено. Окремі кістки були, ймовірно, повністю зруйновані, про що свідчить наявність дуже дрібних кісткових фрагментів. У випадку поховань кількох дітей в одному горщику причина відсутності анатомічно повних скелетів, можливо, полягає в тому, що раніше похован-

ня були потривожені, з них вийняли частину кісток, щоб звільнити місце для наступних. Не варто виключати і можливості покладення у горщик окремих частин тіла чи скелета в процесі ритуального жертвоприношення, але в такому разі слід було б очікувати певної закономірності у складі кісток у горщиках в результаті їх цілеспрямованого відбору відповідно до вимог ритуалу. Тому особлива увага приділялась ідентифікації кісток та визначенню їх належності одному індивіду, що в деяких випадках викликало певні труднощі.

Ідентифікація кісток дітей раннього віку, особливо немовлят пренатального та постнатального періодів розвитку, а також визначення їх віку ускладнюється через несформованість кісток та їхню фрагментарність. У зв'язку з цим було залучено не лише загальноприйняті у вітчизняній антропології методики (Пашкова 1958; Гинзбург 1963; Алексеев, Дебєц 1964; Рохлин 1965; Алексеев 1966), але й додаткові методи, наведені в *«Standards for data collection from human skeletal remains»* (1994). Зокрема, для визначення віку дітей використано схеми порядку прорізання молочних і постійних зубів (Ubelaker 1989) та таблиці розмірів довгих кісток кінцівок, а також лобної, потиличної та тім'яної кісток (адаптовані з: Fazekas, Kósa 1978; Black, Scheuer 1996); крім того, схеми порядку закладання центрів осифікації і прирощення епіфізів (Scheuer, Black 2000). При уточненні віку дитини враховувались ступінь приростання замикаючої пластинки до тіла хребця, зрощення їхніх сегментів, формування середнього вуха. Крім визначення кількості дітей та їхнього віку, до завдань дослідження входило вивчення патологічних змін на кістках, загоєних та незагоєних травм та інших можливих слідів перимортальних та постмортальних маніпуляцій.

Поховання 6 містило неповний скелет дитини, представлений великими фрагментами скеліття черепа й обличчя, а також фрагментами хребців і правої лопатки та правою променевою кісткою. Всі тім'ячка на черепі відкриті. На фрагменті правої частини верхньої щелепи повністю сформувалися лунки різців та ікла. Хоча відповідні зуби посмертно втрачені, є всі підстави вважати, що вони вже повністю прорізалися. Зовнішні слухові отвори ще не до кінця сформовані. Довжина променевої кістки (78 мм), як і інші вказані ознаки, відповідають віку від 12 до 18 місяців.

Поховання 7 представлено невеликою кількістю кісток: ліва гілка нижньої щелепи з молочними моляром та різцями, фрагменти таза, ребра, ключиці, праві плечова (94 мм) та вели-

ка гомілкova (100 мм) кістки. Наведені розміри і стан зубної системи свідчать про те, що вік дитини був у межах 12—18 місяців.

Поховання 8 містило фрагменти черепної коробки і обличчя дитини, а також лопатки та довгі кістки: плечові, стегнові і великі гомілкові. Вік можна визначити за довжиною кам'янистої частини скроневої кістки (37 мм), шириною базиллярної частини потиличної кістки (16 мм) та довжиною стегнової кістки (70 мм). Перший з наведених розмірів відповідає пренатальному віку плода 38—40 тижнів, а довжина стегна — віку від народження до 1 місяця. Таким чином, у цьому горщику містився майже повний скелет немовляти, не старшого принаймні ніж 1 місяць.

Поховання 9, на відміну від інших, містило залишки скелетів не одного, а чотирьох маленьких дітей (за даними археологів, тут зафіксовано три скелети).

Скелет 1 представлено фрагментами черепа та неповним набором кісток посткраніального скелета, серед яких були плечові та стегнові. Зважаючи на їхні розміри, а також виміри базиллярної частини потиличної кістки і потиличної хорди, пренатальний вік дитини (плода) відповідає 38—40 тижням, тобто тут було поховано новонароджену дитину.

Скелет 2 за розмірами кісток ідентичний першому. Збереглися фрагменти склепіння черепа, нижня щелепа, ребра та стегнові кістки. Їх розмір відповідає віку плода 38—40 тижнів.

Скелет 3 належав дитині дещо старшого віку. На його черепі ще відкрите переднє тім'ячко. Виходячи з довжини стегнових кісток (97 мм), дитина померла у тримісячному віці.

Скелет 4 представлено фрагментами черепа, нижньої щелепи та довгими кістками кінцівок. Ширина базиллярної частини потиличної кістки дорівнює 13 мм, довжина — 15 мм. Ці розміри та довжина плечових і стегнових кісток дозволяють визначити, що тут було поховано дитину, яка народилася передчасно, а саме на 36 тижні пренатального розвитку.

Поховання 10 містило кістки одного (а не двох, як це зазначалося в польовій археологічній документації) дитячого скелета. Від нього вціліли фрагменти черепа, нижньої щелепи, кісток кінцівок та ребер. Довжина стегнових кісток дорівнює 67 і 68 мм, що відповідає 38—40-тижневому плоду чи новонародженому.

Палеопатологічний аналіз дитячих скелетів не виявив жодних слідів на кістках, які б дозволили припустити насильницькі дії чи інші маніпуляції з тілами похованих немовлят до чи після смерті. Не встановлено і патологіч-

них змін, що свідчили б про захворювання чи травми у дітей. Причиною їх смерті, ймовірно, були ускладнення під час пологів або гострі інфекційні хвороби у ранньому віці, які не лишають слідів на кістках і вважаються основною причиною високої дитячої смертності.

Вивчення антропологічних матеріалів з п'яти поховальних урн з поселення біля святилища Таракташ II показало, що загалом вони містили скелетні залишки восьми дітей віком від 36 тижнів пренатального розвитку до 18 місяців. Як правило, це були індивідуальні поховання. Так, у чотирьох з п'яти горщиків поховано по одній дитині: двоє віком по 1—1,5 років та ще двоє новонароджених. Можливо, практикувався і груповий обряд поховання, оскільки в одній урні містилося відразу чотири скелети новонароджених, хоча важко припустити можливість їх одночасного поховання.

Вартий уваги той факт, що жодний скелет не є анатомічно повним. Поховання двох старших дітей представлено, крім черепів, окремими кістками лише правої сторони, але ніякої закономірності у складі кісток не виявлено, оскільки всі вони належать до різних частин тіла. Водночас усі поховання новонароджених мають і праві, і ліві кістки кінцівок, переважно стегнові та плечові, тобто найбільш масивні і міцні кістки скелета, які найкраще зберігаються. Таким чином, неповнота скелетів у горщиках пояснюється не фактом навмисного відбору певних частин тіла після його розчленування, а випадковістю тафономічних впливів на стан збереження кісток.

Звичай ховати дітей у амфорах чи великих горщиках, які клали у невеликі ґрунтові ями, характерний для грецького поховального обряду. За античної доби він був широко розповсюджений у Північному Причорномор'ї, завезений сюди греками, у яких він відомий з архаїчного періоду. Подібні дитячі поховання античного та римського періодів трапляються у некрополях Ольвії, Ніконія, рідше — у Пантікапей (V—IV вв. до н.е.). Ширше вони представлені у азійській частині Боспору. Протягом усієї античної епохи такий обряд практикувався у Фанагорії, трапляється у Гермонасі, Кепках, Танаїсі. Використання амфор як вмістилищ для поховання дітей є однією з характерних особливостей некрополя Херсонеса, зокрема, класичного та пізньоантичного періоду (Бунятян, Зубарь 1991; Зубарь 2005).

Поховання дітей у керамічних посудинах пов'язують із землеробським і жіночим культом родючості (Лапин 1966; Стоянов 2001). Окрім некрополів, поховання дітей у амфорах чи ве-

ликих ліпних глеках нерідко здійснювали на території поселень як, наприклад, у античній Козирці (Бураков 1976). На території Криму подібні поховання немовлят відомі з I ст. до н. е. на Південно-Донузлавському городищі, Біляусі, Альма-Кермені. У Неаполі Скіфському поховання дітей за таким обрядом датуються III ст. н. е. (Висотська 1970; Карасев 1951). Скелетні залишки цих і подібних поховань потребують сучасної антропологічної експертизи.

Антропологічний аналіз дитячих скелетів з поховань у горщиках на поселенні Таракташ II

не виявив ознак, які могли б свідчити про принесення цих дітей у жертву. Подальше вивчення цього археологічного комплексу і надходження нових антропологічних матеріалів, сподіваємося, дозволить дійти остаточного висновку. На цьому етапі дослідження розглянуті поховання не дають достатніх підстав вважати їх жертвоприношеннями, радше вони являють собою домашній цвинтар немовлят, яких не ховали разом з дорослими до досягнення певного віку, що узгоджується з численними історичними та етнографічними даними.

Алексеев В.П. Остеометрия. Методика антропологических исследований. — М., 1966.

Алексеев В.П., Дебец Г.Ф. Краниометрия. Методика антропологических исследований. — М., 1964.

Андреев Ю.В. От Евразии к Европе. Крит и Эгейский мир в эпоху бронзы и раннего железа. — СПб., 2002.

Бунятян Е.П., Зубарь В.М. Новый участок детских погребений позднеантичного некрополя Херсонеса // СА. — 1991. — № 4. — С. 228—239.

Бураков А.В. Козырское городище рубежа и первых столетий нашей эры. — К., 1976.

Винокуров Н.И. Практика человеческих жертвоприношений в античное и средневековое время (по материалам ритуальных захоронений Крымского Приазовья) // Орус: Междисциплинарные исследования в археологии. — М., 2004. — Вып. 3. — С. 55—87.

Висотська Т.М. Городище Альма-Кермен у Криму // Археологія. — 1970. — Вип. 24. — С. 179—193.

Гинзбург В.В. Элементы антропологии для медиков. — Л., 1963.

Зубарь В.М. Религиозное мировоззрение // Херсонес Таврический в третьей четверти VI — середине I вв. до н.э. — К., 2005. — С. 345—470.

Карасев А.Н. Раскопки Неаполя Скифского // КСИИМК. — 1951. — Вып. 37. — С. 161—172.

Козак О.Д., Шульц М. Людські жертвоприношення на зольниках Більського городища // Більське городище та його округа. — К., 2006. — С. 77—100.

Лавин В.В. Греческая колонизация Северного Причерноморья. — К., 1966.

Масленников А.А., Бужилова А.П. «Ифигения на Меотиде» (Материалы к обсуждению существования ритуальной декапитации в античном Приазовье) // Древности Боспора. — 1999. — № 2. — С. 174—183.

Мыц В.Л., Лысенко А.В. Позднеантичное святилище Таракташ в Крыму // Боспорский феномен: колонизация региона, формирование полисов, образование государства: Материалы Международной научной конференции. — СПб., 2001. — Ч. 2. — С. 96—100.

Пашкова В.И. Определение пола и возраста по черепу. — Ставрополь, 1958.

Потехіна І.Д. Скелети із скіфського поховання кургану Близнюк II // АДУ 2008 р. — С. 279—281.

Рохлин Д.Г. Болезни древних людей. — М.; Л., 1965.

Сорокина Н.П., Сударев Н.И. К вопросу о некоторых варварских погребениях Боспора // Древности Боспора. — 2001. — № 4. — С. 377—384.

Стоянов Р.В. Детские погребения в сосудах в некрополе Ольвии VI в. до н. э. — первой половины I в. до н. э. // Ольвия та античний світ. — К., 2001. — С. 130—131.

Тулъпе И.А., Христановский В.А. Эллинистический ритуальный комплекс на некрополе Китея // Боспорский феномен: колонизация региона, формирование полисов, образование государства: Материалы Международной научной конференции. — СПб., 2001. — Ч. 1. — С. 146—154.

Шаров О.В., Шукін М.Б., Палагута І.В. Отчет о раскопках поселения Таракташ у с. Дачное Судакского района, АР Крым Украины. — СПб., 2007. — Том 1.

Black S., Scheuer J.L. Occipitalization of the Atlas with Reference to its Embryological Development // International Journal of Osteoarchaeology. — 1996. — Vol. 6 (2). — P. 194—198.

Fazekas Is.G., Kósa F. Forensic Fetal Osteology. — Budapest, 1978.

Ortner D.J. Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains. — San Diego; California, 2003.

Scheuer L., Black S. Developmental Juvenile Osteology. — New York, 2000.

Ubelaker D.H. Human Skeletal Remains: Excavation, Analysis, Interpretation. — Washington DC, 1989.

Одержано 07.08.2008

ПОГРЕБЕНИЯ МЛАДЕНЦЕВ В СОСУДАХ У СВАТЫЛИЩА
ТАРАКТАШ II: АНТРОПОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Интерес исследователей к погребениям младенцев в лепных сосудах, открытых на поселении I—III вв. Таракташ II, вызвал необходимость комплексного изучения их скелетов. Установлено, что в пяти сосудах были погребены 8 младенцев в возрасте от 36 недель внутриутробного развития до 18 месяцев. Палеопатологический анализ не обнаружил каких-либо следов на костях, которые бы свидетельствовали о перимортальных или постмортальных манипуляциях с телами младенцев. Не установлено и патологических изменений или травм у этих детей, причиной смерти которых, видимо, были осложнения при рождении или острые инфекционные заболевания, не оставившие следов на костях. На данном этапе исследования рассмотренные погребения не дают достаточных оснований считать их жертвоприношениями, скорее, они представляют собой домашнее кладбище младенцев, которых не хоронили со взрослыми до достижения определенного возраста, что согласуется с историческими и этнографическими данными.

I.D. Potyekhina

INFANT BURIALS IN VESSELS NEAR THE SANCTUARY
TARAKTASH II: ANTHROPOLOGICAL ASPECT

A researchers' interest to infant burials in handmade vessels discovered at the 1st—3rd c. settlement Taraktash II necessitated a complex study of these skeletons. It was determined that 8 infants of the age from 36 weeks of prenatal development to 18 months were buried in five vessels. Palaeopathologic analysis has not shown any traces on the bones which could testify perimortal or postmortal manipulations with the infants' bodies. Abnormal changes or injuries have not been revealed on the bodies of these children whose death could have been caused apparently by complicated delivery or infectious diseases which had no traces on the bones. At this stage of research the studied burials do not give sufficient grounds to consider them as sacrifices, they were rather a home cemetery of infants who were not buried with adults before they reached a certain age, which corresponds to the historic and ethnographical data.

І.А. Готун, А.В. Петраускас, М.В. Квітницький, О.А. Коваль

ЗАПЛАВНІ ДАВНЬОРУСЬКІ ПАМ'ЯТКИ
КИЇВСЬКОГО ПРИДНІПРОВ'Я

Статтю присвячено характеристиці розкопаних останнім часом своєрідних пам'яток доби Київської Русі на території Середнього Придніпров'я, розташованих переважно у заплаві Дніпра, які характеризуються наявністю досить репрезентативного речового матеріалу за відсутності слідів житлових, господарських, ремісничих і промислових споруд.

К л ю ч о в і с л о в а: Давня Русь, неукріплені поселення, елементи костюма, предмети озброєння, побутовий інвентар

Класифікація давньоруських селищ за специфікою економічної діяльності, яку свого часу запропонував П.П. Толочко (Толочко 1980, с. 162—163), давно стала хрестоматійною при вивченні сільської проблематики. Відомі виділені дослідником поселення, мешканці яких були зайняті виключно у сільському господарстві, причому великі землеробські села локалізовано у зонах родючих ґрунтів, а в поліських районах і

заплавах великих річок розташовувалися невеликі поселення тваринників. Для інших є характерним ремісничий і промисловий напрям діяльності. Це стосується сезонних виробничих поселень, мешканці яких займалися добуванням болотної залізної руди, довготривалих виробничих селищ, які спеціалізувались на видобутку будівельного каменю і виточуванні шиферних пряслиць. Учений вказував також на інші сфери виробництва в основі економічної діяльності, виявлення і дослідження яких — справа майбутнього. Проведені останнім часом

© І.А. ГОТУН, А.В. ПЕТРАУСКАС,
М.В. КВІТНИЦЬКИЙ, О.А. КОВАЛЬ, 2009

дослідження в межах розроблюваної Відділом давньоруської та середньовічної археології ІА НАН України сільської проблематики дозволили простежити досить специфічний тип давньоруських пам'яток. На їх характеристиці зупинимось докладніше.

Мова йде про відкриті поселення з певним набором речових знахідок, іноді — досить престижних, де на значній розкритій площі не виявлено синхронних споруд. Такі вивчала у південних Київських передмістях Північна експедиція ІА НАН України біля сіл Ходосівка і Таценки, Середньодніпровська експедиція ДП НДЦ «ОАСУ» — неподалік Обухова¹. Поселення розташовані переважно у заплаві Дніпра, зокрема поселення між Ходосівкою і Лісниками — на ділянці надзаплавної тераси у місці впадіння р. Сіверки до долини Дніпра; поселення біля с. Таценки на території Обухівської міськради та Нещерівської сільради — на дюнних підвищеннях заболоченої заплави, відповідно, лівого та правого берега р. Стугни. Винятком є поселення Обухів-3, відкрите вже за межами Дніпровської заплави, за 2 км на південь від центра Обухова, у витоках балки, на дні якої протікає струмок Нетека.

Поселення між Ходосівкою та Лісниками відкрив у 1950 р. і досліджував В.М. Даниленко, а згодом — Н.С. Абашина. Його північно-західна частина увійшла до літератури як «Ходосівка-Діброва» — пам'ятка, де культурні нашарування містять давньоруські знахідки XII ст. (Абашина 1991, с. 4; 1999, с. 12). За результатами робіт Північної експедиції (у 2003 р. було досліджено понад 2570 м², у 2004 р. — понад 1280 м², у 2005 р. — 964 м², у 2006 р. — 468 м², у 2007 р. — 578 м²) зафіксовано і дещо раніший та пізніший матеріал доби Київської Русі.

Традиційно, найчисленніша категорія знахідок вказаного періоду — гончарна кераміка. За особливостями моделювання верхнього краю вінець, її можна віднести до другої половини — кінця X — початку XI ст. (із виразними манжетами, валиками — рудиментарними формами притаманної X ст. манжети), середини XI ст. (із залишками манжети ззовні та закраїною зсередини), межі XI—XII ст. (добре розвинуті, відхилені назовні), XII ст. (із виразним

виступом-закраїною під покришку). Тісто однорідне, добре вимішане, з помітними домішками крупного річкового піску. Частина посуду оздоблена врізними прямими та хвилястими лініями, траплялися стінки з місцем приліпу ручок та уламки останніх. Крім фрагментів горщиків, до давньоруського часу також можна віднести вушка гончарної амфори.

Поряд з керамічним матеріалом з пам'ятки походить низка знахідок, що належать до категорії індивідуальних (рис. 1). Хоч деякі з них мають ширші за давньоруську добу хронологічні межі побутування, вони можуть розглядатись у контексті цього періоду існування поселення. Тим паче, що інша частина речових знахідок вважається притаманною виключно давньоруським пам'яткам.

До них належить, зокрема, залізний стрижень з кільцем, дуже кородований, у перетині круглий, з одним кінцем загостреним, другим — зігнутим петлею, в яку вставлено кільце. Гострий кінець виробу прикрашено спіралью, накрученим пласким дротом з кольорового металу (Готун та ін. 2004, с. 107, 109, рис. 15, 3; Північна 2007, с. 50, 188, 198, рис. 107, 4, XXIX). Найбільш близька за формою та деталями оздоблення знахідка відома серед волинцевських старожитностей Дніпровського Лівобережжя, а саме, з Ніцахи (Сухобоков 1992, фото 9). Подібний стрижень походить із території Канівського Подніпров'я (Петрашенко, Максимов 2000, с. 54). В обох випадках вироби пов'язуються з пристроями для письма. Водночас такі траплялися і пізніше: на селищі Софіївська Борщагівка — серед матеріалів післямонгольської доби у заповненні одного з об'єктів (Моця, Готун, Козюба 1992, с. 146, 388, рис. 470, 3). Схожий виріб походить із давньоруського селища в ур. Рославське, також поруч Ходосівки. У роботах, присвячених розповсюдженню стрижнів з кільцем у Східній Європі, знахідки датовано кінцем IX—XIII і навіть XIV ст. (Голубева 1971; Вергун 2006).

На оздоблену карбованим орнаментом ліроподібну срібну пряжку із залізним язичком вже зверталась увага (Готун та ін. 2004, с. 107, 109, рис. 15, 2; Північна 2007, с. 58, 188, 199, рис. 107, 2; XXVI). Деякі дослідники датують такі знахідки серединою VIII — серединою IX ст. (Генинг 1979, с. 102, рис. X, 1, 12). Але в широкіх хронологічних та територіальних межах побутування ліроподібних пряжок загалом, близькі до описуваного виробу трапляються в поховальних комплексах, що за нумізматичним матеріалом можуть бути віднесені навіть до XI ст.

¹ Роботи біля Ходосівки фінансували НВО «Будпроектінвест» та підприємство «Хутір Ясний», біля Таценок — на лівобережній пам'ятці — В.П. Шагаєнко, на правобережній — підприємство «Санпорт-Інвестбуд», біля Обухова — власники садових ділянок кооперативу «Овражик». Автори висловлюють вдячність названим організаціям та особам за сприяння дослідженням.

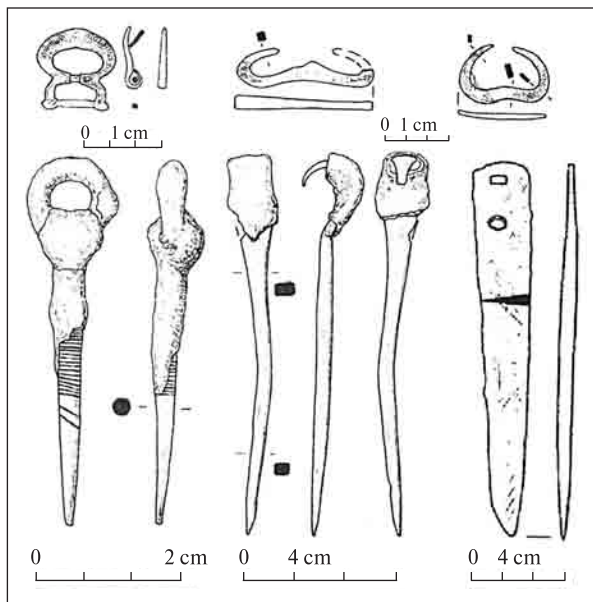

Рис. 1. Речові знахідки середньовічної доби з багатошарового поселення між Ходосівкою та Лісниками

(Равдіна 1988, с. 8, 23, табл. 1). Подібну знахідку опубліковано серед старожитностей XI—XII ст. з Польщі (Kaszewscy 1971, s. 380).

До цієї групи виробів належить також залізний ложкоріз (Готун та ін. 2004, с. 107, рис. 15, 10; Північна... 2007, с. 80, 188, 189, рис. 107, 3, XXIX). Стрижень чотирикутний у перетині, один кінець його загострений, інший розплесканий. Подібні є характерними для пам'яток кінця I тис. (Гопак 1988, рис. 74, № 1234; Сухобоків 1975, рис. 51, 11). Аналоги цьому виробу відомі і на давньоруських поселеннях, зокрема на селищі Автуничі (Моця, Коваленко, Покас 1990, с. 6, 91, 92, рис. 15; 18, а). І хоч у літературі вони іноді трактуються і як токарні різці, ін., у даному контексті суттєвим є не так їхнє призначення, як залягання у шарах Новгород та Родня, датованих XII і XI ст. (Древняя Русь 1985, с. 282, табл. 98, 2, 7, 8; с. 284, табл. 100, 10).

Не виключено, що з нашаруваннями доби Київської Русі пов'язане і залізне вістря стріли (Готун та ін. 2004, с. 109; Північна 2007, с. 80, 192, 199, рис. 111, 14, XXVII), яке за класифікацією А.М. Кирпічникова належить до типу 48 з широкими територіальними (Східна Європа) та хронологічними (IX—XIV ст.) межами побутування (Древняя 1985, с. 347—348). У класифікації А.Ф. Медведева такі віднесено до розділу черешкових залізних і сталевих вістрів типу 48 — ромбічних з упором, що були розповсюджені у Давній Русі та в інших народів Східної Європи з IX до XIV ст. Найближчі ходосівський знахідці за формою, пропорціями та деталями оформлення походять з Алчедарського

городища X ст. та Новгорода XI ст. (Медведев 1966, с. 68, табл. 16, 7; 18, 20; 30, 44).

Давньоруським часом датовано також знахідку серцеподібної поясної бляшки з мідного сплаву (Готун, Казимір, Квітницький 2004, с. 20, 59, 106, 208, рис. 23; 193, 29), залізного кресала калачоподібної форми (Готун, Казимір, Квітницький 2005, с. 18, 50, 77, 116, рис. 17, 81, 7), очевидно, X—XI ст. Не виключено, що синхронний описаним є і залізний виріб, що за формою нагадує рамку напівовальної пряжки, у якій в центрі розікнуті кінці (Готун, Казимір, Квітницький 2005, с. 50, 51, 77, 116, рис. 17; 81, 16): спинка дещо увігнута досередини, що надає їй схожості із виступом на лезах калачоподібних кресал, розрив між кінцями, можливо, виник унаслідок пошкодження корозією, датування ускладнено відсутністю прямих аналогів. Також зафіксовано фрагмент залізного інструмента з відламанною робочою частиною, відерне вушко та інші знахідки (точильні бруски, уламки жорен, ножі та їх фрагменти, неатрибутовані залізні стрижні та платівки тощо), що теж могли походити з описуваних нашарувань.

Суттєво, що йдеться не про випадкове потрапляння знахідок у шар на кшталт загублених під час полювання престижних речей, а про сліди певної економічної діяльності на пам'ятці. Однак за наявності описаних знахідок і значної відкритої площі на селищі поки що відсутні житла, хатнє начиння і побутові речі, супутні господарські споруди тощо. Теоретично, винятком можуть бути нестратифіковані ями з перевідкладеним матеріалом попередніх епох, продатовані, відповідно, ранішим часом. Але їх недостатньо для співвіднесення з окресленим речовим матеріалом. Проведена свого часу паралель за характером знахідок (елементи одягу і прикраси, зброя) з пам'ятками не житлового, а промислового характеру (типу Борки-3 на Десні) та реконструкція економічної моделі селища у вигляді заняття рибальством, полюванням і бортництвом (Північна 2007, с. 199) також не може бути вичерпною. Це підтверджується також іншими прикладами.

Експедиція НПУ ім. М. Драгоманова відкрила і досліджувала у 1974, 1988 та 1990 рр. поселення Обухів-3. Було закладено кілька розкопів та шурфів, регулярно проводились візуальне обстеження поверхні та збір підйомного матеріалу. Вивчено залишки чотирьох відкритих вогнищ та господарська яма (Абашина, Гороховський 1975; Кравченко, Шишкін, Петраускас 1988; 1990). Визначити точну пло-

щу культурного шару з матеріалами київської культури досить важко, зважаючи на те, що на поверхні знахідки подібного типу досить рідкісні, а пов'язані з цією культурною традицією об'єкти зафіксовано на обох схилах балки: і на «вільних» від черняхівського матеріалу ділянках, і в межах шару поселення черняхівської культури Обухів-1. Знахідки київської культури представлено фрагментами та цілими формами ліпного посуду, виробами з каменю, залізною пряжкою (Кравченко та ін. 2007, с. 35), поверхня пам'ятки частково зруйнована несанкціонованими будівельними роботами 1991—2007 рр.

2007 року в центральній та східній частині поселення Обухів-3 на площі 5800 м² зафіксовано перевідкладені культурні нашарування з ліпною керамікою київського типу та залізними виробами. Серед останніх виділяються декілька таких, що не мають аналогів серед старожитностей пізньоримського періоду: залізне калачоподібне кресало із добре цементованою робочою поверхнею, запірний механізм циліндричного замка та залізний ключ (?) від замка подібного типу (рис. 2).

Кресало у порівнянні з численними аналогами має невеликі розміри (довжина 43 мм, ширина 22 мм). Подібні датуються Х—ХІІ ст. і, за Б.О. Колчиним, належать до другого варіанта першого типу. В першому варіанті на ударному лезі з внутрішнього боку є язичок, а у другому варіанті, як і у нашому випадку, язичок відсутній. У подібних кресал може бути фігурна орнаментация завитками і насічками (Колчин 1959, с. 99, 101). Основу такого кресала, як правило, виготовляли із кричного заліза, на яке по обидва боки наварювали сталь для ударної частини. Застосовувалась також цементация робочої поверхні.

Від циліндричного навісного замка збереглися частина дужки та стрижень запірного механізму з двома пружинами, прикріпленими в нижній частині. Подібні замки також характерні для старожитностей давньоруського часу, хоча через відсутність корпусу не можна зіставити виріб з аналогами і, відповідно, встановити час побутування. Аналізуючи розміри механізму, ступінь відігнутості дужки та принцип дії, знахідку можна віднести до групи навісних замків типу А чи В, за Б.О. Колчиним, які характерні для Х—ХІІІ ст. (Колчин 1953, с. 154, 155; 1959, с. 87). Деталі замків цього типу виготовлялися з кричного заліза, за винятком пружин запірного механізму зі сталі або зварених зі сталі і заліза (Колчин 1953, с. 161).

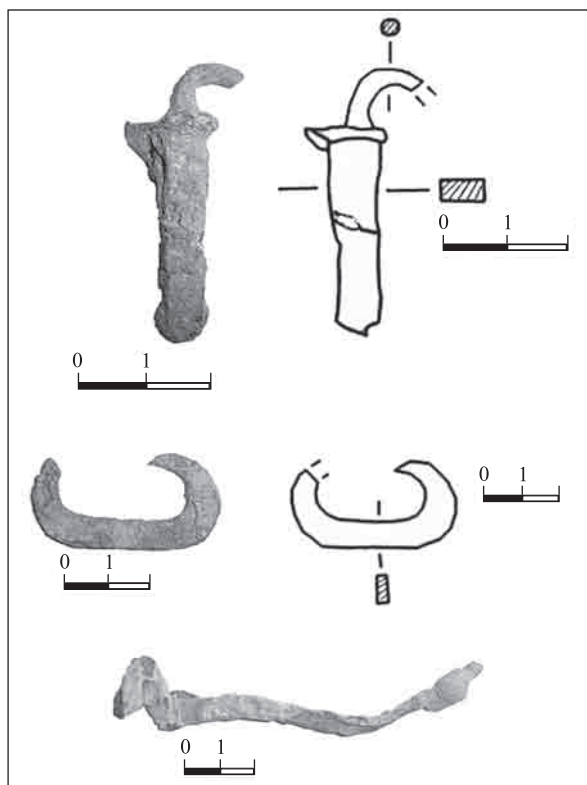

Рис. 2. Давньоруські знахідки з поселення Обухів-3.

Залізний ключ має характерну для давньоруського часу форму, однак поганий стан механізму для відмикання не дозволяє з точністю визначити, до якого типу замків він застосовувався. Подібні типи ключів, за Б.О. Колчиним, використовували для відмикання навісних замків типу В і Г (Колчин 1959, с. 87). Як і інші деталі замків, ключі виготовляли зазвичай із кричного заліза і обточували напилком, а у виробництві складніших деталей застосовували спаювання.

Описані предмети, як указувалось, не є характерними атрибутами київських старожитностей, проте всі вони є типовими і поширеними знахідками давньоруського часу. Водночас у межах площі пам'ятки Обухів-3 за кілька десятків років обстежень не було виявлено жодного фрагмента давньоруської гончарної кераміки чи речей, які можна пов'язати з культурними нашаруваннями, притаманними давньоруським поселенням. Найближче місце знахідки кераміки цього часу — за декілька сот метрів вниз за течією струмка. На жаль, без продовження досліджень широкою площею значно ускладнюється інтерпретація розглянутих індивідуальних знахідок, як випадково загублених власниками, чи як втрачених на місці специфічної господарської діяльності. Якщо знахідку кресала без супутнього матеріалу можна вважати окремим місцезнаходжен-

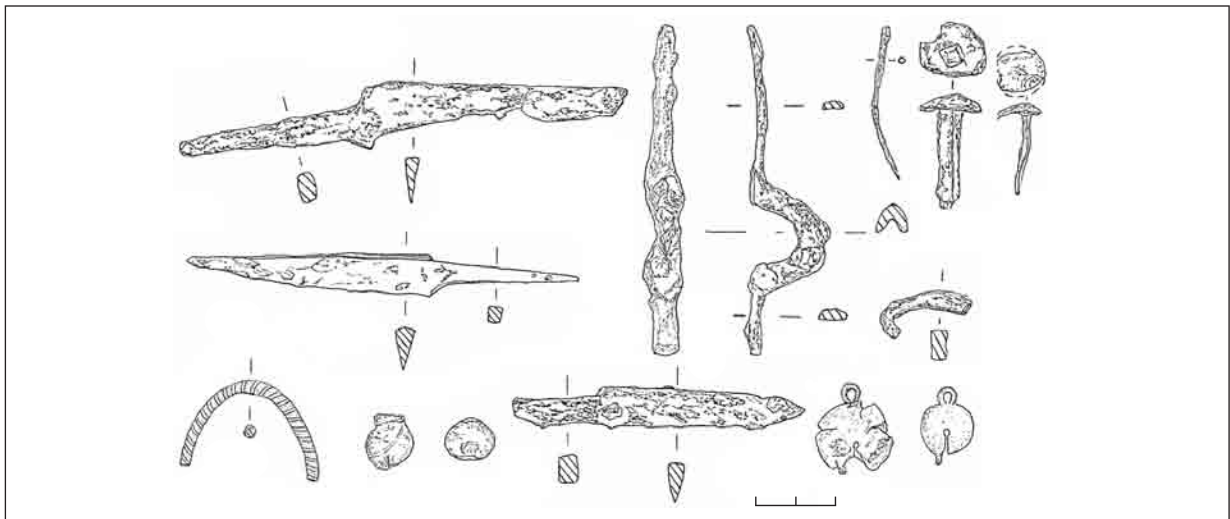

Рис. 3. Середньовічний речовий матеріал з Таценківського поселення на території Обухівської міськради

Рис. 4. Знахідки середньовічного часу з багатопарового поселення біля с. Таценки на території Нещерівської сільради

ням, то виявлені на незначній відстані одне від одного деталей замка та ключ дозволяють із певною ймовірністю припустити, що вони перебували поруч зі спорудами, для яких використовувались, а у випадку наявності поруч давньоруського селища — як свідчення господарського освоєння території, значно віддаленої від житлової зони.

Багатопарове поселення, розташоване на північний схід від північної околиці с. Таценки на території Обухівської міськради, досліджували В.М. Даниленко, Д.Я. Телегін, В.Й. Довженко, Є.В. Махно та ін. (Махно 1960, с. 31; Бондарь 1974, с. 98, 99; Березанская 1976, с. 199; Древнерусские 1984, с. 59). Незважаючи на значне пошкодження пам'ятки при спорудженні у 80-ті роки XX ст. ставків, протягом

останнього сезону тут вивчено 802 м², де виявлено матеріали і об'єкти від трипільської доби до нового часу, серед них і датовані періодом Київської Русі. Крім нечисленної кераміки, горизонт X—XIII ст. репрезентовано трьома черешковими ножами, двома цвяхами, уламком псевдовитого бронзового браслета і залізною голкою. Як такі, що могли побутувати у XII—XIV ст., визначені деформований бронзовий дзвоник і залізна петля від горита (рис. 3).

Поселення на території Нещерівської сільради, розташоване неподалік с. Таценки поряд з мостом через Стугну на шосе Київ-Обухів, вивчали з середини минулого століття передусім як стоянку мезолітичної доби (Махно 1960, с. 31; Гладилин, Станко 1968, с. 99—102; 1971, с. 113—115; Бондарь 1974, с. 98, 99; Березанская 1976, с. 199; Залізник 1976; 1977; 1981; Квітницький 2002, с. 18). За сезон 2007 р. тут досліджено понад 2500 м² площі зі знахідками та об'єктами від мезоліту до козацьких часів. Серед них привертає увагу бронзовий дзвоник X—XI ст. з кулькою всередині, верхня половина позолоченого дзвоника XII—XIII ст., цвях давньоруського часу і фрагмент орнаментованого виробу з олов'янистої бронзи (рис. 4).

Показово, що тоді як знахідки козацької доби із вказаних пунктів (уламки посуду, ножі, свинцеві кулі) можуть бути ідентифіковані як сліди привласнювальних галузей господарства, давньоруський матеріал дає картину більш строка. Це явище не можна однозначно пов'язувати також із випадково втраченими речами або зі своєрідними місцями відпочинку військового табору тощо. Таким чином, на етапі фіксації коректно лише констатувати своєрідний феномен, утримуючись від інтерпретацій.

- Абашина Н.С. Багатошарове поселення біля с. Ходосівка на Київщині // Проблеми вивчення та охорони пам'яток археології Київщини: Тези доп. першої наук.-практ. конф., Білогородка, жовтень 1991. — К., 1991. — С. 3—4.
- Абашина Н.С. Поселення середини I тис. н.е. поблизу с. Ходосівка на Київщині // Етнічні процеси в Південно-Східній Європі в I тис. н.е. — К.; Львів, 1999. — С. 8—20.
- Абашина Н.С., Гороховський Є.Л. Кераміка пізньозарубинецького поселення Обухів III // Археологія. — 1975. — Вип. 18. — С. 61—71.
- Березанская С.С. Лебедовская культура эпохи бронзы в лесостепной Украине. — К., 1976.
- Бондарь Н.Н. Поселения Среднего Поднепровья эпохи ранней бронзы. — К., 1974.
- Вергун О. Железные иглы с кольцами на территории Восточной Европы (постановка вопроса) // Русь на перехресті світів (міжнародні впливи на формування Давньоруської держави) IX—XI ст.: Матеріали міжнародного польового археологічного семінару (Чернігів — Шестовиця, 20—23 липня 2006 р.). — Чернігів, 2006. — С. 27—32.
- Генинг В.Ф. Хронология поясной гарнитуры I тысячелетия н.э. (по материалам могильников Прикамья) // КСИА. — 1979. — № 58. — С. 96—106.
- Гладилин В.Н., Станко В.Н. Мезолитическое местонахождение у с. Таценки на Киевщине // АИУ в 1967 г. — К., 1968. — Вып. II. — С. 99—102.
- Гладилин В.Н., Станко В.Н. Дополнительные данные о мезолитическом местонахождении Таценки // АИУ в 1968 г. — К., 1971. — Вып. III. — С. 113—115.
- Голубева Л.А. Назначение железных игл с кольцами // СА. — 1971. — № 4. — С. 114—126.
- Гонак В.Д. Металлографический анализ кузнечных изделий // Максимов Е.В., Петрашенко В.А. Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре. — К., 1988. — С. 118—130.
- Готун І.А., Казимір О.М., Квітницький М.В. та ін. Звіт про роботи Північної експедиції в 2004 р. // НА ІА НАНУ. — 2004/215.
- Готун І.А., Казимір О.М., Квітницький М.В. та ін. Звіт про роботи Північної експедиції в 2005 р. // НА ІА НАНУ. — 2005/45.
- Готун І.А., Казимір О.М., Петраускас А.В., Петраускас О.В. Дослідження слов'яно-руського горизонту на багатошаровому поселенні поблизу с. Ходосівки // АБУ 2002—2003 рр. — К., 2004. — Вип. 6. — С. 105—110.
- Древнерусские поселения Среднего Поднепровья (Археологическая карта) / М.П. Кучера, О.В. Сухобоков, С.А. Беляева и др. — К., 1984.
- Древняя Русь. Город. Замок. Село / Г.В. Борисевич, В.П. Даркевич, А.Н. Кирпичников и др. — М., 1985.
- Залізняк Л.Л. Мезолітичні пам'ятки типу Таценки-Кудлаївка // Археологія. — 1976. — Вип. 20. — С. 60—65.
- Зализняк Л.Л. Мезолит Восточной Волыни и Киевского Поднепровья в свете новых исследований // Новые исследования археологических памятников на Украине. — К., 1977. — С. 23—44.
- Зализняк Л.Л. О генетической подоснове таценки-кудлаевской мезолитической культуры // Древности Среднего Поднепровья. — К., 1981. — С. 5—12.
- Квітницький М.В. Звіт про археологічні розвідки Трипільської археологічної експедиції обласного археологічного музею в Київській області в 2002 році // НА ІА НАНУ. — 2002/203.
- Колчин Б.А. Черная металлургия и металлообработка в Древней Руси. — МИА. — 1953. — № 32.
- Колчин Б.А. Железодобывающее ремесло Новгорода Великого (Продукция, технология) // МИА. — 1959. — № 65. — С. 7—120.
- Кравченко Н.М., Шишкин Р.Г., Петраускас А.В. Краткий отчет о полевых работах археологической экспедиции КГПИ в 1988 г. вблизи Обухова // НА ІА НАНУ. — 1988/112.
- Кравченко Н.М., Шишкин Р.Г., Петраускас А.В. Отчет об археологических работах по исследованию памятников черняховской и киевской культур под Обуховом (Обухов I и Обухов III) в 1990 г. // НА ІА НАНУ. — 1990/213.
- Кравченко Н.М., Петраускас О.В., Шишкин Р.Г., Петраускас А.В. Памятники археологии поздне римского времени Правобережной Киевщины. — К., 2007.
- Махно Е.В. Памятники черняховской культуры на территории УССР (Материалы к археологической карте) // МИА. — 1960. — № 82. — С. 9—83.
- Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие (лук, стрелы, самострел) VIII—XIV вв. — САИ. — Вып. Е1-36. — М., 1966.
- Моця О.П., Готун І.А., Козюба В.К. та ін. Охоронні дослідження багатошарового поселення Софіївська Борщагівка // Моця О.П., Коваленко В.П., Готун І.А. та ін. Звіт про роботи Поліського загону Дніпровської давньоруської експедиції в 1992 р. — НА ІА НАНУ. — 1992/3.
- Моця А.П., Коваленко В.П., Покас П.М. и др. Отчет об исследованиях Автуничского поселения в 1990 г. // НА ІА НАНУ. — 1990/28а.
- Петрашенко В.О., Максимов Є.В. Трахтемирів. Подорож у давнину. — К., 2000.

- Північна експедиція ІА НАН України: Матеріали і дослідження. — Вип. І.: Поселення між Ходосівкою та Лісниками: дослідження 2003 р. / І.А. Готун, Д.Л. Гаскевич, О.М. Казимір та ін. — К., 2007.*
- Равдина Т.В.* Погребения с монетами на территории древней Руси: Каталог. — М., 1988.
- Сухобоков О.В.* Славяне Днепровского левобережья (роменская культура и ее предшественники). — К., 1975.
- Сухобоков О.В.* Дніпровське лісостепове Лівобережжя у VIII—XIII ст. — К., 1992.
- Толочко П.П.* Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII веков. — К., 1980.
- Kaszewscy E. i Z.* Wczesnośredniowieczne cmentarzisko w Biześciu Kujawskim, pow. Włocławek // Materiały starożytne i wczesnośredniowieczne. — Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1971. — Т. I.

Одержано 06.03.2009

І.А. Готун, А.В. Петраускас, М.В. Квитницький, А.А. Коваль

ПОЙМЕННЫЕ ДРЕВНЕРУССКИЕ ПАМЯТНИКИ КИЕВСКОГО ПРИДНЕПРОВЬЯ

Широкомасштабное изучение многослойных памятников к югу от Киева, проведенное Северной экспедицией ИА НАН Украины (поселения между Ходосовкой и Лесниками, возле с. Таценки на территории Обуховского горсовета и Нещеровского сельсовета) и Среднеднепровской экспедицией ГП НИЦ «ОАСУ» (Обухов-3) в течение последних сезонов, позволило констатировать наличие поселений эпохи Киевской Руси, выходящих за рамки привычных классификационных схем. Они расположены преимущественно в пойме Днепра и характеризуются, как правило, наличием незначительного количества керамики и набором вещественного материала, представленного украшениями и деталями костюма, предметами вооружения и воинского снаряжения, бытовым инвентарем. На памятниках не удалось проследить остатков синхронных жилых, хозяйственных, ремесленных и промышленных сооружений, несмотря на вскрытую площадь от свыше 800 до нескольких тысяч м². Описанные памятники не могут быть безоговорочно соотносены с военными лагерями, местами отдыха, промысловыми пунктами охотников, рыболовов, бортников, тем не менее, маркируют интересное явление относительно указанного периода истории.

I.A. Hotun, A.V. Petrauskas, M.V. Kvitnytskyi, O.A. Koval

FLOODPLAIN ANCIENT RUS MONUMENTS OF THE DNIPRO RIVER KYIV REGION

Wide-scale study of multilayer sites to the south from Kyiv conducted in the recent seasons by the Northern Expedition of IA NASU (settlements between Khodosivka and Lisnyky near Tatsenky on the territory of Obukhiv city council and Neshcheriv village council) and by the Dnipro River Middle Region Expedition of the Protector Service of Ukraine (Obukhiv-3) allowed the authors to ascertain the existence of Kyiv Rus epoch settlements not fitting into the usual classification schemes. They are situated predominantly in the floodplains of the Dnipro River and usually are characterised by a small amount of ceramics and by the set of material items comprising decorations and details of clothes, armament requisites and arming, as well as everyday life inventory. The excavations failed in tracing the remains of synchronous dwelling, husbandry or craft and production buildings, despite a large area studied: from more than 800 to several thousand m². The sites described can not be definitely related to the military camps, places for rest, production sites of hunters, fishers or beekeepers, nevertheless, they mark an interesting phenomena of a specified historic period.

А.Б. Занкін

ІСТОРИЧНА ТОПОГРАФІЯ Й ГЕОМОРФОЛОГІЯ СТАРОДАВНЬОГО КИЇВСЬКОГО ПОДОЛУ IX—XVIII ст.

(історико-природознавчий аспект)

Статтю присвячено аналізу геологічних і кліматичних процесів, що впливали на формування тераси київського Подолу та її заселення.

Ключові слова: давній Київ, стратиграфія Подолу, природні процеси

Проблема історичної топографії Києва і, зокрема, київського Подолу давно привертала увагу дослідників. Але у вирішенні цієї проблеми основна увага приділялася локалізації, тобто прив'язці до сучасної топографії певних літописних об'єктів, і відтворенню на підставі цього цілісної картини планування нижнього міста. Інший аспект, а саме, вплив комплексу природних чинників на життєдіяльність цього важливого в соціально-економічному значенні району давнього Києва, недооцінювався. Важливість цього аспекту важко переоцінити, оскільки дія екзогенних геологічних процесів накладала на життєдіяльність доволі відчутний відбиток, істотно впливаючи на її періодичність і ритміку. Крім того, культурні нашарування Подолу унікальні за своєю структурою, що пояснюється дією чинників флювіального характеру: маючи значну потужність (4—12 м), вони являють собою культурні та стерильні алювіальні й пролювіальні шари осадового характеру, які чергуються між собою. З одного боку, це дає широкі можливості для стратифікації досліджуваних об'єктів, установлення їхньої чіткої відносної хронології, з іншого — створює певні труднощі, тому що неправильна інтерпретація стратиграфії й спокуса спростити проблему можуть призвести до значних помилок в історичних реконструкціях. Через те не тільки власне культурні, але й геологічні (осадові) нашарування, необхідно зробити предметом пильного вивчення. Зрозуміти механізм нагромадження алювіальних нашарувань можна лише завдяки правильній реконструкції історії розвитку рельєфу стародавнього Подолу.

Отже, виділяється два аспекти проблеми: перший, історичний, пов'язаний з проблемою взаємодії двох систем — соціуму й навколишнього середовища, другий перебуває в галузі методики польових археологічних досліджень, тобто мова йде про правильність інтерпретації й осмислення археологічної джерелознавчої бази. Ця проблема безпосередньо пов'язана з розв'язанням таких питань: час виникнення подільської тераси, а, отже, й самого нижнього міста, етапи його територіального розвитку, ритміка й періодичність життєдіяльності, характер господарської діяльності, архітектурні й інженерно-технічні особливості всього Подолу в цілому і окремих його частин. Відтак, адекватно розв'язати ці питання не можна без реконструкції геологічної історії подільської тераси в розглянутий період, а саме, дослідження механізму дії чинників, що створювали рельєф, і утворення акумулятивних алювіальних і пролювіальних відкладень, що чергуються з культурними нашаруваннями стародавнього Подолу, а також реконструкції його рельєфу й гідрографічної структури.

Незадовільний стан розробки проблеми пояснювали відсутністю достатньої джерелознавчої бази, що з'явилася й була значно розширена тільки за останні 25 років. Широко систематичні розкопки на Подолі ведуться лише з середини 1970-х років, переважно в центрі Подолу (між вул. Андріївською й Верхнім Валом), а його північну й північно-західну частини (між вулицями Нижній Вал і Оленівською) досліджували значно менше. Роботи останніх 15 років практично усунули цю диспропорцію. При зіставленні центральних подільських кварталів з околичними поза загаль-

ною схожістю виявляється низка специфічних рис у характері планування та стратиграфії, зумовленому особливостями топографії. Аналіз цих особливостей дозволив внести істотні корективи в уявлення, висловлені в археологічній літературі про історію розвитку подільської тераси як геологічного утворення.

В цілому, історичній топографії Києва, й зокрема Подолу, присвячено значну кількість робіт. Історію вивчення топографії Подолу можна умовно розділити на два періоди: до і після 1970-х років. Роботи першого періоду ґрунтувалися переважно на літописних даних і численніших відомостях пізньосередньовічних джерел. Їх присвячено здебільшого питанням локалізації літописних урочищ, рік, струмків, храмів, будівель, доріг на сучасній карті Києва і з'ясуванню динаміки територіального розвитку міста. Реконструкції давнього рельєфу Києва, як і Подолу, приділялося набагато менше уваги. Докладний огляд цієї літератури зробив П.П. Толочко (Толочко 1972). У роботах другого періоду як джерело використовують також дані археологічних досліджень, що значно підвищило ефективність вивчення проблеми. Проте ще далеко до її розв'язання. У численних статтях, присвячених археологічним дослідженням на Подолі, як правило, достатньо докладно описуються стратиграфія й культурні шари. Констатується наявність у нашаруваннях алювіальних прошарків, але найчастіше їм не надається належного значення: не описується їхній склад і структура, сумарно визначається потужність, часто відсутні значення абсолютних висот за Балтійською шкалою на кресленнях стратиграфічних розрізів. Також зазвичай не приділяється уваги характеру походження алювіальних і пролювіальних нашарувань, у кращому випадку констатується як факт, що ці нашарування є результатом або «розливів Дніпра», або «змиву з гір» піщаних мас.

Уперше питання про механізм нагромадження осадових мас ще на початку XIX ст. поставив М.Ф. Берлінський у роботі, присвяченій історичній топографії Києва і зокрема Подолу. У ній є найцінніші відомості про рельєф, гідрологію Подолу кінця XVIII ст., тобто до пожежі 1811 р. і наступного перепланування. Гіпотеза дослідника зводилася до того, що «*возвышение Подола происходит как от причин, свойственных жилым местам, так и от наносной с гор земли*» (Берлінський 1991, с. 223), тобто утворення надзаплавної подільської тераси відбувалося поступово внаслідок і антропогенної діяльнос-

ті, що виражається в нагромадженні культурного шару, і відкладення делювіально-пролювіальних мас ґрунту, що утворюється через активну денудацію височин. З такого розуміння процесу утворення подільської тераси логічно випливає питання про час виникнення й заселення останньої. Автор вирішує його однозначно, тому що традиційно вважалося, що Подолу «*во времена Ольги еще не бывало, место сие по всей вероятности было ниже настоящего своего положения и во время великого весеннего наводнения большею частию разливающеюся рекою потопляемо, от чего в некоторых местах покрыто было болотами и зыбями, которые до последних веков были приметны*» (Берлінський 1991, с. 172). Такої думки тривалий час дотримувались багато дослідників і виникла вона під впливом відомої в «Повісті минулих літ» розповіді в статті під 6453 (945) р. про прибуття древлянських послів до Києва. У літописі йдеться про те, що древляни «*присташа под Боричевым в лоды: бе бо вода текущи тогда вьзле горы Киевские, на Подолии не сядяху людие, но на горе...*» (ПСРЛ 1962, с. 43—44; 1989, с. 28). Це повідомлення трактувалося надалі по-різному (Сагайдак 1991, с. 12—16). М.Ф. Берлінський, досить точно описавши механізм руйнування київських височин, не пояснив, та й не міг пояснити, не маючи точних стратиграфічних даних про структуру подільських нашарувань, чому піщані маси покривали всю велику поверхню подільської тераси доволі рівномірним шаром і чим було спричинено періодичність таких нашарувань.

Думка про доволі пізні (не раніше другої половини X ст.) заселення Подолу довго, аж до середини минулого сторіччя, панувала в історіографії (Толочко 1972, с. 71; Сагайдак 1991, с. 15). Однак у 60—70 рр. XX ст. точка зору на цю проблему почала змінюватися на прямо протилежну то ж і відомості в літописній статті 945 р. були інтерпретовані по-іншому. Цьому сприяло дві обставини: з одного боку, подальші теоретичні розробки проблеми генези давньоруського міста, з іншого — поява нових природничо-наукових робіт, присвячених гідрології й динаміці водності Дніпра (Швець 1960; 1972; 1978). Завдяки останнім, стало відомо про значне коливання водності Дніпра у давнину, а характерне для Подолу чергування культурних і алювіальних шарів стали пояснювати неодноразовими розливами Дніпра (Толочко 1972, с. 72; 1981, с. 11). Щоправда, залишався незрозумілим механізм акумуляції осадових відкладень.

У теоретичних розробках київської історичної школи проблеми генези давньоруського міста чітко окреслилася тенденція до подавлення історії існування Києва як міста і джерел до цієї історії до VI ст. (Гупало 1976, с. 12—13; Толочко 1972, с. 71; 1981a). Оскільки, відповідно до такого розуміння суті феодального міста, останнє не уявлялося без посаду, то його наявність передбачалася вже *a priori*. Звідси зрозумілі спроби подавити початок історії Київського Подолу й посунути його нижню хронологічну межу до середини I тис. і навіть нижче. Як доказ існування житлових структур на Подолі у першій половині I тис. розглядалися випадкові, здебільшого монетні, знахідки зазначеного часу (Толочко 1972, с. 53). Сумнівність подібного джерела очевидна, що визнавалося й самими дослідниками й зазнавало справедливої критики (Гупало 1976, с. 16—18). Потрібно лише додати, що всі монетні знахідки, що піддаються локалізації, концентрувалися або уздовж підосви височин, або уздовж русел селевих потоків, що робить це джерело ще більш сумнівним.

Джерелознавча база для вивчення Подолу докорінно почала змінюватися у сімдесятих роках XX ст. у зв'язку з розгортанням великих систематичних археологічних досліджень. Уперше було отримано стратиграфічні розрізи нашарувань, доведені до материка. Значно розширилися можливості для вивчення топографії нижнього міста. Проте, як і раніше, недостатньо уваги приділялося його геоморфології. Без наближення до суті проблеми констатувалося лише, що «*нарастання подільських нашарувань пов'язано, по-перше, з делювіальними виносами з київських височин, піщаними відкладеннями р. Дніпра і, нарешті, культурними шарами, що утворилися внаслідок господарської діяльності людини...*» (Гупало 1976, с. 16). Також уперше з'явилася можливість, спираючись на дані археологічних розкопок, а не на випадкові знахідки, порушувати питання про хронологію Подолу і про час виникнення подільської тераси.

К.М. Гупало, ґрунтуючись у своїх висновках на датуваннях керамічного й нумізматичного матеріалу із нижніх передматерикових шарів, переконливо датує початок виникнення Подолу IX ст. Дослідник критикує погляди про існування Подолу вже в першій половині I тис. Повідомлення ж літописної статті 945 р. він розглядає як свідчення про велику весняну повінь, що лише тимчасово перервала життєдіяльність Подолу.

Уперше геоморфологічну модель Подолу було запропоновано на початку 90-х років XX ст. у статті О.О. Гойжевського й М.А. Сагайдака (Гойжевський, Сагайдак 1993,). Найдокладніше питання стратиграфії, геоморфології, гідрології, реконструкції давнього рельєфу і механізму дії рельєфотворчих процесів розглянуто в монографії М.А. Сагайдака (Сагайдак 1991). Суть його концепції зводиться до того, що Подільська надзаплавна тераса разом із прилеглими височинами (гори Дитинка, Замкова, мис гори Кудрявець) являла собою окремий тектонічний блок, що зазнавав значних коливань. Опускання такого блоку спричиняло його затоплення й створення умов для нагромадження на ньому піщаних мас, тобто сполонення рельєфу (Сагайдак 1991, с. 53—55, 127). При цьому не заперчується дія інших факторів: коливання водності Дніпра, ерозійно-аккумулятивні процеси й ін., але їм явно надається другорядна роль. Які конкретні умови створювалися при опусканні гіпотетичного блоку для нагромадження осадових алювіальних нашарувань і що було їхнім джерелом, автор не конкретизує. У монографії зроблено спробу реконструювати давній рельєф Подолу і встановити час початку його заселення. Автор стверджує, що Подільська тераса в першій половині I тис. вже існувала й була частково заселена, завдяки наявності на ній височин дюнного типу, й навіть намагається дати локалізацію гіпотетичних поселень цього часу (Сагайдак 1991, с. 10—11). Крім наявності таких височин, лінія «первинного горизонту», за автором, поступово опускалася до центру Подолу (Сагайдак 1991, с. 10), що, ймовірно, витікає з концепції тектонічного прогину подільського блоку.

Датування перших поселень на Подільській терасі М.А. Сагайдак намагається обґрунтувати тими самими монетними знахідками, про які вже йшлося, а також деякими іншими археологічними матеріалами (Сагайдак 1991, с. 11, рис. 4). Традиційно М.А. Сагайдак звертається і до літописної статті 945 р. про прибуття древлянських послів до Києва. Намагаючись розв'язати виникле протиріччя між свідченням літопису й власною концепцією, дослідник приєднується до висновків П.П. Толочка й К.М. Гупала про те, що мова в літописній статті йшла про черговий паводок, який тимчасово припинив життя на Подолі. Категоричне ж твердження літопису про те, що «*на Подолих не сидяхуть людие*», він вважає власною історичною інтерпретацією літописцем свого джерела

(Сагайдак 1991, с. 14), що, на думку М.А. Сагайдака, була помилковою.

Значення монографії М.А. Сагайдака важко переоцінити, оскільки це є перший серйозний підхід до практично невивченої проблеми, що перебуває на стику наук історичної та природничих. У ній уперше висунуто наукову концепцію утворення Подільської тераси й формування її рельєфу, а також впливу природних факторів на життєдіяльність київського Подолу.

Однак за час, що пройшов після виходу монографії, джерелознавча база поповнилася якісно новим матеріалом, що дозволить внести в концепцію корективи. У 1989—1993 рр. значні за площею польові дослідження зосереджувались у північно-західній частині Подолу, на околиці нижнього міста. Виявилось, що характер алювіальних нашарувань тут не такий, як у центральній частині. Розкопано й досліджено стерильні пролювіальні відкладення пізньосередньовічного часу, які відсутні в центральній частині Подолу. Локалізовано кілька великих і малих водостоків і водойм. Виявлено специфіку стародавньої дерев'яної архітектури, зумовлену місцевими природними причинами.

За традицією і з огляду на важливість факту, повідомленого в літописі, до того ж у такій категоричній формі, необхідно ще раз зупинитися на аналізі статті під 945 р. У ній, крім опису подій, пов'язаних із прибуттям древлянських послів, подається топографічний коментар, датований другою половиною XI ст. Тобто час написання цієї частини літопису й описувані в ній події розділяло близько півтора століть — строк не настільки великий для того, щоб події остаточно стерлися з людської пам'яті, але достатній, щоб вони набули легендарного забарвлення. У давньоруських літописах було чимало пізніших редагувань текстів, інтерполяцій і навіть перекручувань фактів, але вони стосувалися, переважно, моментів, що мали ідеологічне навантаження. Повідомлення ж літописця про те, що Дніпро протікав безпосередньо біля височин, позбавлено будь-якого ідеологічного забарвлення, й навряд чи варто вбачати в ньому намір навмисно спотворити цей факт. Літописцеві не могло бути не відомо про часті повені на Подолі, пов'язані з паводками, імовірно, він і сам був свідком цих явищ. Тому природно припустити, що літописець, інтерпретуючи факт зі свого джерела про те, що древлянські послі *«присташа под Боричевом в лоды»*, пов'язав його з повинню й навряд чи вигадував будь-яку іншу версію. Понад те, він недвозначно заявляє, що *«вода текущи тогда ввзле горы Киевские, на По-*

доли не сядяху людие, но на горе». Слово «сидіти» вживалось у давньоруській мові у значенні «жити», «володіти землею». Тому тут не могла йти мова про тимчасове переселення людей з Подолу до узвишшя.

Без сумніву, літописцеві було достеменно відомо про те, що майже півтора століття тому від моменту написання тексту Поділ був незаселений, тобто був непридатний для житла, а Дніпро (або його рукав Почайна) протікав безпосередньо біля височин. Імовірно, автор спирався на джерело, що повідомляло про події 945 р., в якому вони при численних переказах уже встигли обрости напівлегендарними подробицями. Це джерело повинно було виходити, у свою чергу, з якогось іншого першоджерела, написаного очевидцем подій 945 р. або складеного за усними свідченнями очевидців. Зрозуміло, що в цьому першоджерелі, а отже, і у вторинних джерелах, не могло бути прямої вказівки на те, що Поділ у часи подій, що відбувалися, ще не існував. Отже, перед літописцем постала необхідність пояснити цей факт, оскільки за його життя Поділ вже був розвиненим районом Києва. Думаючи, що для його сучасників може здатися неймовірним те, що в часи княгині Ольги Подолу не існувало, він для посилення достовірності звертається до загального топографічного екскурсу Києва X—XI ст. При цьому автор *«Повісті...»* демонструє чудове знання історичної топографії, упевнено локалізує будівлі Києва середини X в., прив'язуючи їх до сучасних йому садиб київських бояр. Із цього випливає, що при складанні статті 945 р. літописець користувався й іншими надійними джерелами, що містили точні топографічні відомості. Імовірно, серед цих джерел були усні, або, принаймні, ті, що походили від усних, тому що навряд чи в X—XI ст. у Києві письмово фіксувалися всі перебудови й перепланування міської території з такими подробицями. З іншого боку, у пам'яті людей довго зберігаються топографічні особливості місцевості; топоніми не забуваються довго навіть після того, як урочища або місцевості втрачають свої характерні риси, завдяки яким їх було названо. Без сумніву, ці усні джерела цілком заслуговують на довіру. Вочевидь, те, що Поділ спочатку не був заселений, бо Дніпро протікав біля височин, зберігалось в пам'яті людей в часи складання цієї частини літопису, яка увійшла потім до *«Повісті минулих літ»*.

Істотний недолік усіх усних джерел — розмитість датувань, відсутність точних прив'язок

подій до абсолютної хронологічної шкали. Тому, визнаючи безсумнівним факт первинної незаселеності Подолу, не можна бути певним, що це було саме в 945 р. У всякому разі помилка літописця (якщо така була) не могла бути занадто великою, мова може йти про кілька десятиліть. Однак цілком правомірно припустити, що, натрапивши у своєму джерелі про події 945 р. на факт, що древлянські послы пристали в човні під Боричевим Узвозом, літописець логічно пов'язав його із ще одним відомим йому з інших джерел фактом, що Поділ приблизно за півтори сотні років до написання літопису був незаселений.

М.А. Сагайдак намагається відшукати в тій самій «Повісті минулих літ» іншу історичну концепцію освоєння Подолу в середині X ст. (Сагайдак 1991, с. 14—15). Дослідник посилається на згадку в літописній статті під 944 р. Іллінської церкви з відповідними топографічними орієнтирами: водотік за назвою Ручай, місцевості Пасинча Бесіда й Козаре. Однак навряд чи можна сумніватися в тім, що згадування Іллінської церкви й інших топографічних орієнтирів у статті під 944 р. є пізнішою інтерполяцією, що належить до кінця X — першої половини XI ст., а локалізація Іллінської церкви середини X ст. є вкрай проблематичною (Брайчевський 1988, с. 85, 87—88). Існування ж гавані під київськими височинами зовсім не доводить, що Поділ у X ст. був добре освоєною територією (Сагайдак 1991, с. 15). Навпаки, у статті 945 р. йдеться про те, що древляни *«присташа под Боричевом в лоды»*, що недвозначно передбачає наявність пристані, до якої йшла спеціально обладнана дорога, Боричів Узвіз. А те, що пристань перебувала безпосередньо біля підосви височини, виявляється зі слів *«под Боричевом»*. Безперечно, в середині X ст. уздовж київських височин проходила вузька смуга корінної надзаплавної тераси, на якій і розташовувалась київська пристань, житлові будови й, цілком імовірно, більш монументальні споруди. Наявність такої тераси відзначає й М.А. Сагайдак (Сагайдак 1991, с. 10).

Пряких доказів життєдіяльності на Подолі в першій половині I тис. не існує, тобто культурний шар відповідного часу не виявлено. Існує лише низка розрізнених, найчастіше випадкових знахідок, переважно монет. Топографію цих знахідок I тис. на Подолі найбільш повно представлено у працях П.П. Толочка (Толочко 1972) й М.А. Сагайдака (Сагайдак 1991, с. 7—11), де вони використовувались як доказ заселеності Подолу або хоча б його окремих територій у

зазначений період. Переважна більшість цих знахідок — монети, виявлені в XIX ст. при випадкових обставинах (під час землекопних робіт на невеликій глибині) і без належної документації. При цьому навіть побіжного огляду картографії знахідок досить, щоб визначити, що практично всі вони концентруються уздовж височин або трас стародавніх «струмків» (а точніше, селевих потоків), виявлених археологічно протягом останніх років. Не викликає жодних сумнівів те, що всі ці знахідки виявлені або в перевідкладеному стані біля русел селевих потоків, як ми побачимо далі, або в похованнях чи скарбах, зроблених на первинній корінній надзаплавній терасі, що тягнеться уздовж височин, про яку вже йшла мова.

Ця остання група знахідок концентрується уздовж сучасної вул. Фрунзе. До них можна додати ще кілька знахідок, зроблених у 1990—2006 рр. Це пласка в перетині ручка червоноглиняного глечика з наколами на зовнішній стороні (вул. Фрунзе 13Б, 1992 р.), яку можна датувати IX—X ст. (Романчук, Сазанов, Седикова 1995, с. 63), і дві складнопрофільовані амфорні ручки V—VII ст. (вул. Оболонська 16, 1989—1990 рр.). Ці знахідки теж виявлено в перевідкладеному стані в шарах XI—XII ст., тож вони, безумовно, пов'язані з делювіальними змивами ґрунту із прилеглих височин. Ще дві знахідки, виявлені біля церкви Миколи Набережного, М.А. Сагайдак залучає для локалізації там поселення першої половини I тис. (Сагайдак 1991, с. 8—9, рис. 4). При цьому автор стверджує, що воно розташовувалося тут на височині. Однак ці знахідки виявлено в шарі другої половини XI — початку XII ст., крім того, немає ніяких підстав відносити їх до першої половини I тис. Предмет, який М.А. Сагайдак вважає «фрагментом дротяної сережки», цілком може бути інтерпретований як фрагмент тринамистинного скроневого кільця, що належить до досить розповсюдженого у XI—XII ст. типу. А керамічна посудина, фрагмент якої було виявлено там само, не є ліпною. Виготовлена на повільному гончарному крузі з грубого тіста, вона може бути датована кінцем XI — першою половиною XIII ст. Такі посудини, і імпортні, і місцевого виробництва, нерідко знаходять у давньоруських шарах Подолу кінця XI—XIII ст. Їхньою характерною особливістю є значний об'єм і наявність наліпних валиків по корпусу, які, крім декоративного значення, мали й суто утилітарне — надавати посудині більшої міцності. На Подолі такі посудини нерідко використовували в ремісничому виробництві.

Таким чином, відомі знахідки I тис. на Подолі навряд чи можуть бути прийняті як незаперечний доказ існування життєдіяльності в цьому районі до IX—X ст. Одна частина знахідок пов'язана з дією природних факторів — виносом з височин на Подільську терасу разом з масами піску й глини археологічних матеріалів потужними селевими потоками й делювіальними зсувами. Інша частина походить із давньої надзапавної тераси, розташованої уздовж височин і освоєної людьми задовго до виникнення власне Подолу.

Локалізуючи гіпотетичне поселення I тис. на карті Подолу, М.А. Сагайдак намагається пов'язати з ним локальні височини дюнного типу, які нібито існували на території Подолу в давнину і на яких можлива була життєдіяльність. Однак методика реконструкції давнього рельєфу, яку застосовує автор, викликає заперечення. Так, стверджується, що *«археологічний материк залягає тут (у північно-західній частині Подолу — А.З.) нерівномірно. Є підвищення, де він лежить на глибині 4,5—5 м, у деяких місцях ця відмітка сягає більше 6 м. Загалом же вказана територія опиняється на своєрідному цоколі по відношенню до прилеглої території Подолу. Близьче до центру Подолу лінія первісного горизонту поступово опускається, досягаючи в районі підніжжя Замкової гори відмітки понад 10 м»* (Сагайдак 1991, с. 10). Як видно, автор ототожнює тут поняття «рівень залягання археологічного материка» і «поверхня давнього рельєфу». Якщо на відносно невеликій обмеженій ділянці ці поняття дійсно можуть збігатися, то в масштабах усього Подолу вони зовсім не тотожні; глибина залягання археологічного материка в жодному разі не є критерієм для реконструкції давнього рельєфу. По-перше, у цьому випадку рівень археологічного материка вимірюється від сучасної поверхні, а вона, за абсолютними відмітками висот, неоднакова в різних частинах Подолу. По-друге, цей рівень не є синхронним на всій території Подолу, що пов'язано з поетапним, поступовим освоєнням цієї частини давнього міста. Як показали новітні дослідження, північно-західна частина Подолу була освоєна досить пізно: не раніше середини XI ст., у той час як у центрі забудова існувала, очевидно, уже в X ст. Тому на північно-західній околиці Подолу археологічний материк виявляється молодшим не менш, ніж на сторіччя. За цей проміжок часу рівень археологічного материка завдяки алювіальним відкладенням, що постійно накопичувалися, піднявся за абсолютними оцінками висот на певну величину. Адже в той час, коли в центральній части-

ні вже формувався культурний шар, на ще незаселеній периферії відкладався стерильний алювій. Тому можливо, що археологічний материк у північно-західній частині Подолу стратиграфічно відповідає культурним шарам середини XI ст. у центральній частині, а не її археологічному материка. Глибина ж залягання археологічного материка відображає лише потужність культурно-алювіальних відкладень у тому чи іншому місці й визначається, з одного боку, інтенсивністю накопичення культурних і алювіальних відкладень, а з іншого боку — тривалістю накопичення. Як показують дослідження, ці фактори зовсім не однакові для різних частин Подолу. Таким чином, єдиним критерієм для реконструкції давнього рельєфу можуть слугувати лише абсолютні позначки синхронних горизонтів.

Щоправда, існують певні труднощі у виділенні синхронних горизонтів. Якщо в межах одного розкопу за наявності безперервного стратиграфічного розрізу це зробити вдається, то для віддалених ділянок цієї ж великої археологічної пам'ятки це становить неабиякі труднощі. Ані потужність, ані склад і культурних, і алювіальних шарів не може слугувати критерієм для синхронізації (ідентифікації) горизонтів. Єдиним способом залишається зіставлення масового датувального матеріалу з культурних шарів. Але часто буває, що близькі за часом культурні шари із практично ідентичним за складом матеріалом можуть бути відділені один від одного алювіальним шаром значної потужності, тобто не бути стратиграфічно синхронними. І навпаки, два культурні шари з матеріалом, що дозволяє встановити хронологічний розрив, можуть розділятися дуже незначним за потужністю алювіальним прошарком, що часто місцями зникає, таким чином обидва шари стратиграфічно зливаються в один. Проте, якщо врахувати, що максимальна потужність алювіальних шарів XI—XII ст. рідко перевищує 0,5 м, то з похибкою 0,5 і навіть 1,0 м при реконструкції рельєфу в масштабах усього Подолу можна змиритися, тим більше що коливання одного горизонту навіть у межах одного розкопу часто сягають 0,5 м і більше, що пояснюється деформаціями культурного шару внаслідок просідання й особливостями мікрорельєфу антропогенного характеру. Важливо лише виявити тенденцію в зміні рельєфу. Багаторазові порівняння глибин залягання синхронних шарів, перерахованих на абсолютну Балтійську шкалу висот, показали, що давній рельєф, наприклад XI ст., практично достеменно повторює рельєф сучасний. Пер-

Рис. 1. План сучасного Подолу, об'єднаний із планом вулиць до XIX ст.

ший рівень денної поверхні в північно-західній частині Подолу в XI ст. був нижчий, ніж у центральній, на 1,5—2 м, як і сьогодні (різниця між позначками на Конрактовій площі і на розі вулиць Межигірської та Оболонської сягає 2 м). Таким чином, гіпотеза про наявність у центрі Подолу певного тектонічного блоку, що опускається, не підтверджується. Не спостерігається жодного зниження рельєфу до центра, а, навпаки, поступове його підвищення з півночі на південь і зі сходу на захід (убік височин). До того ж, у жодному з досліджених стратиграфічних розрізах Подолу не виявлено випадків тектонічних розбіжностей. Повсюдно спостерігається лише плащоподібне вкриття давніх алювіальних нашарувань новими.

Тут варто докладніше зупинитися на наявності на території Подолу так званих «струмків», русла яких були неодноразово зафіксовані розкопками (рис. 1). Русло одного з них було виявлено в різних точках при розкопках на Житньому ринку, біля Конрактової пл. (квартал В-8), на вул. Волоській 17, 19 і 20, на вулицях Спаській 21 і 25 та Почайнинській 18. Втім, за течією русла цього водотоку спостерігається не зниження, що здавалося б логічним, а підвищення рельєфу. Це підвищення на 1—1,5 м наявне і на сучасному рельєфі у вигляді пологого гребеня між вулицями Хорива та Спаська.

Інший великий водотік і низку досить великих водойм за його течією виявлено в північно-західній частині Подолу. Струмок витікав з височин на розі вул. Юрківської і Фрунзе й протікав уздовж вул. Оболонської убік Дніпра.

Стратиграфічний розріз русла першого струмка дав цікаву картину. Виявилося, що водотік не був постійним, а мав періодичний характер. На вул. Волоській, наприклад, було виявлено не одне, а два русла цього водотоку, що трохи не збігаються в плані та прорізають культурно-осадові нашарування з різних стратиграфічних горизонтів. Давніше русло перекривалося алювіальним прошарком піску, в якому не простежувалося ніякої діяльності цього струмка. Вона виявилася трохи пізніше, уже після наростання деяких культурних відкладень. Заповнення з русла — переважно грубозернистий дещо відсортований пісок, щебінь і гравій у придонній частині, грудки обкатаної глини сферичної або напівсферичної форми завбільшки до 15—20 см, кістки великих і дрібних тварин, серед яких черепи котів та собак, а також археологічний матеріал: фрагменти кераміки, металеві предмети, відходи виробництва (шлаки). Структура заповнення мала скісну шаруватість, що характерно для тимчасових потоків передгір'їв і гірських місцевостей. Русла мали ширину від 3,5 до 6 м.

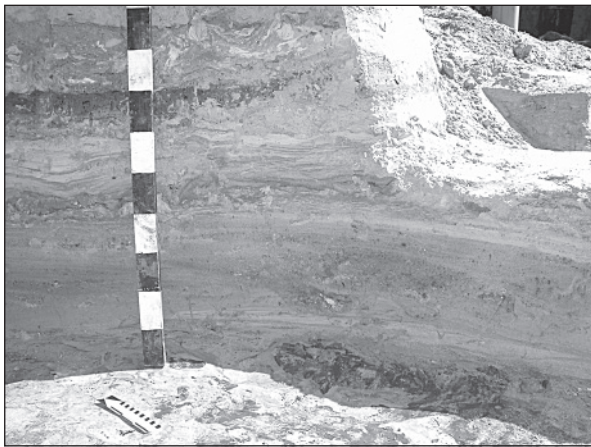

Рис. 2. Стратиграфічний розріз русла селевого потоку в кварталі Д-10

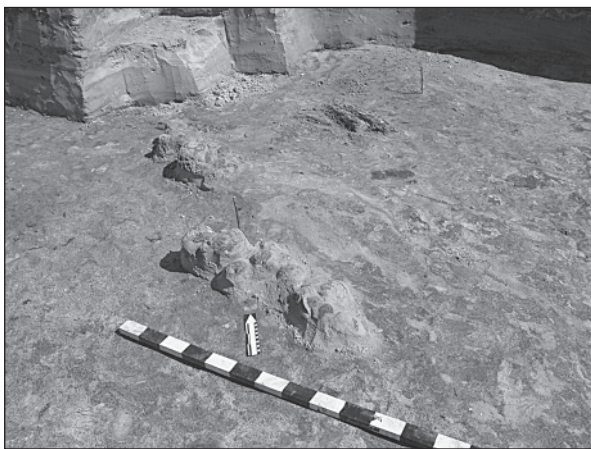

Рис. 3. Массив шматків скаченої глини в руслі селевого потоку в кварталі Д-10

Подібну морфологію мали русла водотоків на Контрактовій пл. (Сагайдак 1991, с. 63—64, табл. VII, VIII). Характер водотоку, що залишив таке русло, легко пояснюється — це не що інше, як русло селевого потоку, що, з величезною швидкістю несучи маси піску, глини, рештки загинув тварин, скочувався з вершин київських височин і залишав по ходу тисячі тонн осадових порід на території Подолу. Таким чином, стає зрозумілим, завдяки чому утворилося це гребенеподібне підвищення рельєфу (вал) між вулицями Спаська та Хорива. Це довгий шлейф виносу осадових порід на місці періодичної активності водотоку. Зовсім недавно виявлено сліди дії незначного селевого потоку (рис. 2) у вигляді нашарувань грубозернистого залізомісткого піску жовтого й іржавого кольорів та розвалів скаченої глини (рис. 3) на місці будівництва Введенської церкви (ріг вулиць Почайнинської та Ярославської, квартал Д 10). Знахідки скаченої глини у руслах селевих потоків і навіть на значній від них від-

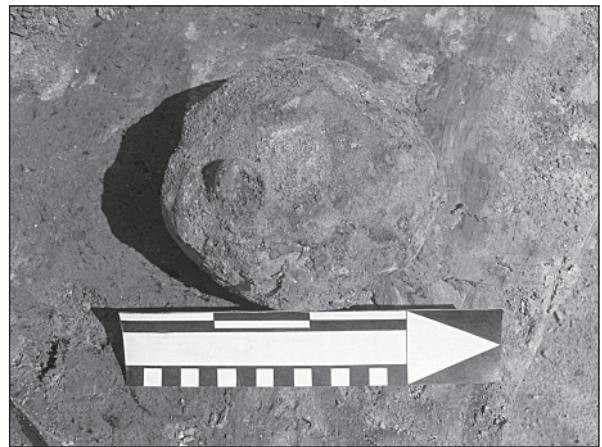

Рис. 4. Скачена глина із селевого потоку в кварталі Д-10

Рис. 5. Шматок скаченої глини в перетині

стані (30—50 м) у товщі алювіальних пісків є досить звичними. Вони могли сягати розміру до 15—20 см і важити 3—4 кг (рис. 4). Ці знахідки являють собою грудки різномірної скаченої глини з домішкою щебеню, покриті кіркою залізомісткого піску (рис. 5). Подібні менших розмірів були виявлені також на Контрактовій пл. (рис. 6) і у кварталі В-9 (рис. 7) в алювіальних нашаруваннях недалеко від русла. Зрозуміло, що звичайний струмок був би нездатний транспортувати утворення такого розміру й маси. Разом із шматками скаченої глини селі переміщали територією Подолу також кістки тварин і археологічні матеріали, змиті з височин. Таким чином, у культурні й алювіальні шари давньоруського часу могли потрапляти більш ранні матеріали, що й було неодноразово зафіксовано при розкопках¹. Про силу таких потоків свідчать також матеріали дослі-

¹ Там же в кварталі Д-10 разом зі скаченою глиною було знайдено ручку ранньосередньовічної амфори, ідентичну до тих двох, що були знайдені на вулиці Оболонській 16.

джен 1984 року, проведених при будівництві підземного каналізаційного колектора. Там був досліджений цвинтар XI ст., над яким пройшов сель, що залишив шар супіску, змішаного з мулом. Шар був інтенсивного чорного кольору, надзвичайно насичений органікою. При проходженні сель зніс верхній шар ґрунту, що перекривав поховання, навіть зірвавши віка з деяких трун.

Але, якщо нагромадження осадових порід таким способом на Подолі цілком зрозуміле (поки оминаючи причини походження цих селів), то механізм утворення горизонтальних алювіальних нашарувань, часом значної потужності, не такий очевидний. Ці нашарування є первинними осадовими накопиченнями, що мають нешарувату структуру чітко вираженого алювіального характеру з добре сортованим матеріалом, який утворювали пісок від дрібного до великого, дрібнопластичний супісок і суглинки. Піски мають колір від білого до світложовтого, рідше іржавий (вторинне забарвлення), який трапляється переважно поблизу русел тимчасових потоків. Усі супіски світло-

Рис. 6. Стратиграфічний розріз нашарувань на Контрактовій площі

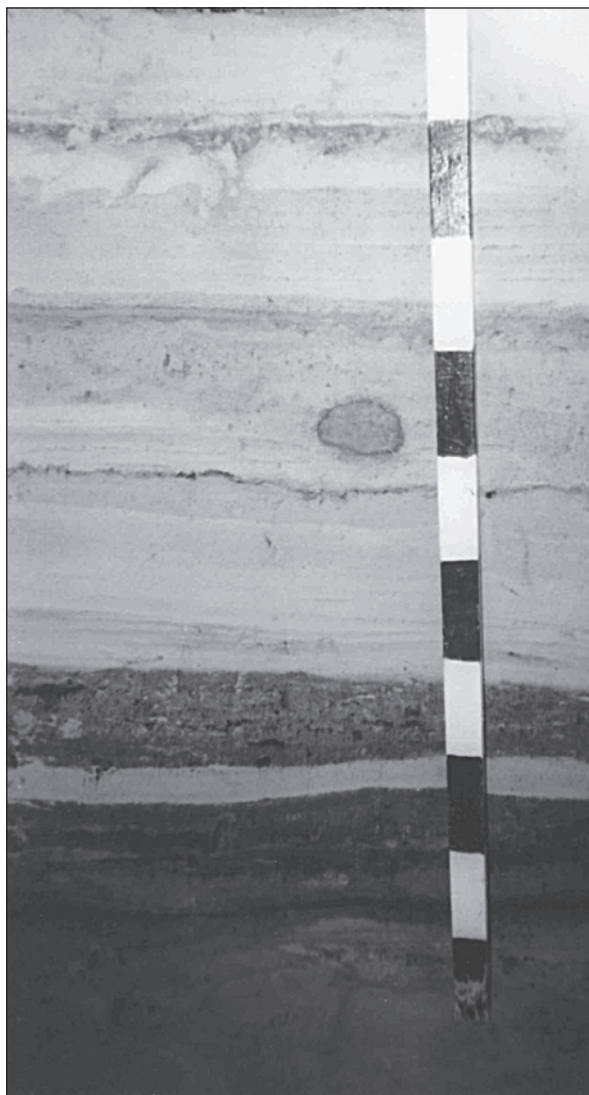

Рис. 7. Стратиграфічний розріз нашарувань у кварталі В-9

жовті, суглинки, як правило, зеленувато-сірі. Потужність зазвичай коливається від одного до 20—30 см, виняток становлять заглиблення в мікрорельєфі, де потужність може бути більшою (вирівнювання рельєфу). Шари такого алювію чергуються або з культурними шарами, або з такими ж алювіальними шарами, відбиваючи періодичність опадонакопичення. Усі дослідники традиційно пов'язували їх із розливами Дніпра, тобто з паводками. Частка істини в цих твердженнях є, оскільки такі відкладення з добре сортованим матеріалом, що досить однорідно розташовується на значних просторах, могли бути утворені тільки за допомогою значних рухливих водних мас.

Але, як справедливо визнає автор «тектонічної» теорії М.А. Сагайдак, тільки повені під час паводка не достатньо, щоб намити такі величезні маси піску (Гойжевський, Сагайдак 1993,

с. 70), необхідний додатковий фактор. Таким фактором, на його думку, є тектонічне опускання гіпотетичного Подільського блоку, що й було причиною акумуляції піщаних мас при вирівнюванні рельєфу. Однак реконструкція рельєфу давнього Подолу цього не підтверджує. Крім того, якщо взяти до уваги різний характер алювіальних нашарувань у центральній частині Подолу і у північно-західній, виявляється, що механізм їхнього утворення має локальний характер: потужність, склад і вся структура нашарувань не збігаються на всій території Подолу. Понад те, у північно-західній частині Подолу зафіксовано алювіальні нашарування XVIII ст., чого не спостерігається в його центральній частині. Тобто, маючи подібні механізми утворення й вплив тих же факторів, джерела нагромадження піщаних мас були різні. Це не відповідає «тектонічній» теорії, тому що за її логікою алювіальні нашарування мали б бути однорідними на всій території Подолу.

Ми на протигагу цій теорії висуваємо «флювіальну» теорію, за якою джерелом піщаних осадових мас були, переважно, два вищезгаданих водотоки. Звичайно, крім них існували й інші, але ці були найбільшими й найвизначальнішими. Яким же чином проявлявся двоїстий характер дії акумулятивного механізму цих водотоків, коли в одному випадку вони створювали «русла», заповнені до країв осадовим матеріалом (пролювієм), а в іншому — горизонтальні алювіальні нашарування добре сортованого суглинку й дрібного піску? Перший випадок очевидний, і вже розглядався вище. Другий же випадок відбувався тоді, коли схід селевих потоків збігався за часом з повінню, тобто розливом Дніпра під час весняного паводка й затопленням подільської території. При цьому селеві потоки, зустрівшись із паводковими водами, значно втрачали свою швидкість, відбувалося негайне осідання важкого матеріалу, а легший (супісок, дрібний пісок) підхоплювався течією Дніпра й розподілявся по великій території. Що далі від місця впадання селю у води ріки, то, природно, менше вода приносила опадів і легшими вони були. Цим і пояснюється своєрідність, асиметричність і неоднорідність структури подільських алювіальних нашарувань. Оскільки опади зносилися за течією Дніпра, тобто до південного сходу, нашарування в північно-західній частині Подолу (на північ від вул. Верхній Вал) цілком визначалися активністю потоків у зоні вул. Юрківської, а в центральній частині — активністю потоку, що протікав через територію ниніш-

нього Житнього ринку, а потім між вулицями Спаська й Хорива. Також стає очевидним і те, що товщина алювіального шару не була прямо пропорційною величині повені, тобто висоті рівня паводкових вод. Тут залежність, радше, зворотна. За більшої висоти рівня паводкових вод «рознос» осадових порід шлейфа виносу був більшим, з розподілом їх на більший площі та з ретельнішим сортуванням матеріалу.

Ця своєрідність флювіальних факторів, коли паводкові води Дніпра несли колосальні маси піску й глини, визначила також деякі особливості подільської архітектури в цю епоху. Так, наприклад, паркани подільських садиб робили дуже міцними, здатними в багатьох випадках запобігти заносу піском території садиб. Паркани являли собою або дерев'яні плахи в півстовбура дерева, вкопані глибоко в ґрунт, або дошки, забиті в ґрунт вертикально на глибину майже метр. При цьому дошки в багатьох випадках розташовувалися внакладку одна на одну, що надавало додаткової міцності і меншої водопроникності. Часто кути парканних огорож були заокругленими, а не гострими, що поліпшувало їхню обтічність, тоді основна маса піску розтікалася по міжсадибних проміжках і вулицях. Цим пояснюється розходження, часом значне, у стратиграфії близьких за місцем розташування ділянок. Оскільки алювій відкладався в міжсадибних зонах практично без утворення культурних відкладень (сумарний шар піску сягає часом 2 м потужності), може створюватися помилкове враження про якусь «супер-повінь». Але при уважному розгляді структури алювію стає ясно, що тут наявні сліди декількох повеней різних років, що «сіли» одна на одну. Це видно за сортуванням матеріалу: нижня межа алювіального горизонту — це відносно крупний пісок, верхня, як правило, дрібнопластичний супісок і іноді тонкий шар суглинку над супіском. Далі картина повторюється. Якщо внаслідок антропогенної діяльності й утворювалися тонкі гумусовані прошарки між горизонтами, то при повені вони, швидше за все, розмивалися, не залишаючи сліду.

Отже, існувало два основні чинники: активність селевих потоків і сильні весняні паводки. Ці фактори могли діяти і одночасно, і окремо. Це залежало, очевидно, від конкретних умов у кожний весняний сезон. Залишилося лише розглянути випадки, коли повені під час весняних паводків могли відбуватися без сходу селевих потоків. На питання, чи залишали такі паводки слід, який можна було б зафіксу-

вати археологічно, на нашу думку, можна відповісти позитивно. У цьому значенні слід розглядати культурні шари з «дрібношаруватою» структурою, що, безсумнівно, зазнала впливу води. Вони слабогумусовані (світло-сірого кольору) через вимивання легших органічних часток, але зберігають усі інші ознаки культурного шару: наявність археологічного матеріалу, будівельних конструкцій та ін. Часто ці шари містять досить дрібні й тверді органічні частки чорного кольору, які дослідники нерідко неправильно називають «вугликами». Шар з такою структурою був досліджений, наприклад, при розкопках 1989 р. на вул. Межигірській 43.

Що стосується повеней, викликаних весняними паводками, то питання тут досить ясне, й факт доволі частих повеней на Подолі не викликає сумнівів. Їхні причини також зрозумілі. Ці повені продовжували загрожувати Подолові аж до першої половини минулого століття. Набагато складніше зрозуміти причину виникнення в Х—ХІІІ ст. досить частих сходів селів з височин, що примикають до Подолу, а також тимчасовий характер їхньої дії. Пік їхньої активності припадає на Х—ХІ ст., а в ХІІ ст. він різко спадає й до ХІІІ—ХІV ст. припиняється зовсім. Лише у ХVІІІ ст. спостерігався нетривалий період їхньої дії по трасі Юрковецького струмка. Створені при цьому алювіально-пролювіальні нашарування потужністю 2,0—2,5 м перекрили цвинтар ХVІІ ст., що існував на розі сучасних вул. Юрківська та Фрунзе (Занкин, Калюк 1997).

Причиною виникнення селевих потоків у давньоруський час є група природних і антропогенних факторів. Серед перших основним була зміна кліматичних умов: у ІХ—ХІІІ ст. настало потепління клімату, що змінилося у ХІV ст. різким похолоданням, яке тривало до ХІХ ст. (Борисенков, Пасецкий 1983; 1988). Це потепління клімату, або малий кліматичний оптимум, характеризувалось також збільшенням кількості опадів у зимову пору року (Борисенков, Пасецкий 1982, с. 26, рис. 7). В умовах підвищення різниці літніх і зимових температур випадання й нагромадження значної кількості снігу й різке його танення навесні збільшували можливість утворення великих мас талих вод на ділянці височин. Сліди діяльності флювіальних процесів було виявлено, наприклад, при розкопках у верхньому місті (Киянівський пров. 4—8), а саме «частина давнього водоймища», де були зафіксовані «прошарки річкового піску, що чергувались з прошарками намулу на всій досліджуваній ділянці»

(Мовчан, Боровський 1993). Це викликало підвищене наводнення водоносних горизонтів, абразію й обвал цілих масивів порід, з яких складаються височини, й утворення природних загат на шляху водотоків. Тут діяли кілька факторів: гідродинамічні (фільтрація й водонасичення, ерозія, площинні змиви) і гравітаційні, які спричинили обважнення порід (зсуви, обвали, осідання, пластичний плин). Ці фактори діяли певною мірою до ХVІІІ ст., що відбито в описі М.Ф. Берлінського: *«обращение утесости сих гор к северо-востоку, может быть, есть причиною многих у подошвы их источников и зыбей, которые через несколько сажен везде встречаются протекающими в Днепр. Сии источники, дожди и тающие снега, по всей вероятности, должны уменьшит древнюю высоту гор; обрушивающиеся косогоры, падающие утесы, осунувшиеся впадины, противоположенные горные слои через яры, буераки и рывины, почва земли у подошвы их и самый грунт возвышенного Киевоподола, одинакового с горами, но перемешанного материка, под которым иногда глубоко следы жилых мест находят, подтверждают сию вероятность»* (Берлінський 1991, с. 223). Дія екзогенних факторів, імовірно, значно підсилювалася ендегенними. У руських літописах з 1088 по 1230 р. зафіксовано 11 землетрусів (Зоценко 1997, с. 45). Землетруси, крім безпосередньої руйнівної дії на височини, також активізували зсувні явища через здатність дрібнопластичних супісків, що входять до складу осадових порід, з яких утворені височини, набувати підвищеної текучості за різкого механічного впливу (поштовхи, вібрація). Усе це різко підвищувало ризик утворення селів, що призводило, залежно від умов, до формування валів, конусів виносу або алювіальних нашарувань на подільській терасі.

Серед антропогенних факторів превалює різке порушення екосистеми на території київських височин внаслідок хижацького вирубування лісів на їхніх схилах. Про це зазначає у своїй монографії М.А. Сагайдак, не надаючи, однак, цьому фактору вирішального значення для екології Подолу (1991, с. 68—69). Це явище було викликано будівельним бумом, що припадав на ХІ—ХІІ ст. Деревя, переважно дуб і сосну, вирубували у величезній кількості для будівництва громадських і фортифікаційних споруд, а також приватних будівель. Багато дерева витрачали й на потреби виробництва: стрімкий розвиток ковальського, ливарного, скловарного ремесел вимагав значної кількості якісного деревного вугілля. Обсяг вирубування в ХІ ст. можна уявити за досить потужними ша-

рами алювіального походження з величезною кількістю трісок (Полин, Занкин, Калюк 1989, с. 5, 8), змитих потоками зі схилів, зафіксованими на багатьох ділянках Подолу². Серед імовірних причин порушення гідрогеологічного балансу — гіпотетичне зведення, без урахування можливих наслідків, господарських споруд на зразок гребель, водяних млинів і т. п.

Екологічні катастрофи у вигляді потужних селевих потоків тривали на Подолі до XIII ст., після чого настав період стабілізації і припинилося утворення алювіальних нашарувань. Лише у XVIII ст. спостерігаються сходи селевих потоків у місці виходу на рівнину Юрковецького струмка на розі вулиць Фрунзе, Оболонської та Нижньоюрківської, про що вже згадувалося, а також безпосередньо в долинах урочищ Гончарі та Кожум'яки. В обох випадках осадові нашарування мали локальний характер і не вплинули на геоморфологію Подолу в цілому. На ділянці вулиць Фрунзе й Оболонської нашарування з виносом у формі конуса мали потужність до 2,5 м. В урочищі Кожум'яки під час розкопок 1991 р. було виявлено підлогу будівлі XVIII ст., перекриту відкладеннями піску більш, ніж на 3 м.

У північно-західній частині Подолу, починаючи з XIV ст., у зв'язку із запустінням цієї частини території, починають утворюватися болотно-лугові ґрунти, стерильні в археологічному значенні. Виняток становлять лише ділянки, що прилягають до вул. Фрунзе, де проходила дорога на Вишгород, позначена на плані Ушакова 1695 р. як «мосты на грязях». Безумовно, повені, пов'язані з паводками Дніпра, відбувалися і в цю епоху, але, за відсутності активності селевих потоків, ці повені не залишили жодних слідів у стратиграфічній картині Подолу. Стабілізація флювіальних чинників у XIII ст. пояснюється, передовсім, новою зміною клімату. До того ж, імовірно, деревна рослинність на схилах височин поступово відновлювалася. Вочевидь, це були дерева не дубових порід, непридатні до використання в господарській діяльності, а отже, і до вирубування, але такі, що достатньою мірою захищали схили від ерозії. Неабияке значення в цьому мав і антропогенний фактор. Живучи в умовах постійної загрози заносу піском житлової території, люди поступово навчилися боротися із цим негатив-

ним явищем. Гідротехнічні споруди у вигляді укріплень русел водотоків існували ще в давньоруський час і неодноразово були зафіксовані на Подолі. Згодом вони вдосконалювалися й ставали більш ефективними (Сагайдак 1991, с. 47—50). Деякі з них можна спостерігати на плані Ушакова 1695 р. При розкопках 1991 р. в урочищі Кожум'яки було виявлено цілу систему дренажних споруд XIX ст., що покривала схили височин мережею дерев'яних лотків, які мали стік у більші, також дерев'яні, магістралі-зливи, прокладені на дні долини.

Повертаючись до давньоруського часу, не можна не відзначити деякі розбіжності у стратиграфії й архітектурі центральної та північно-західної частин Подолу. Північно-західна частина була освоєна набагато пізніше, не раніше, ніж у середині XI ст. Вона була значно нижчою за абсолютними позначками висот, тобто більш наводненою, й більшою мірою наражалася на негативний вплив повеней. Різниця в абсолютних рівнях становила близько 2 м, якщо брати розріз рельєфу по лініях, паралельних до височин. Розкопками у кварталі В-13 по вул. Межигірський 43 у 1989 р. було встановлено, що на дослідженій території до появи перших будівель існувала ціла мережа канав, перпендикулярних до височин біля Дніпра. Їх можна інтерпретувати як дренажні канали, призначені для осушування території перед початком заселення (Полин, Занкин, Калюк 1989, с. 14—15). Нижче розташування цієї частини території зумовило й певну специфіку в архітектурі. Наприклад, тут практично немає впускних будівель, які часто фіксують у центральній частині Подолу. Було виявлено будівлю виробничого характеру на пальових підвалинах, що не є характерним для Подолу (Полин, Занкин, Калюк 1989, с. 30). Тут же досліджено давню дорогу кінця XI—XIII ст., яка мала підвищене над рівнем тогочасної денної поверхні полотно з дерев'яними клітьми всередині, забитими утрамбованим ґрунтом, що, очевидно, полегшувало пересування по ній в умовах підйому вод. Безперечно, ця частина Подолу заливалася водами Дніпра частіше, ніж центральна, розташована вище, але відкладення алювію тут набагато меншої потужності. Відповідь очевидна: потужність дії селевих потоків, що сходили по трасі Юрковецького струмка, була набагато меншою, ніж потоків, що проявляли свою активність у центрі Подолу, перш за все водотоку, що протікав між вулицями Хорива й Спаська. Стає зрозумілою і ситуація з Оболонню, тобто з відсутністю на її території алювіаль-

² М.А. Сагайдак інтерпретує ці ділянки як територію, яка «використовувалася жителями міста як своєрідні склади, де накопичувалась і оброблялась деревина, що прибувала в Київ водним шляхом» (Сагайдак 1991, с. 57).

них нашарувань. Очевидно, це пояснюється не різницею в тектонічних рухах Подолу й Обо- лоні, а відсутністю в районі Оболоні височин, де могли б діяти селеві потоки. Без сумніву, тери- торія Оболоні, як і Поділ, неодноразово зато- плувалася водами Дніпра, але це не призводи- ло до відкладення на ній піщаних опадів.

У світлі викладеного правдоподібним є твердження про відсутність, принаймні, до X ст. великої подільської тераси в її сучасному вигляді. Раніше вона являла собою лише вузь- ку смугу уздовж височин. Стає зрозумілою не- можливість ідентифікації алювіальних на- шарувань у різних віддалених один від одно- го районах Подолу через їхню різноманітність і асиметричність. Внаслідок дії всіх зазначених природних і антропогенних факторів відбуло- ся досить швидко з геологічної точки зору фор-

мування подільської тераси, спочатку в райо- ні сучасної Контрактової пл. і потім на ділянці між вул. Нижній Вал і Оболонська і, відповід- но, її швидке освоєння й заселення в X—XI ст. Русла Дніпра і його рукава Почайни при цьо- му значно відступили на схід. Наявність текто- нічних коливань не можна заперечувати, але її поки що не доведено, хоча, за загальноприй- нятою гіпотезою, зміна русел рік відбувається, здебільшого, завдяки тектонічній діяльності. Зміна русел характерна для всіх рік (утворення меандрів і їхнє випрямлення), зокрема й для Дніпра. Наприклад, відомий факт відходу рус- ла Дніпра на схід у районі Видубичів на понад півкілометра за останні півтора століття. Якщо це відбулося внаслідок тектонічних рухів, то варто припустити підняття правого корінного берега, а не його опускання.

Берлінський М.Ф. Історія міста Києва. — К., 1991.

Борисенков Е.П. Климат и деятельность человека. — М., 1982.

Борисенков Е.П., Пасецкий В.М. Экстремальные природные явления в русских летописях XI—XVII веков. — Л., 1983.

Борисенков Е.П., Пасецкий В.М. Тысячелетняя летопись необычайных явлений природы. — М., 1988.

Брайчевський М.Ю. Утвердження християнства на Русі. — К., 1988.

Гойжевський О.О., Сагайдак М.А. До питання впливу природних факторів на топографію давньоруських міст Київ- ського Подніпров'я // Старожитності Південної Русі (матеріали історико-археологічного семінару «Чернігів і його округа в IX—XIII ст.», Чернігів, 15—18 травня 1990 р.). — Чернігів, 1993. — С. 67—72.

Гупало К.М. До питання про формування посаду давнього Києва // Археологічні дослідження стародавнього Ки- єва. — К., 1976. — С. 12—19.

Занкин А.Б., Калюк А.П. Исследования остатков архитектурного сооружения 12—13 вв. на Киевском Подоле // АДУ в 1993 р. — К., 1997. — С. 57—58.

Зоценко В.М. Землетруси на Середній Наддніпрянщині за доби Київської Русі // Сіверянський літопис. — 1997. — № 4. — С. 42—55.

Мовчан І.І., Боровський Я.Є. Дослідження Старокиївської експедиції // АДУ в 1991 р. — Луцьк, 1993. — С. 69.

Полин С.В., Занкин А.Б., Калюк А.П. Отчет о полевых исследованиях Подольской экспедиции НПК «Археолог» на Киевском Подоле по ул. Межигорской 43 в 1989 г. // НА ІА НАНУ. — 1989/81.

Романчук Р.И., Сазанов А.В., Седикова Л.В. Амфоры из комплексов Херсона // Средневековый Херсон. История, стратиграфия, находки. Ч. 2. — Екатеринбург, 1995.

Сагайдак М.А. Давньокиївський Поділ. — К., 1991.

Толочко П.П. Історична топографія стародавнього Києва. — К., 1972.

Толочко П.П. Исследование культурного слоя // Новое в археологии Киева. — К., 1981. — С. 8—32.

Толочко П.П. Происхождение и ранние этапы истории древнего Киева // Новое в археологии Киева. — К., 1981а. — С. 37—78.

Швець Г.І. Водність Дніпра. — К., 1960.

Швец Г.И. Выдающиеся гидрологические явления на юго-западе СССР. — Л., 1972.

Швец Г.И. Многовековая изменчивость стока Днепра. — Л., 1978.

Одержано 23.12.2008

ИСТОРИЧЕСКАЯ ТОПОГРАФИЯ
И ГЕОМОРФОЛОГИЯ ДРЕВНЕГО КИЕВСКОГО
ПОДОЛА IX—XVIII вв. (историко-природоведческий аспект)

Киевский Подол является сложным в геоморфологическом и стратиграфическом отношении археологическим памятником. Уникальная стратиграфия Подола, дающая широкие возможности для его исследования, в частности, для хронологии, была обусловлена действием природных явлений, которые оказывали огромное влияние на развитие Подола как социального организма и на ритмику его жизнедеятельности. Образование и рост Подольской террасы были обусловлены влиянием двух причин. Во-первых, комплексом природных факторов флювиального характера вследствие климатических изменений, приведших к активизации действия селей и выпадающих в большинстве случаев с разливами Днепра, в результате увеличения количества зимних осадков и их резкого таяния весной. Этот фактор был значительно усилен активизацией тектонической деятельности. Во-вторых, фактором антропогенного характера, а именно, последствиями хищнической эксплуатации природных лесных ресурсов, в результате которой все близлежащие киевские возвышенности оказались лишенными природной растительной защиты и подвергались все большей денудационной природной активности.

A.B. Zankin

HISTORIC TOPOGRAPHY
AND GEOMORPHOLOGY OF OLD KYIV PODIL IN
THE 9th—18th centuries (historic and natural historic aspect)

Podil of Kyiv in geomorphologic and stratigraphic sense is a complex archaeological site. A unique stratigraphy of Podil, which provides wide opportunities for its research, and for instance, for chronological study, was conditioned by the influence of natural phenomena having a great impact on the development of Podil as a social organism and on the rhythm of its vital activity. Forming and development of Podil Terrace were caused by the influence of two reasons. First of all, by a set of natural factors of fluvial nature, as a result of climate changes which caused the activity of mud flows and which coincided in most cases with the overflows of the Dnipro River, as a result of increase of winter precipitation quantity and sudden melting in spring. This factor was significantly strengthened by promotion of tectonic activity. Secondly, it was caused by factor of anthropogenous nature, notably, by the consequence of predatory exploitation of natural forest sources, as a result all eminences near Kyiv were stripped of natural floral defense and underwent ever greater denudation natural activity.

І.С. Нікітенко

КАМ'ЯНА СИРОВИНА КРИВОРІЖЖЯ ДОБИ БРОНЗИ

У статті представлено археолого-петрографічне дослідження сировини всіх доступних для вивчення кам'яних артефактів доби бронзи, знайдених на Криворіжжі, що дозволяє доповнити новими даними історію розробки та використання гірських порід цього краю протягом зазначеного періоду.

Ключові слова: доба бронзи, Східна Європа, Криворізький басейн, кам'яна сировина

Дослідження Криворіжжя як центру видобутку кам'яної сировини бронзового віку розпочалися та активно проводились у другій половині ХХ ст. Тривалий час до цієї теми практично ніхто не звертався. За весь період археологічного вивчення Кривбасу накопичилася значна кількість недослідженого матеріалу, який дозволяє істотно розширити наші уявлення про використання кам'яної сировини Криворіжжя за доби бронзи.

Початок вивчення каменевидобувної справи на території Кривбасу за доби бронзи, як і розвиток археологічної петрографії в нашій країні, пов'язані з ім'ям В.Ф. Петруня. Він, вивчивши доступні на час проведення досліджень артефакти, встановив, що на Криворіжжі використовували місцеві амфіболіти, діабазу, кварцити, аспідні сланці та інші породи (Петрунь 1963; 1969). Учений зробив висновок про те, що переважну більшість великих кам'яних виробів, загальних для степової смуги, виготовляли тут з місцевої сировини (Петрунь 1969, с. 78). Також він, дослідивши матеріал двох діабазових сокир, знайдених у долині р. Бокової, встановив, що вони були виготовлені з порфірового діабазу, який відслонюється поблизу с. Лозуватка. Дослідник стверджував, що цей діабаз був єдиною дайковою породою Кривбасу, яка могла використовуватись давнім населенням для виготовлення знарядь, зокрема сокир-молотів (Петрунь 1969, с. 74). Цей висновок не знаходить підтвердження на нових матеріалах, оскільки було встановлено використання місцевих олівінових долеритів (діабазів), дайки яких відслонювались у бага-

тьох місцях по Саксагані та Інгульцю (Нікітенко 2006). Також В.Ф. Петрунь після вивчення сировини ливарних форм доби пізньої бронзи, виготовлених з талькового сланцю, що були знайдені у степовій та лісостеповій зонах, зробив висновок про їх криворізьке походження (Петрунь 1967, с. 192—193).

Дослідження, які стосувалися Криворіжжя, також проводила І.М. Шарафутдінова. Вона вивчала, зокрема, матеріал різьблених кам'яних сокир-молотів інгульського варіанту катакомбної культури. І.М. Шарафутдінова зробила висновок, що орнаментовані кам'яні сокири-молоти Степового Правобережжя та, можливо, Приазов'я виготовляли з криворізьких діабазових порфіритів (Шарафутдінова 1980, с. 66). Дослідивши сировину орнаментованої сокири катакомбної культури з матеріалів розкопок Л.П. Крилової, ми доповнили це твердження даними про те, що, окрім порфірових діабазів, використовували криворізькі бластопорфірові амфіболіти, які утворювали значні відслонення по р. Саксагань (Нікітенко 2007, с. 39).

І.М. Шарафутдінова досліджувала скарб заготовок та готових ливарних форм з талькового сланцю, знайдених на Криворіжжі, визначивши походження сировини цих знарядь як криворізьке (Шарафутдінова 1985, с. 72). Окрім Криворіжжя як центру видобутку талькових сланців вона розглядала Надпоріжжя (Шарафутдінова 1989, с. 175).

Твердження, висунуті В.Ф. Петрунем та І.М. Шарафутдіною щодо ролі Криворіжжя як району видобутку кам'яної сировини, підтримала С.С. Березанська у монографії «Ремесло епохи енеолита—бронзи на Україні» (Ремесло 1994, с. 23, 29). Таким чином, на сьо-

годні думка про те, що на Криворіжжі за доби бронзи проводився гірничий видобуток кам'яної сировини, є загальноновизнаною.

Слід зауважити, що археолого-петрографічні дослідження В.Ф. Петруня спиралися на доступні станом на 60-ті роки минулого століття кам'яні артефакти. Дослідження І.М. Шарафутдінової стосувалися лише двох видів кам'яної сировини. Археолого-петрографічне вивчення всіх доступних на сьогодні кам'яних артефактів, знайдених на території Кривбасу, дозволяє розширити уявлення про використання кам'яної сировини Криворіжжя в епоху бронзи, зокрема, виявити нові види гірських порід, що використовувались, поділити їх за ступенем вживаності, визначити способи використання різних видів кам'яної сировини та виявити нові особливості розвитку гірничої справи на території Кривбасу за доби бронзи.

Таким чином, метою нашого дослідження є встановлення особливостей використання, видобутку та розповсюдження кам'яної сировини Криворіжжя протягом доби бронзи за сучасними археологічними даними. Для досягнення цієї мети було зібрано та досліджено колекцію гірських порід Криворіжжя з природних відслонень, проведено аналіз речовинного складу сировини стародавніх знарядь, знайдених на території Кривбасу, і визначено їх походження, встановлено, які гірські породи на Криворіжжі за доби бронзи спеціально розроблялися та були предметом товарного обміну.

Було досліджено сировину всіх доступних для вивчення артефактів, знайдених під час археологічних розкопок на Криворіжжі і датованих добою бронзи. Вони походять із матеріалів розкопок Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І. Яворницького під керівництвом Л.П. Крилової 1964—1970 рр., Криворізького історико-краєзнавчого музею, які проводились з 1971 р., а також розкопок Дніпропетровського національного університету 1999 р. поблизу с. Зелений Гай Широківського району. Ці матеріали нині зберігаються у Криворізькому історико-краєзнавчому музеї та Дніпропетровському історичному музеї ім. Д.І. Яворницького. Назви виробів вживатимуться відповідно до тих, які зазначено у музейних фондах. Досліджені зразки представлено наступними видами знарядь: сокири, молоти, розтирачки, ливарні форми, товкачі, точильні камені, випростувачі древків стріл, зернотерки, відбійники, булави, маятники (розтирачки до зернотерок, які морфологічно відрізняються від

звичайних розтирачок), вітварики, камені для метання, кам'яні праски, мотики, камені для праці, тесла, ковадла, різці, а також знаряддя, функціональне призначення яких не ідентифікується. Слід зауважити, що до нашого дослідження не увійшли будівельні матеріали через неможливість їх кількісного співвідношення зі знаряддями праці та зброєю. Проте використання гірських порід Кривбасу у будівництві поховальних ящиків та жител (аспідних сланців, мігматитів та ін.) достатньо дослідив В.Ф. Петрунь (Петрунь 1963, с. 116—122; 1969, с. 68—70), і ці дані буде враховано без змін.

Із доступних для петрографічного вивчення експонатів було виготовлено шліфи, сировина решти визначалася макроскопічно (за аналогією). Усього петрографічно досліджено сировину 75 експонатів, а макроскопічно — 54. Для повної картини при подальшому виявленні особливостей застосування тих чи інших гірських порід у роботі було враховано 24 зразки, петрографічно вивчені попередніми дослідниками. Таким чином, загалом було розглянуто 153 експонати.

При дослідженні сировини знарядь у шліфах також визначалося її походження. Сировина артефактів порівнювалася з гірськими породами Кривбасу, зразки яких було спеціально відібрано з природних відслонень. Також використовувалися літературні дані, оскільки багатьох відслонень на сьогодні не збереглося. Окрім петрографічного, при порівнянні порід застосовувалися гранулометричний аналіз, метод побудови трикутних діаграм, а також спеціально розроблений метод порівняння мінеральних парагенезисів, за допомогою якого порівнювалися не лише мінеральний склад, а й походження мінералів. За можливості взяття додаткового матеріалу зі зразка проведено рентгеноструктурний, хімічний, термічний та мікрозондовий аналізи. Рентгеноструктурний аналіз було виконано у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка на приладі ДРОН-3М (Cu K α 1-2), аналітик С.П. Савенок; хімічний аналіз — у КП «Південукргеологія», м. Дніпропетровськ, аналітик Л.П. Дейнега; термічний аналіз проведено у НДІ «Механобрчормет», м. Кривий Ріг, за допомогою установки для термовагового аналізу УТА-1м, аналітик В.В. Черевик; а мікрозондовий аналіз — у Дніпропетровському відділі Українського державного геологорозвідувального інституту за допомогою растрового електронного мікроскопа-мікроаналізатора РЕММА-102-02, аналітик В.В. Сукач.

Сировиною досліджених артефактів виявились магматичні, метаморфічні та осадові породи, а також гідротермальні утворення.

Магматичні породи серед досліджених зразків були представлені гранітами, долеритами та діабазами, а також габро. Граніти можна поділити на аплітоподібні, плагіоклазові та мусковіт-біотитові. Аналоги серед порід, які відслонюються на Криворіжжі, мають аплітоподібні граніти, поширені у всіх гранітоїдних комплексах району у вигляді жил, а також плагіограніти, які були найбільш подібними до порід саксаганського комплексу. Ці породи досліджувалися та порівнювалися з аналогічними криворізькими гранітами за допомогою вимірювання зернистості, рентгеноструктурного аналізу, а також порівняння мінеральних парагенезисів. Унаслідок цього було встановлено відповідність цих порід криворізьким. Мусковіт-біотитовий граніт, що трапляється у вигляді жил серед порід токівського комплексу, відповідно, було визначено як привізний.

Долерити, зокрема змінені (діабаз), були представлені олівіновими та безолівіновими відмінами. Олівін характерний для всіх долеритів Кривбасу, тому безолівінові відміни були визначені як привізні. Знаряддя, виготовлені з олівінових діабазів, описано попередніми дослідниками, тож ми досліджували лише олівінові долерити. Їх порівняння з породами Кривбасу проводилося за допомогою побудови трикутної діаграми вмісту головних мінералів, вимірювання зернистості та констант мінералів, порівняння мінеральних парагенезисів та структури. Також проводився хімічний аналіз, при якому криворізьке походження порід визначалося за співвідношенням вмісту $\text{FeO}_{\text{заг.}}$, CaO і MgO як 1 : 1 : 1, а також за масовою часткою $\text{K}_2\text{O} < 1\%$ (Усенко 1952, с. 12, 17). Усі знаряддя, виготовлені з олівінових долеритів, за всіма параметрами відповідали аналогічним породам Кривбасу.

Габро досліджувалося за допомогою хімічного аналізу, оскільки було представлене дуже зміненим зразком, який петрографічно не ідентифікувався. При перерахунку первинного вмісту оксиду кремнію (51,65 %) було визначено, що сировина зразка належить до габро (44—53 %). Ця порода на території Криворіжжя не утворює відслонень і, відповідно, є привізною.

Метаморфічні породи серед досліджених зразків були представлені метабазами, що включають амфіболіти, метабазальти та метадолерити, кварцитами, метапісковиками та ме-

тагравелітами, залізистими кварцитами, плагіогнейсами та гнейсами, тальковими сланцями, хлорит-амфіболовими сланцями, філітами, плагіоклаз-кліноцоїзит-кварцовою та гематитовою породами.

Метабазити на Криворіжжі дуже розповсюджені. Їх місцеве або привізне походження встановлювалося за допомогою петрографічного аналізу, порівняння констант мінералів та мінеральних парагенезисів. Місцеве походження також визначалося за допомогою хімічного аналізу, а саме за вмістом $\text{SiO}_2 > 51\%$ (Усенко 1953, с. 44). Серед метабазитових знарядь лише частина виявилася місцевого походження — з долини р. Саксагань.

Усі артефакти, виготовлені з метапісковиків та метагравелітів, які досліджувалися та порівнювалися з відповідними криворізькими породами за допомогою петрографічного, частково гранулометричного, рентгеноструктурного і термічного аналізів, а також порівняння парагенезисів, виявилися місцевого походження. Більшість із них походила з відслонень скелюватської світи на півдні Кривбасу, частина — з долини р. Саксагань, останніми були метагравеліти, що містять серицит, та кременеподібний катаклазований метапісковик.

Кварцити також походили з різних відслонень. Переважна більшість кварцитових виробів була виготовлена з гальок, що трапляються у метаконгломератах скелюватської світи в районі Південного гірничо-збагачувального комбінату, а також у балках нижче за течією Інгульця у неогенових та четвертинних відкладах. Окремі зразки, найімовірніше, походили з р. Бокової та півночі Широківського району. Крім них, використовували слюдяні кварцити, які знаходять на відслоненні поблизу с. Латівка на півдні Кривбасу (Нікітенко 2006а), а також в долинах річок Зеленої та Жовтої — на півночі. Ці породи порівнювалися петрографічно (рис. 1) та за допомогою порівняння парагенезисів, а оскільки латівські кварцити мають бластопсамітову структуру (реліктову структуру пісковика), для них було застосовано гранулометричний аналіз.

Талькові сланці зі скарбу ливарних форм та заготовок, досліджених І.М. Шарафутдіною, мали місцеве походження, оскільки талькхлорит-тремолітові сланці відомі на півдні Кривбасу поблизу місця знахідки цих артефактів (Геология криворожских... 1962, с. 245). Хлорит-амфіболові сланці, з яких виготовлено ливарні форми з того ж скарбу, найвірогідніше, також мали місцеве походження, оскільки трапляються

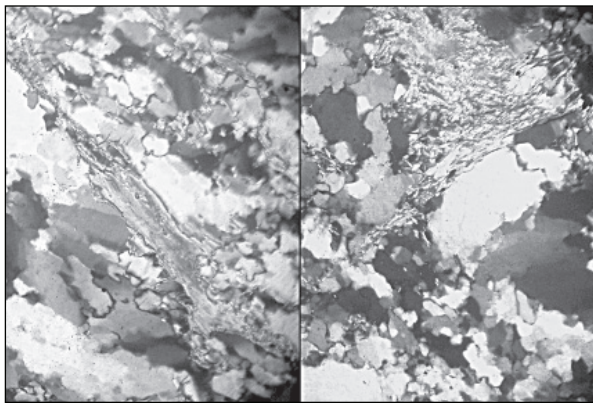

Рис. 1. Слюдяний кварцит з околиць с. Латівки (ліворуч), сировина артефакту № 13 (праворуч). Скупчення лусок — мусковіт, зерна неправильної форми — кварц. Світло прохідне, ніколі +, збільшення 100^x

серед талькових порід скелюватської світи криворізької серії (Минералогия 1977, с. 365).

Залізисті кварцити були представлені амфібол-магнетитовими, залізнослюдково-мартитовими відмінами, а також безрудними кварцитами, які, так само як і залізисті різновиди, належать до саксаганської світи криворізької серії. Для дослідження амфіболу у залізистих кварцитах було застосовано мікрозондовий аналіз. Усі мінерали, визначені внаслідок дослідження зерен амфіболу, відповідали ізоморфному ряду кумінгтоніт-грюнерит. Кумінгтоніт-магнетитові кварцити на території України відслонюються лише на Криворіжжі (Геология 1959, с. 584—586, 603—604), відповідно, досліджені зразки мають місцеве походження. За мінералого-петрографічними даними та порівнянням мінеральних парагенезисів було встановлено місцеве походження всіх артефактів, виготовлених із залізистих кварцитів.

Плагіогнейси та гнейси в дослідженій колекції були представлені біотитовими гнейсами та плагіогнейсом, а також піроксеновим плагіогнейсом. Після петрографічного вивчення та порівняння парагенезисів мінералів усі зразки, окрім дослідженого В.Ф. Петрунем, виявилися місцевого походження. Місцеве походження також мали філіти — кварц-серицитові сланці, плагіоклаз-кліноцоїзит-кварцова порода — гранітоїд інгулецького комплексу, який зазнав впливу процесів діафторезу, та гематитова порода, уламки якої трапляються серед неогенових та четвертинних відкладів у балках на півдні Кривбасу і спосіб застосування якої важко визначити. Вироби, виготовлені з епідозитів, не були доступними для мікроскопічного вивчення, тому їх походження не встановлено.

До *осадових порід* у дослідженій колекції належать пісковики та алевроліти, вапняки, а також кремениста кварц-халцедонова порода.

Пісковики та алевроліти представлені обкатаними кварцовими пісковиками з регенераційним кварцовим цементом, напівобкатаними кварцовими пісковиками з домішкою глобулярного гідроgetиту у кварцовому цементі, кварцовими пісковиками та польовошпат-кварцовими алевролітами з гетитовим цементом, поліміктовими пісковиками з різним типом цементації, поліміктовим алевролітом із глинистим цементом, кварцовим пісковиком з халцедоновим базальним цементом, глауконіт-польовошпат-кварцовим алевролітом, а також кварцовим пісковиком з карбонатним цементом. Аналоги серед порід, що трапляються на Криворіжжі, мають пісковики та алевроліти з залізистим цементом, пісковики з карбонатним та халцедоновим цементом, решта порід — привізні. Як свідчить мінеральний склад сировини привізних знарядь, пісковики та алевроліти постачалися на Криворіжжя практично з усіх напрямів: і з наближених районів (Нікопольський район, Поінгуля), і з віддалених (Донбас, Поділля, Лісостепове Правобережжя Дніпра) (Обломочные 1981, с. 17—18, 103—107).

Вапнякові знаряддя не були доступні для мікроскопічного дослідження. Макроскопічно сировина зазначених порід відповідає сарматським вапнякам, що відслонюються на півдні Кривбасу. Всі знаряддя з вапняку знайдено у похованнях саме на півдні досліджуваного району або на прилеглих територіях. Тому можна припустити, що всі зазначені артефакти мають місцеве походження.

Сировина знаряддя, виготовленого з кременистої кварц-халцедонової породи, відповідає аналогічним за складом стягінням, що трапляються на півдні Кривбасу і, напевно, має місцеве походження.

Утворення гідротермального походження серед досліджених зразків представлені гірським кришталем, з якого було виготовлено різець. На Криворіжжі гірський кришталь трапляється серед гранітоїдів та порід криворізької серії і утворює відслонення, тож порода цілком може мати місцеве походження.

Таким чином, було визначено сировину та походження низки кам'яних артефактів доби бронзи, знайдених на території Кривбасу. Для встановлення більш повної картини використання кам'яної сировини Криворіжжя також було залучено матеріали попередніх дослідни-

ків. Унаслідок цього було розширено наявний перелік гірських порід, що використовувались, а саме: порід місцевого походження — з 13 до 46 позицій, а привізних — з 2 до 16. Для зручності надалі вони будуть об'єднані в групи, у складі яких розглядалися вище.

На основі отриманих результатів було встановлено, яке застосування мали ті або інші породи.

Метабазити використовували як головний матеріал для виготовлення сокир-молотів, а також молотів та сокир і ритуального, і прикладного призначення. Вони були основною сировиною для виробництва товкачів, кам'яних прасок, тесел, часто використовувались як матеріал для булав, пращових каменів та розтирачок, менше застосовувались при виготовленні маятників. Також метабазити трапляються серед неідентифікованих знарядь.

Досить широке застосування мали **кварцити**. З них виготовляли вівтаріки, відбійники, товкачі, розтирачки, мотики, пращові і точильні камені. Кварцити бувають і серед неідентифікованих знарядь.

Пісковики та алевроліти, переважна більшість яких мала місцеве походження, за доби ранньої та середньої бронзи були головним матеріалом для виготовлення різних типів точильних каменів. За тієї ж доби вони слугували практично єдиним видом сировини, з якого виготовляли випростувачі древків стріл.

Найчастіше з пісковиків та алевролітів виготовляли розтирачки. Протягом всього досліджуваного періоду привізні пісковики застосовували при виготовленні зернотерок, проте в епоху пізньої бронзи цей матеріал майже повністю витісняється місцевими метапісковиками. Також у цей час фіксується постачання на Криворіжжя алевролітів із Заходу, з яких виготовляли товкачі. З наведеного видно, що пісковики та алевроліти, яких не вистачало на Криворіжжі, сюди привозили. Цей матеріал походив із різних регіонів і мав широкий спектр властивостей: від не надто зцементованого пісковика з Правобережжя України до міцних відмін пісковика та алевроліту з Донбасу та Поділля. На Криворіжжі використовували й місцевий матеріал, такий як пісковики з залістим, карбонатним та халцедоновим цементом, а також залісті алевроліти. Така неоднорідність цієї групи порід зумовлювала широкий спектр їх застосування.

Більшість знарядь, виготовлених з **гранітів**, на Криворіжжі мала місцеве походження. Останні були представлені, переважно, лейкократовими аплітоподібними та біотит-плагіоклазови-

ми відмінами. З них протягом усієї бронзової доби виготовляли маятники, відбійники, розтирачки, а також вівтаріки за часів катакомбної культури.

Долерити (серед них і діабазити) і місцевого, і привізного походження на Криворіжжі за доби бронзи використовували, перш за все, для виготовлення ритуальних сокир-молотів за часів катакомбної культури, а також прив'язних молотів функціонального призначення за часів сабатинівської. Крім того, їх використовували для виробництва товкачів, вівтариків, а також абразивних каменів.

Криворізькі **метапісковики і метагравеліти**, найвірогідніше, в господарстві активно почали використовувати лише за доби пізньої бронзи племена сабатинівської культури. Основним застосуванням цих порід було виготовлення зернотерок, для яких використовували метапісковики, що відслонюються в районі Південного гірничо-збагачувального комбінату, поблизу с. Рахманівки та в інших місцях. Іноді з цього матеріалу робили маятники до зернотерок. Також із зазначених порід виготовляли розтирачки, проте для них використовували метагравеліти скелюватської світи, що відслонюються по Саксагані, а також метапісковики з гальок метаконгломератів скелюватської світи району Південного гірничо-збагачувального комбінату.

Вузькіше, проте повсюдне, застосування мали **талькові сланці**, які за доби пізньої бронзи слугували головним матеріалом для виготовлення ливарних форм. Поряд з ними також використовували дуже близькі за складом хлорит-амфіболові відміни. Крім того, майстри, які виготовляли ливарні форми з талькових сланців, робили з них й інші знаряддя, такі як товкачі.

Плагіогнейси та гнейси найчастіше застосовували як точильні камені, з плагіогнейсів також виготовляли ковадла та сокири. Із **залістих кварцитів** робили точильні камені, а також розтирачі.

Вапняки, котрі здебільшого використовували як будівельний матеріал, також слугували сировиною для виготовлення різноманітних знарядь від примітивних до вельми досконалих. Так, з вапняків робили грубооброблені металні камені та відбійники, а також більш витончені за формою розтирачки та булави.

Із **кременистих порід**, до яких було віднесено кварц-халцедонову породу, а також кремнеподібний катаклазований метапісковик з Саксагані, виготовляли розтирачі та відбійни-

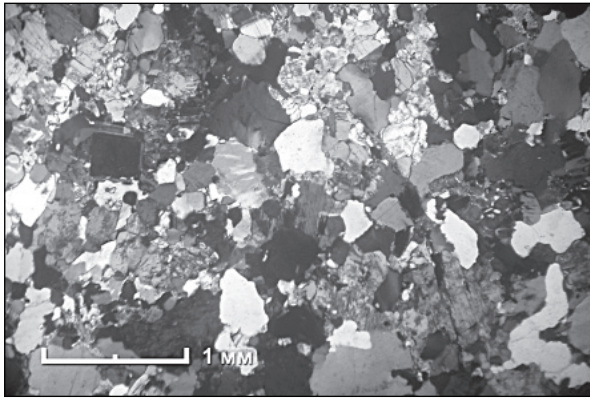

Рис. 2. Вигляд аплітоподібного граніту зразка 47 під мікроскопом. Зерна з двійниковим згасанням — польові шпати, без — кварц. Світло прохідне, ніколі +, збільшення 37,5^x

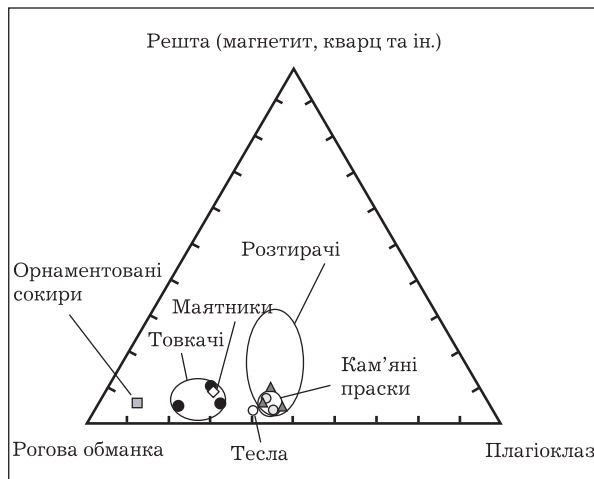

Рис. 3. Співвідношення головних породотвірних мінералів у сировині знарядь, виготовлених з метабазитів

ки. Як точильний камінь застосовували **плагіоклаз-кліноцоїзит-кварцову породу**. З місцевих **філітів** було виготовлено маятник та знаряддя, що не ідентифікується. Таке саме застосування, що й кремій, мав **гірський криштал**. **Гематитова порода**, представлена одним неідентифікованим знаряддям, напевно, систематично не використовувалася.

Виключно привізним матеріалом на Криворіжжі було **габро**, що походило з Дніпровського Правобережжя на північ від Криворіжжя. З нього було зроблено сокиру. Відомо про використання **епідозитів** як сировини для виготовлення булав.

Кількість отриманих даних дозволяє в загальних рисах визначити ступінь застосування тих чи інших порід представниками культур, що залишили найбільше пам'яток. Так, за часів існування катакомбної культури більшість знарядь виготовляли з місцевих і привізних

метабазитів, а також переважно привізних пісковиків та алевролітів. Менше застосовували долерити, кварцити, граніти і вапняки. Решта порід представлено незначною кількістю знарядь.

За часів існування сабатинівської культури використання кам'яної сировини змінилося. Окрім талькових сланців, які починають видобуватися для обміну, широко використовуються місцеві метапісковики та метагравеліти. Продовжується активне застосування метабазитів. Досить часто використовуються кварцити, залізисті кварцити, долерити, граніти, пісковики та алевроліти, плагіогнейси та гнейси. Решта порід використовувалася вкрай рідко.

Ситуацію зі ступенем використання (через нечисленність знахідок) поки не можна визначити стосовно ямної та бабинської культур. Відомо, що племена ямної культури, як і катакомбники, видобували місцеві амфіболіти, граніти, філіти та використовували привізні пісковики. Також для точил використовували залізисті кварцити. За часів бабинської культури занепадає видобуток місцевих метабазитів, котрі були виключно привізними, використовували привізні та місцеві пісковики, а також місцеві кварцити, плагіогнейси та кременисті породи. До сьогодні на Криворіжжі не знайдено кам'яних знарядь білозерської культури доби фінальної бронзи, окрім скарбу заготовок ливарних форм з талькового сланцю, який датується кінцем сабатинівського — початком білозерського часу (Шарафутдінова 1985, с. 71). Тому вважається, що в цей період у досліджуваному районі продовжувався видобуток цієї сировини.

Майстри доби бронзи для виготовлення певних знарядь часто обирали відміни з відповідними властивостями. Серед гранітів використовували найбільш дрібнозернисті аплітоподібні (рис. 2) і плагіоклазові різновиди. Напевно, це зумовлювалося тим, що спайність польових шпатів робила крупнозернисті граніти більш крихкими. Прикрашені декоративним різьбленням сокири-молоти виготовляли з меланократових амфіболітів, в яких рогова обманка за об'ємним вмістом значно переважає плагіоклаз. Можливо, переважання м'якшої (5—6 за шкалою Мооса) рогової обманки над плагіоклазом (6 за шкалою Мооса) робило цю породу придатнішою для нанесення різьбленого орнаменту. Мезократові амфіболіти та метабазальти використовували для виготовлення товкачів — ударних знарядь, а на виготовлення розтирачів та кам'яних прасок ішли

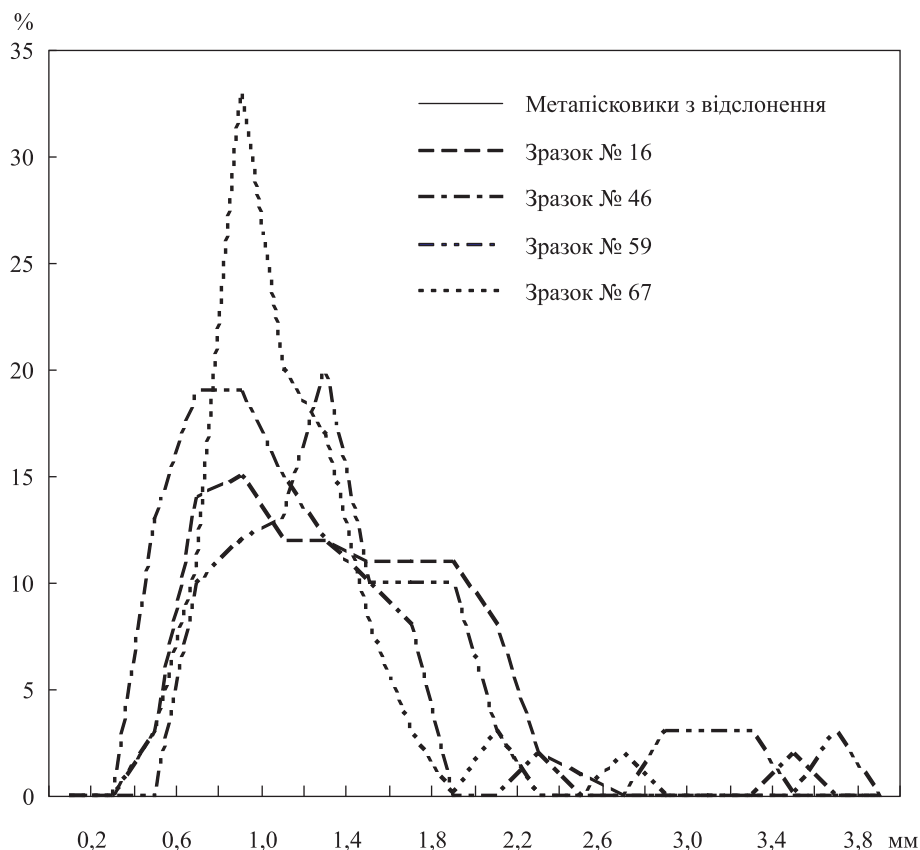

Рис. 4. Вміст реліктових зерен кварцу різного розміру у метабазитах

лейкократові відміни метабазитів, які містили найбільше плагіоклазу (рис. 3). Серед талькових сланців використовували масивні відміни, які обов'язково містили тремоліт, що, напевно, впливало на міцність ливарних форм; серед метабазитів скелюватської світи — відміни з розміром більшості реліктових зерен 0,4—1,2 мм (рис. 4), котрі майже не містять польових шпатів. Як і у випадку з гранітами, зерна останніх в процесі тертя могли сколюватись по спайності та засмічувати борошно.

За мінеральним складом, а саме, наявністю мінералів гіпергенного походження (вивітрєність, відсутність або низька ступінь якої свідчать про видобуток не з поверхні), існуванням спеціалізації у використанні окремих видів сировини, ступенем вживаності, а також даними про обмін з іншими територіями, зроблено висновки стосовно особливостей видобутку кам'яної сировини Криворіжжя носіями культур, що лишили найбільше пам'яток (табл.).

Виходячи з отриманих результатів, можна зробити висновки стосовно розвитку гірничої справи на Криворіжжі за доби бронзи. Так, зважаючи на те, що за часів існування катакомної, а, можливо, і ямної культур, окрім місцевих метабазитів та долеритів, на Криво-

ріжжі трапляються привізні з сусідніх регіонів, досліджуваний район був частиною більшої гірничої провінції, яка могла простягатися від Криворіжжя на схід до Дніпра і Приазов'я та на захід до Інгулу і, навіть, Побужжя. В.Ф. Петрунь визначав цю зону як 48-му паралель, по якій розповсюджувались діабазити (Петрунь 2005, с. 203). Ми вважаємо, що цими межами можна окреслити гірничу провінцію з видобутку метабазитів, долеритів та інших порід, з яких виготовляли ритуальну зброю та інші знаряддя. У геологічному сенсі ця територія відповідає зоні проходження Українського щита через степову та частково лісостепову зони. Готові вироби або сировину могли постачати в райони, де відсутні природні відслонення кристалічних порід, перш за все, до Причорноморського степу, де переважно відслонюються вапняки. Роль Криворіжжя у зазначеній провінції, принаймні за часів катакомної культури, можна охарактеризувати як осередок, що спеціалізувався на видобутку порфірових порід, яких у прилеглих зонах значно менше. Проте, зважаючи на розповсюдженість порфірових діабазитів у Приазов'ї (Усенко 1952, с. 4), а також існування відслонень бластопорфірових метабазитів по р. Мокрій Сурі, вважаємо, що

Таблиця. Особливості видобування кам'яної сировини Криворіжжя в певні періоди розвитку гірничої справи

Тип видобутку	Використання	Гірничий видобуток	
		Катакомбної культури	Сабатинівської культури
Спеціалізоване (гірниче)	Для обміну та місцевого вжитку Для місцевого вжитку	Метабазити, долерити Вапняки, аплітоподібні граніти, мігматити, плагіограніти	Талькові сланці Метапідсковики, метабазити, графітовмісні сланці, вапняки, долерити, аплітоподібні граніти, мігматити
Неспеціалізоване (натуральне)	Систематично використовувались Несистематично використовувались	Кварцити, пісковики, алевроліти Філіти	Кварцити, залізисті кварцити, плагіогнейси, гнейси, пісковики Філіти, плагіоклаз-кліноцоїзит-кварцова порода, кременисті породи, гірський кришталь, гематитова порода

розповсюдження порфірової кам'яної сировини Криворіжжя або виробів з неї проходило, найімовірніше, у південно-західному та західному напрямках.

За доби пізньої бронзи, як вже встановлено попередніми дослідниками, Криворіжжя виступало як самодостатній центр з видобутку талькових сланців, який постачав їх по всій степовій та лісостеповій зонах України. Лише за умов одночасного видобутку талькових сланців у Надпоріжжі східний вектор постачання криворізьких порід, найвірогідніше, міг перекриватися.

Для місцевого вжитку племена катакомбної та сабатинівської культур на Криворіжжі вели гірничий видобуток метапідсковиків і метагравелітів, графітовмісних (аспідних) сланців, вапняків, аплітоподібних гранітів, мігматитів і, можливо, плагіогранітів. Видобуток решти порід належав до так званого натурального методу, за якого породи відбирали з відслонень без застосування гірничих прийомів.

Проте Криворіжжя було не лише постачальником. Сюди також привозили сировину, яка тут не трапляється або менш розповсюджена. Окрім кременю з Донбасу та гнейсів із Заходу, постачання яких до Криворіжжя було доведено попередніми дослідниками, також встановлено використання пісковиків та габро з Дніпровського Правобережжя, метабазитів, безолівінових долеритів, залізистих пісковиків та гранітів з наближених районів, а саме до-

лини Базавлука, Надпоріжжя (де археологічно фіксується осередок виробництва кам'яних сокир), Побужжя та Поінгулля, пісковиків з Донбасу та глауконітових алевролітів з Поділля. Але більша частина кам'яної сировини, яку використовували на Криворіжжі протягом доби бронзи (близько двох третин), мала місцеве походження.

Привертають увагу особливості видобутку та використання кам'яної сировини. Для виготовлення окремих видів знарядь (сокири-молоти, зернотерки, ливарні форми та ін.) застосовували певні гірські породи. Серед деяких із них (граніти, метапідсковики, метабазити, талькові сланці та ін.) цілеспрямовано видобували відміни з певними фізико-механічними властивостями, що зумовлювалося їх мінералогічними та петрографічними особливостями. Це свідчить про існування у майстрів доби бронзи розвинутих для свого часу гірничих та геологічних навичок.

Таким чином, результати нашого дослідження ще раз засвідчують особливу роль Криворіжжя як осередку розвитку гірничої справи доби бронзи.

Автор виловлює щире вдячність О.О. Мельнику, М.Й. Сердюку та В.А. Ромашку за наданий для дослідження матеріал, а також В.І. Ганоцькому, І.С. Параньку, В.Д. Євтехову, В.В. Сукачу, А.А. Березовському, В.А. Баранову та Ю.М. Бублику за консультації та допомогу при проведенні досліджень.

Геология железисто-кремнистых формаций Украины — К., 1959.

Геология криворожских железорудных месторождений: В 2 т. — К., 1962. — Т. 1.

Минералогия Криворожского бассейна — К., 1977.

Нікітенко І.С. Петрографічне дослідження матеріалу кам'яної сокири з поховання бронзового віку на Криворіжжі // Геолого-мінералогічний вісник Криворізького технічного університету. — 2006. — № 1. — С. 76—79.

- Нікітенко І.С.* Про використання слюдістих кварцитів Криворіжжя за доби бронзи // Наукові праці Донецького національного технічного університету. Серія: «Гірничо-геологічна». — 2006а. — Т. 1. — Вип. 111. — С. 100—104.
- Нікітенко І.С.* Петрографічне визначення матеріалу унікальної археологічної пам'ятки з Криворіжжя // Науковий вісник Національного гірничого університету. — 2007. — № 1. — С. 37—39.
- Обломочные породы Украины.* — К., 1981.
- Петрунь В.Ф.* З історії використання викопних багатств Криворіжжя // Нариси з історії техніки і природознавства. — К., 1963. — Вип. 3. — С. 115—126.
- Петрунь В.Ф.* Петрография и некоторые проблемы материала каменных литейных форм эпохи поздней бронзы из Северного Причерноморья // Памятники эпохи бронзы юга Европейской части СССР. — К., 1967. — С. 185—194.
- Петрунь В.Ф.* До походження мінеральної сировини пам'ятників III—I тисячоліття до н. е. з басейну річки Інгулець // Археологія. — 1969. — Т. XXII. — С. 68—79.
- Петрунь В.Ф.* О составе и происхождении минерального сырья из курганов Буго-Днестровского междуречья (Катаржино—Ревово—Новогригорьевка—Дубиново) // Иванова С.В., Петренко В.Г., Ветчинникова Н.Е. Курганы древних скотоводов междуречья Южного Буга и Днестра. — Одесса, 2005. — С. 200—204.
- Ремесло эпохи энеолита-бронзы на Украине.* — К., 1994.
- Усенко І.С.* Про жильні породи Українського кристалічного масиву // Геологічний журнал. — 1952. — Т. XII. — Вип. 4. — С. 3—21.
- Усенко І.С.* Архейские матабазиты и ультрабазиты Украинского кристаллического массива. — К., 1953.
- Шарафутдінова І.М.* Орнаментовані сокири-молотки з катакомбних поховань на Інгулі // Археологія. — 1980. — Вип. 33. — С. 60—70.
- Шарафутдінова І.М.* Про виготовлення ливарних форм епохи бронзи в Північному Причорномор'ї // Археологія. — 1985. — Вип. 49. — С. 63—75.
- Шарафутдінова І.Н.* Хозяйство племен сабастиновской культуры // Первобытная археология. — К., 1989. — С. 168—179.

Одержано 26.08.2008

І.С. Нікітенко

КАМЕННОЕ СЫРЬЕ КРИВОРОЖЬЯ ЭПОХИ БРОНЗЫ

На основе исследования всех доступных для изучения каменных артефактов эпохи бронзы, найденных на территории Криворожья, дополнена новыми фактами история добычи и применения каменного сырья данного района на протяжении исследуемого периода. Расширен перечень используемых местных и привозных горных пород соответственно с 13 до 46 и с 2 до 16 позиций. Установлено, что для ряда изделий (топоры-молоты, зернотерки, литейные формы и др.) материал выбирался не случайно. При этом избирались не просто определенные породы, а часто их специфические разновидности с особым количественным минеральным составом, размером зерен породообразующих минералов и пр. Исходя из наличия значительного импорта каменного сырья из различных районов, сделан вывод о том, что во времена существования катакомбной культуры Криворожье было частью обширной горной провинции по добыче сырья для изготовления каменных топоров-молотов и других орудий. Исследуемый район специализировался на породах, имеющих порфиоровые включения: матабазитах и долеритах (диабазлах). В эпоху поздней бронзы, как и считалось ранее, роль Криворожья возросла до отдельного центра по добыче тальковых сланцев.

I.S. Nikitenko

STONE WORK MATERIAL OF KRYVYI RIH REGION IN THE BRONZE AGE

Based on the research of all available for the study stone artefacts of the Bronze Age, found on the territory of Kryvyi Rih region, the history of production and use of the stone input of this region during the period under the study has been supplemented with new facts. The list of local and imported rocks has been widened correspondingly from 13 to 46 and from 2 to 16 items. It has been determined, that for some articles (half-hatchets, grain-grinders, casting forms, etc.) the material was chosen not randomly. Besides, not just rocks, but often their certain sorts with the peculiar quantitative mineral composition, granules size of the rockforming minerals, etc. were chosen. Taking into account significant imports of stone work materials from various regions, it was concluded that during the existence of Catacomb culture Kryvyi Rih region was a part of a wide mining province where the work materials for production of stone half-hatchers and other tools were mined. The region under study specialized in rocks with porphyritic inclusions (metabasites and dolerites (diabases)). In the Late Bronze Age, as it was supposed before, a role of Kryvyi Rih region increased to a separate centre of extraction of talc shists.

ЗЕМЛЕРОБСТВО ЖИТЕЛІВ ГОРОДИЩА МОХНАЧ (часів салтівської культури)

Пропонована стаття вводить у науковий обіг нові дані, що характеризують землеробство носіїв салтівської культури. З цією метою розглянуто знаряддя обробітку ґрунту, збирання та переробки врожаю і палеоетноботанічний спектр.

К л ю ч о в і с л о в а: землеробство, салтівська культура, палеоетноботанічний спектр, Мохнацьке городище

Землеробство як основа господарства середньовічного населення більшості носіїв археологічних культур території сучасної України завжди привертало увагу дослідників; це стосується також досліджень салтово-маяцької культури. Найбільший внесок у дослідження знарядь та техніки землеробства зробив В.К. Міхеев, присвятивши цій життєво важливій галузі Хозарського каганату один із розділів монографії (Міхеев 1985, с. 25—52).

За час вивчення старожитностей салтово-маяцької культури було знайдено значну кількість знарядь землеробської праці, що дозволило робити висновки про високий рівень землеробства (Міхеев 1985, с. 51—52; Краснов 1986), яке разом з високопродуктивним тваринництвом (у його різноманітних формах) складало основу економіки Хозарії.

Однак сільськогосподарськими знаряддями не вичерпується перелік джерел щодо салтівського землеробства. Окрім власне знахідок землеробських знарядь, свідчення про культурні рослини, вирощувані носіями салтівської культури, мають не менш важливу (а для вирішення окремих питань пріоритетну) роль для достовірної оцінки ступеню розвитку землеробства і його значення в господарстві. Доводиться констатувати, що культурні рослини досі досліджено недостатньо.

У науковій літературі є згадки про знахідки залишків культурних рослин: жита, пшениці, ячменю, конопель і проса (Артамонов 1958, с. 37; Ляпушкин 1958, с. 126; Плетнева 1962, с. 243). Незначний за обсягом матеріал В.А. Петров проаналізував у польових умовах, але не провів досліджень у лабораторії. У зв'язку з цим результати його аналізів визначно попередніми (Артамонов 1958, с. 37). Лише нещодавно опубліковано дані палеоетноботанічного аналізу матеріалів салтівського посе-

лення Роголик Станично-Луганського р-ну Луганської обл., розташованого на р. Євсуг (Пашкевич, Горбаненко 2002), раніше доступні лише у тезовій формі (Пашкевич 1991, с. 17). Однак ця пам'ятка розміщується в іншій географічній зоні. З лісостепових пам'яток Хозарії, що в басейні Сіверського Дінця, Верхньосалтівський археологічний комплекс (матеріали з поселення та городища поблизу с. Верхній Салтів Вовчанського р-ну Харківської обл.) поки єдиний з проаналізованим палеоетноботанічним спектром (ПБС) (Колода, Горбаненко 2001—2002, с. 453—455). Тому введення у науковий обіг нової пам'ятки (третьої серед салтівських на території України) з визначеним ПБС має важливе значення.

Практично всі знаряддя землеробської праці, за винятком знарядь переробки врожаю, виявлено в розкопі 11 (північна частина пам'ятки) в межах або поблизу садиби коваля та в його похованні (Колода 2002; 2006), більшість кам'яних знарядь для переробки врожаю — в житлах та зерносховищах розкопу 10.

Доволі важливе місце для визначення рівня розвитку землеробства займають залізні деталі та знаряддя обробітку ґрунту. З матеріалів Мохнацького городища відомий залізний наральник типу I B 2 (рис. 1, I), за класифікацією Ю.О. Краснова (Краснов 1987). Загальна довжина наральника 25,5 см, довжина робочої частини 18 см, втулки 7,5 см, ширина втулки 9 см, леза в найширшій частині 14,5 см. Аналоги таких наральників широко відомі серед матеріалів салтівської культури, зокрема на городищах Маяки і Правобережному Цимлянському (Міхеев 1985, с. 33—37). Цей тип датується другою половиною I — початком II тис. (Краснов 1987, с. 41—42).

Подібні за формою та пропорціями наральники широко відомі також і на слов'янських пам'ятках лісостепової зони Східної Європи (Краснов 1987, с. 42, 68, прим. 19). На теренах

сучасної України наральники з плічками відомі з черняхівських часів. На території Дніпровського Лівобережжя широколопатеві наральники набули значного розповсюдження у волинцевсько-роменський період. Наральники типу I В 2 відомі з таких волинцевсько-роменських пам'яток як Волинцеве, Битиця, Новотроїцьке, Глухів та Водяне (добірку та джерела див.: Горбаненко 2007, табл. 6, рис. 9, 10).

Описаний наральник (рис. 1, 2) найдоцільніше було використовувати на кривоградильному ралі з ральником, укріпленим залізним широколопатеvim наверхшям, поставленим горизонтально до землі (тип 4) (Горбаненко 2006, с. 73). Можна також припустити використання такого наральника на знарядді плужного типу — кривоградильному ралі (рис. 1, 3), з ральником, укріпленим залізним широколопатеvim наверхшям, поставленим горизонтально до землі, череслом та відвальною дошкою (тип 5) (Горбаненко 2006, с. 73). Зауважимо, що робочі поверхні широколопатевого наральника було укріплено масивними наварними пластинами, що свідчить про його потужність і можливість використання для оранки на чорноземних ґрунтах плато.

На території салтівської частини Мохнацького городища знайдено також знаряддя для вторинного обробітку ґрунту — мотики двох типів: втульчасті мотики-гесла (рис. 2, 1) та одна провушна мотика, робоча частина якої поставлена поперек до втулки (рис. 2, 2). Перші мотики виготовляли з суцільного прямокутного шматка заліза і були широко розповсюджені на території салтівської культури: на поселеннях і в катакомбних могильниках (від Північного Кавказу до лісостепоного Подоння: Михеев 1985, с. 70, рис. 32, 5—9). Здебільшого їх використовували для обробки дерева та риття катакомб, але могли задіювати і як додаткові землеробські знаряддя. Таких мотик різного ступеня збереженості та розмірів знайдено п'ять. Найбільша з них, скоріш за все, зважаючи на розміри і форму леза, використовувалася саме для додаткового обробітку ґрунту. Її розміри: загальна довжина 8,5 см, довжина леза 5 см, ширина робочої частини 4,5 см, втулки 3,5 см.

За допомогою втулки такі мотики прикріплювали до перпендикулярно спрямованого від руків'я сука (рис. 2, 3). На підтвердження існування саме такої форми кріплення можна навести матеріали із синхронного Дмитрівського могильника, в катакомбах якого знайдено невеликі мотики з фрагментованими руків'ями (Плет-

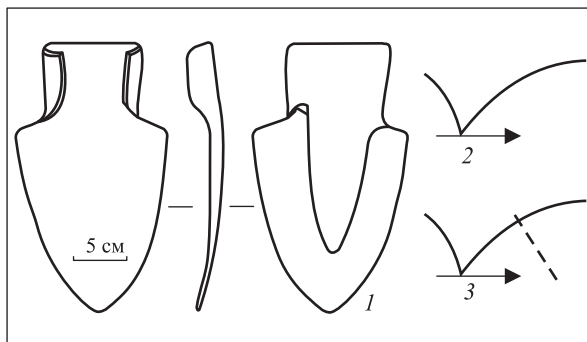

Рис. 1. Знаряддя для первинного обробітку ґрунту: 1 — наральник, 2 — варіант використання на орному знарядді (типу 4) та 3 — знарядді плужного типу (типу 5)

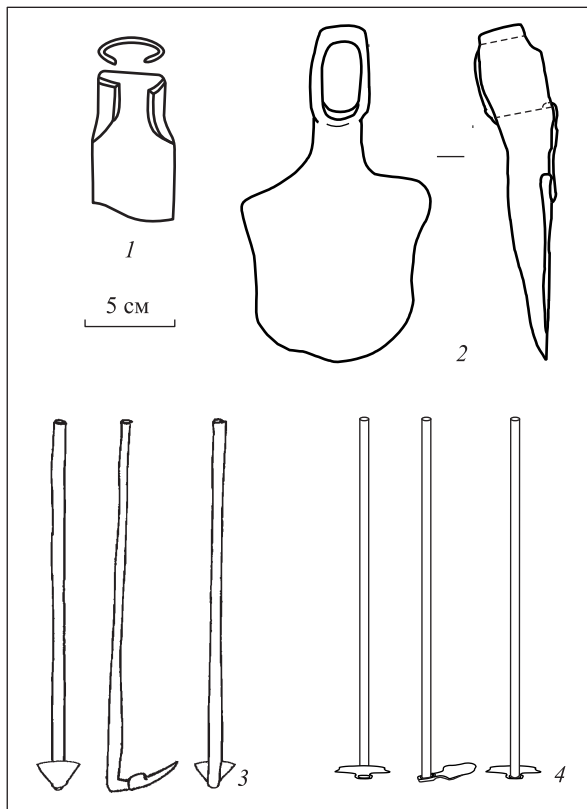

Рис. 2. Знаряддя для вторинного обробітку ґрунту, мотики: 1 — втульчаста мотичка, 2 — провушна мотичка, 3—4 — варіанти графічної реконструкції

нева 1989, с. 91—93, рис. 46). Дослідником черняхівських пам'яток Б.В. Магомедовим було висловлено припущення про їх можливе використання для обробітку невеликих ділянок під город (Магомедов 1987, с. 63), що може бути справедливим і щодо інших культур. У різноетнічного населення Хозарії одним з напрямів застосування цих знарядь також було землеробство (Михеев 1985, с. 38—39).

Аналоги цих знарядь землеробства відомі з часів черняхівської культури до останньої чверті I тис. включно. Так, було знайдено мо-

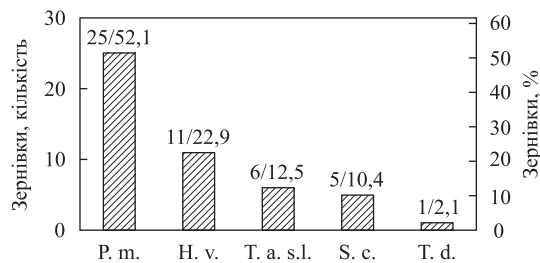

Рис. 3. Палеоетноботанічний спектр культурних рослин Мохнацького городища. P. m. — *Panicum miliaceum*, H. v. — *Hordeum vulgare*, S. c. — *Secale cereale*, T. a. s.l. — *Triticum aestivum s.l.*, T. d. — *Triticum dicoccon*. Над стовпчиками подано кількість зернівок / їх відсоток

тички на синхронних пам'ятках волинцевсько-роменської культури (добірку і літ. див.: Горбаненко 2007, табл. 8, рис. 22—24). На пам'ятках салтівської культури залізни деталі до мотик набагато розповсюдженіші, ніж у слов'ян (див., напр.: Михеев 1985).

Ще одна мотика була провужною (рис. 2, 2) і мала такі розміри: ширина робочої частини 10 см, висота до 10 см; довжина перехідної шийки 3 см, овальний отвір для кріплення 4 × 2 см. Провужні мотики відомі серед матеріалів салтівської культури з Маяків, Правобережного Цимлянського городища і Верхнього Салтова (Михеев 1985, с. 39, рис. 24, 1—8; Колода, Горбаненко 2001—2002, рис. 1, 9), а також синхронних та хронологічно близьких слов'янських пам'яток: Водяне, Райковецьке (Гончаров 1950, табл. VII, 8; Довженко 1961, с. 43, рис. 16; Колода, Горбаненко 2004, рис. 3, 7). Найближчою за формою, хоча й не аналогічною до знайденої, є мотичка з Правобережного Цимлянського городища. Морфологічно (за формою та масивністю леза, за формою втулки та співвідношенням цих двох частин) вони нагадують середньоазійські кетмені (Колода 2002, с. 139). Для використання цієї мотички її слід було просто насадити на звичайний держак (рис. 2, 4)

Окрім вивчення знарядь для обробки ґрунту, також було проведено дослідження палеоетноботанічних матеріалів пам'ятки. З цією метою переглянуто увесь керамічний комплекс із розкопок 2001, 2005—2008 рр., що зберігається у фондах археологічної лабораторії при Харківському національному педагогічному університеті ім. Г.С. Сковороди, а також кераміку та обмазку безпосередньо на розкопках у 2008 р. Зняття на пластилін відбитків зернівок культурних рослин з кераміки проводилося за широко застосовуваною методикою, яку запровадила З.В. Янушевич ще в середині 1960-х рр. (Янушевич, Маркевич 1970). Ці пластилинові

моделі проаналізовано у відділі біоархеології ІА НАН України.

Аналіз відбитків виявив склад рослин, що колись потрапили у глиняне тісто, і дозволив побудувати ПБС пам'ятки. Загальна кількість ідентифікованих відбитків становить 52 одиниці. З них 48 належать до відбитків зернівок культурних рослин, 4 — зернівок бур'янових. Максимальна кількість відбитків належить зернівкам проса (*Panicum miliaceum*) — 25, друге місце посідає ячмінь плівчастий (*Hordeum vulgare*) — 11, далі пшениця голозерна (*Triticum aestivum s.l.*) — 6, жито (*Secale cereale*) — 5. Також визначено відбиток одного колоска пшениці плівчастої з двома зернівками (*Triticum dicoccon*) (рис. 3). Окрім того, виявлено 4 відбитки зернівок стоколосу (*Bromus sp.*), вид якого визначити не можна через відсутність специфічних морфологічних ознак на відбитку.

Додавання рослинних решток у глиняне тісто при виготовленні кераміки — відомий технологічний прийом у давніх землеробських племен. Рештки рослин або інші домішки додавали для того, щоб зменшити усадку глиняного тіста. Крім того, додавання цих домішок прискорює і покращує процеси сушіння та випалювання (Бобринский 1978, с. 101—102). Додавання рослинної маси до глиняного тіста — це один з чотирьох факторів, завдяки яким рослинні рештки потрапляють до кераміки чи обмазки (Кравченко, Пашкевич 1985, с. 179).

Серед злаків найбільше на кераміці знайдено відбитків зернівок проса і подекуди пшона (тобто — зернівок без лусок), а також просяних лусок. Відбитки зернівок проса мають розміри 1,4—2 × 2—2,8 мм (табл., рис. 4, 1—4). Із визначених відбитків понад половину знайдено на денцях горщиків та їх придонних частинах. Це вкотре підтверджує поширену серед дослідників думку, що зернівки проса використовували як підсіпку на підставку в процесі формування горщиків. Таке підсіпання робилося для того, щоб денця не прилипали до підставки, на якій виготовлявся посуд. До того ж, на думку А.В. Гейка, на такий підсіпці посуд легше обертася навколо своєї осі, тобто просо могло виконувати функцію своєрідних шарикопідшипників (Пашкевич, Гейко 1998). З тією ж метою просо використовували, очевидно, і носії салтівської культури, і хронологічно близькі до них племена слов'янських культур, зокрема територіально близьких волинцевсько-роменського періоду Дніпровського Лівобережжя. Так, у матеріалах пізньороменського часу (IX — поч. XI ст.) з території літописної Лтави вияв-

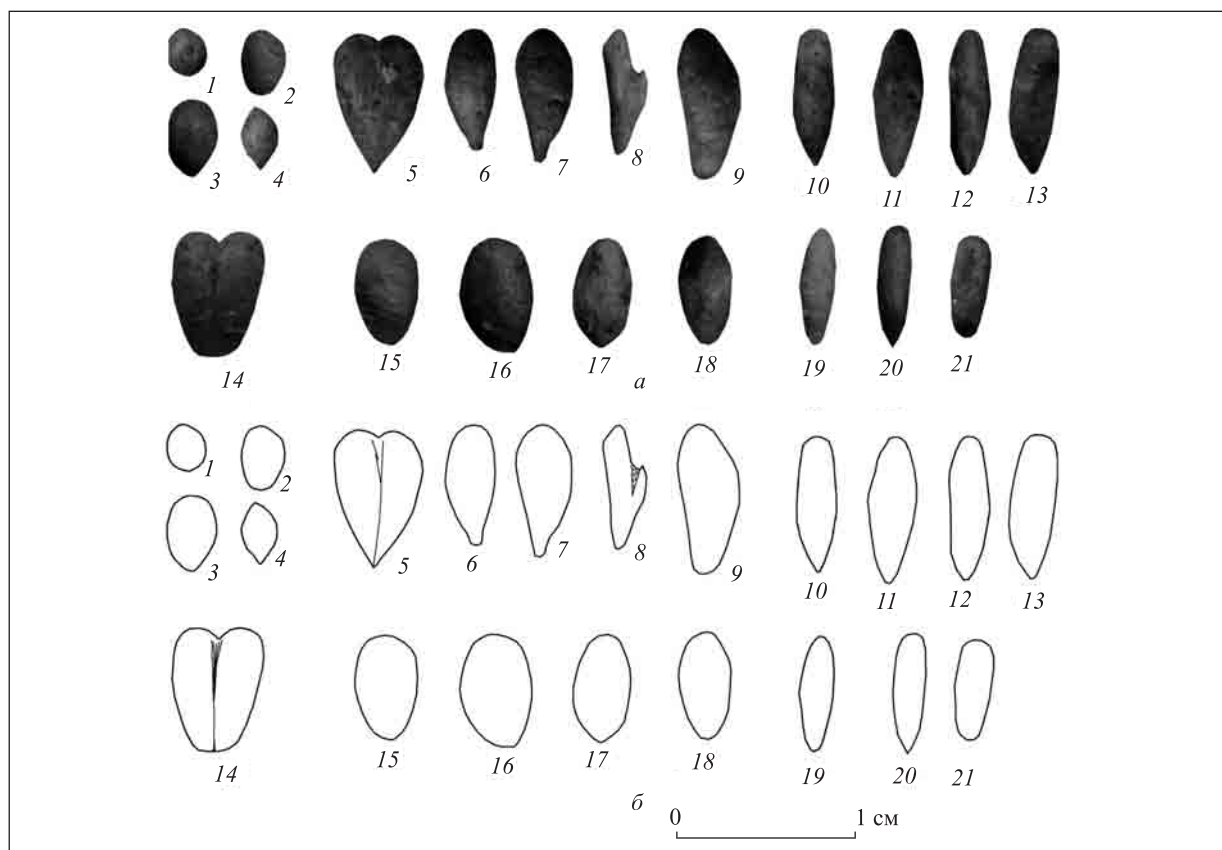

Рис. 4. Культурні та бур'янові рослини Мохнацького городища: а — пластилінові моделі, б — прорисовки; 1–4 — *Panicum miliaceum*, 5–9 — *Hordeum vulgare* (5 — колосок), 10–13 — *Secale cereale*, 14 — *Triticum dicoccon* (колосок), 15–18 — *Triticum aestivum* s.l., 19–21 — *Bromus* sp.

лено денця горщиків з розкопів 7 та 9, на яких відбитки зернівок проса рясно вкривали поверхню (Пашкевич, Горбаненко 2002а). Серед салтівських матеріалів (Верхньосалтівський археологічний комплекс) маємо аналогічну тенденцію: зі 114 відбитків 60 складала відбитки зернівок проса, 32 з яких (понад половину) було знайдено саме на денцях горщиків та їх придонних частинах (Колода, Горбаненко 2001–2002).

Отже, виходячи з цих матеріалів, вважаємо, що просо входило до складу вирощуваних

рослин носіями салтівської культури. Проблематичним лишається питання, чи переважало просо у посівах, адже першість відбитків його зернівок у досліджених матеріалах пов'язана зі специфікою технології виготовлення гончарних виробів, про що вже йшлося.

У той же час не можна забувати, що просо в I тис. було однією з добре відомих та широко вживаних зернових культур на території Центральної та Східної Європи. Знахідки його відомі для римського часу на території сучасних Словаччини (Hajnalová 1975, s. 240), Німеччи-

Таблиця. Розміри відбитків зернівок рослин з Мохнацького городища

Латинська назва	Українська назва	Розміри, мм		Індекс L/B
		Ширина (B)	Довжина (L)	
<i>Panicum miliaceum</i> *	Просо звичайне	1,4–2 × 2–2,8		—
<i>Hordeum vulgare</i>	Ячмінь півчастий	3,02 (2,6–3,49)	7,45 (6,67–8,28)	2,49 (2,33–2,88)
<i>Secale cereale</i>	Жито	2,47 (1,96–2,78)	7,52 (5,96–8,2)	3,05 (2,91–3,3)
<i>Triticum aestivum</i> s.l.	Пшениця голозерна	3,45 (2,96–4,06)	6,03 (5,84–6,27)	1,75 (1,54–2,02)
<i>Triticum dicoccon</i>	Пшениця двозернянка	2,54 **	7,52	2,9
<i>Bromus</i> sp.	Стоколос	2,06 (1,9–2,24)	6,26 (5,59–6,71)	3,04 (2,5–3,53)

Примітки. Подано середні розміри зернівок, у дужках подано варіативність зернівок. * Для проса подано діаметр зернівок; ** оскільки вимірювався колосок (фактично 2 зернівки), взято 1/2 розміру.

ни (Knörzer 1980, S. 381—384; Behre 1957/1958; 1961/1962), Польщі (Gizbert, Wozniak 1964, s. 76; Litycska-Zajac 1997, s. 35, 39—40). Знахідки його відомі для епохи Бронзи, римського часу та середньовіччя. На території Польщі найбільше проса виявлено в матеріалах пшеворської, вельбарської культур та деяких карпатських культур (Litycska-Zajac 1997, s. 38). Численні палеоетноботанічні дані свідчать, що на території сучасної України просо поряд з ячменем та пшеницею в I тис. входило до складу провідних зернових культур (Пашкевич, Янушевич 1978, с. 95; Пашкевич, Терпиловский 1981, с. 112—113; Козак, Пашкевич 1985, с. 20—21; Кравченко, Пашкевич 1985, с. 181).

Заданими археології та етнографії, наявність проса в сільськогосподарському асортименті та його значна роль відповідає тим формам землеробства, де переважали підсіка та переліг. Так, за спостереженнями В.П. Петрова, перевага просу віддавалась тому, що *«врожайність на лісових підсіках була вищою, ніж на польових оранках при орному землеробстві»*. До того ж зерно з підсік було чистішим та повновагим, морозостійким, мало добру схожість (Петров 1968, с. 205). Завдяки цьому, на думку В.П. Петрова, на Правобережній Україні підсіка існувала довго, аж до початку XX ст. (Петров 1968, с. 173).

Пшоно використовували для виготовлення каші; борошно — для випікання коржів, додавання до пшеничного та житнього борошна при випіканні хліба, особливо в голодні роки. За Колумелою, *«из проса готовят хлеб, который можно не без удовольствия есть, пока он еще не остыл»* (цит. за: Сергеенко 1970, с. 148). Каша приємна на смак і високопоживна, адже за кількістю білків пшоно займає одне з перших місць серед зернових. Для годівлі худоби використовували соломку та полову, а зернівки — для годівлі птахів. Пшоно, тобто крупа, яку отримують з обтовчених зернівок проса, має високі смакові якості, містить багато білків (12—14 %) та жирів (3,5 %). До того ж пшоно швидко розварюється і добре засвоюється. Перші письмові свідчення використання проса кочовими племенами є у Плінія. Він повідомляв, що сармати готують з пшона кашу та смачний хліб: *«просо особенно любят в Кампании, где из него делают отличающуюся своей белозной кашу. Приготавливается из него и очень вкусный хлеб. Сарматские племена по преимуществу питаются этой кашей, а также сырой мукой, с подбавкой кобыльего молока или крови, выпущенной из жил на бедре у лошади. Эфионы*

не знают никаких злаков, кроме проса и ячменя» (Плиний 1937, с. 247).

За посухостійкістю просо займає одне з перших місць серед інших культурних злаків, що робить його незамінним у посушливих районах (Жуковский 1964, с. 228). Ця рослина більш витривала, ніж інші зернові, до дії високих температур і невибаглива до вологості. Для проса найбільш сприятливими є багаті вологі ґрунти середнього та важкого механічного складу з достатньою кількістю поживних речовин і зовсім неприйнятними — піски. На малогумусних та слабкогумусних чорноземах може давати добрі врожаї лише по ціліні. Найвищі врожаї проса отримують у посівах на ціліні або пласті багаторічних трав (Растениеводство 1986, с. 129—130).

Відбитки зернівок ячменю плівчастого, що за кількістю посідають друге місце після проса (рис. 3), мають розміри: ширина зернівки (В) коливається в межах від 2,6 до 3,49 мм; довжина (L) від 6,67 до 8,28 мм. Відповідно співвідношення L/V складає в середньому 2,49 (табл., рис. 4, 5—9), що в цілому відповідає викопним аналогам зернівок з пам'яток I тис. (Янушевич 1986, с. 118). Близькі розміри відбитків зернівок отримано також і з салтівських матеріалів поселення Роголик (Пашкевич, Горбаненко 2002) та Верхньосалтівського археологічного комплексу (Колода, Горбаненко 2001—2002).

Ячмінь є не лише зерновою, а й фуражною культурою і використовується для годівлі коней і відгодівлі свиней на бекон. У середні віки ячмінь навіть називали «кінським», оскільки він *«кормит скотину лучше, чем пшеница, и людям здоровее, чем плохая пшеница»* (Агрикультура 1936, с. 18). У господарстві використовують також соломку й полову, які мають гарні смакові властивості, що наближають їх до сіна (Растениеводство 1986, с. 124). При аналізі було помічено цікаву особливість: зернівки ячменю у деяких випадках були зруйнованими (зламани чи розчавлені). Це підтверджує думку, що до глиняного тіста додавали не просто збіжжя, а відходи після обмолоту.

На Мохнацькому городищі знайдено і відбитки зернівок пшениці. Виявлено 6 відбитків зернівок пшениці голозерної і 1 відбиток колоска з двома зернівками в ньому пшениці плівчастої (двозернянки). Характерні розміри виявлених відбитків пшениці голозерної такі: В — 2,96—4,06 мм; L — 5,84—6,27 мм; L/V — 1,54—2,02 (табл., рис. 4, 14—18). На слов'янських пам'ятках знахідки пшениці досить часто є однією з основних складових усього палео-

етноботанічного матеріалу (напр.: Пашкевич 1991, с. 40—44). На противагу цьому, в знахідці обвугленого зерна (майже 30 кг) салтівського поселення Роголик серед зернівок півчасто-го ячменю виявлено лише 5 зернівок пшениці: одна з них — зернівка півчастої пшениці однозернянки *Triticum monosocum* і 4 зернівки півчастої пшениці двозернянки *Triticum dicoccon* (Пашкевич, Горбаненко 2002). У матеріалах Верхньосалтівського археологічного комплексу також серед 114 відбитків зернівок виявлено всього 6 відбитків зернівок пшениці голозерної та 4 відбитки зернівок пшениці двозернянки (Колода, Горбаненко 2001—2002, табл. 4). Це складає менше, ніж 10 % у ПБС, або 12,2 % від суми без урахування відбитків зернівок проса на денцях. У ПБС Мохнацького городища цей відсоток становить 14,6 % від загальної кількості виявлених відбитків зернівок, або 20 %, якщо не враховувати відбитки зернівок проса на денцях горщиків.

Жито представлене 5 відбитками зернівок. Їх основні розміри (В — 1,96—2,78 мм; L — 5,96—8,2 мм; L/V — 2,91—3,3: табл., рис. 4, 10—13) загалом відповідають викопним зернівкам різних періодів з території сучасної України (Янушевич 1976, с. 137). Зернівки жита використовують на борошно, а соломі та полові — для відгодівлі худоби, особливо в зимовий період. На культивування жита як окремої культури опосередковано можуть вказувати знахідки бур'янової рослини стоколосу (рис. 4, 19—21). Обидва його види — стоколос житній (*Bromus secalinus*) та стоколос польовий (*Bromus arvensis*) належать до засмічувачів озимих посівів зернових культур, переважно жита (Смирнов, Соснихина 1984, с. 5—7).

Даючи загальну характеристику ПБС пам'ятки, слід згадати, що ячмінь півчастий разом із просом та півчастою пшеницею були найдавнішими культурними рослинами, які вирощували на території сучасної України протягом кількох тисячоліть (Пашкевич 1992, с. 23). Вони невибагливі до ґрунтових умов, стійкі до кліматичних негараздів. Просо не потребує глибокої оранки, яка призводить до уповільнення проростання його зернівок (Елагин 1955, с. 9). Ячмінь не примхливий до родючості ґрунту, може рости на менш якісних ґрунтах, ніж пшениця, і витримує легку засоленість. Посіви ячменю займають великі площі, і він є однією з важливих зернових культур на Землі. Ячмінь півчастий належить до посухостійких та швидкостиглих культур (Культурная 1990, с. 188). У південних районах інколи встигають отримати по

два врожаї цієї зернової культури. Відомо, що в Грузії, якщо пшениця не зійшла, висівають ячмінь, і він навіть у разі пізнього посіву встигає дати врожай (Брегадзе 1982, с. 81). Ячмінь півчастий цілком могли вирощувати не лише для людських потреб, а й для відгодівлі худоби, що може визначати його важливу роль незалежно від змін у рівні розвитку агротехнічних можливостей.

На противагу просу і ячменю, пшениця голозерна та жито потребують більш високого рівня обробітку ґрунту. Найважливішим фактором, що дав змогу культивувати і широко застосовувати їх у землеробстві, було вдосконалення орних знарядь. Дослідники пов'язують широке впровадження жита саме з появою залізних наверхів, що надало змогу робити глибоку та якісну оранку (Lange 1975, р. 119; Яжджевський 1988).

Збирали врожай серпами та, можливо, косами-горбушами. На пам'ятці було знайдено 5 серпів (три з них є цілими) та 4 коси-горбуші (рис. 5; 6). Перші, безперечно, застосовували для збирання врожаю будь-яких зернових культур. Другі ж, на думку дослідників, до якої варто приєднатися, могли використовувати для заготівлі сіна для зимового стійлового утримування худоби (Михеев 1985, с. 29) та/або для збирання врожаю зернових з тугим колосом.

За класифікацією В.К. Михеева (Михеев 1985, с. 45), серпи такого типу (рис. 5, 1—3) належать до групи I і складають приблизно третину усіх знайдених серпів салтівської культури. Плоска п'ята серпів була безпосереднім продовженням клинка, складала з ним одну пряму й іноді була дещо вигнута (рис. 5, 1). На кінці п'яти був шип (стовпчик), що розміщувався перпендикулярно до робочого леза і слугував для з'єднання серпа із дерев'яним руків'ям. Руків'я мало додатково прикріплюватися до п'яти за допомогою м'якої обмотки чи залізного кільця (Михеев 1985, с. 45) (рис. 5, 5). Розміри цілих серпів такі: загальна довжина 34 см (рис. 5, 1, 3), 39 см (рис. 5, 2), довжина леза близько 32 см, максимальна точка вигину леза розташована ближче до місця кріплення з руків'ям і припадає на 1/5—1/4 довжини леза. Описані три вироби належать, за класифікацією В.К. Михеева, до підгрупи А. Серп, що вцілів фрагментарно (комплекс 20: рис. 5, 4), — до групи II (черешкових) підгрупи А (Михеев 1985, с. 45).

За розмірами та пропорціями серпи належать до прогресивних форм, широко відомих серед лівобережних слов'янських матеріалів кінця I тис. (добірку і літ. див.: Горбаненко 2007, табл. 9, рис.

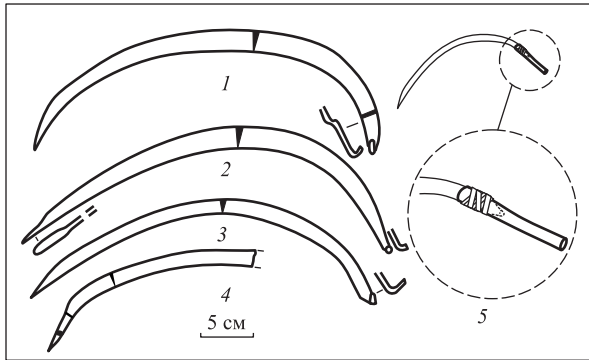

Рис. 5. Знаряддя для збирання врожаю: 1—4 — серпи, 5 — графічна реконструкція загального вигляду серпів

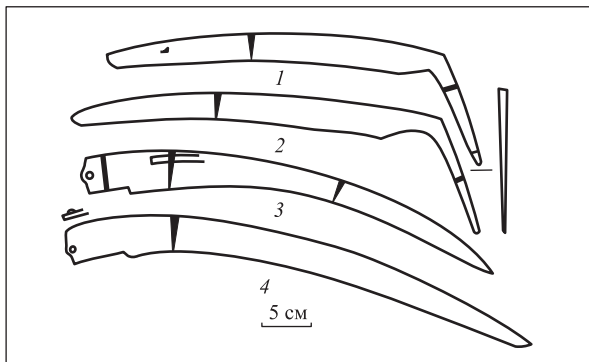

Рис. 6. Знаряддя для збирання врожаю: 1—4 — коси

25—27), часів Київської Русі (напр.: Левашова 1956, с. 60 і далі) та за етнографічними даними фактично побутовали до наших часів. Але привертає увагу стовпчиковий тип кріплення леза до руків'я. Якщо для слов'ян це є показником архаїчної форми з нерозвиненими пропорціями, то для салтівців — досить характерним явищем. Імовірно, поясненням може слугувати можливість компактного (розібраного) складання такого робочого інструменту в разі необхідності переїзду та перевезення речей.

Коси, виявлені на Мохнацькому городищі (рис. 6), цілком підпадають під запропоновану В.К. Міхеевим класифікацію, де знаряддя поділено на групи, підгрупи і типи (Міхеев 1985, с. 29). Отже, дві коси (рис. 6, 1, 2) належать до типу I Б 2. Загальна довжина 39—43 см, довжина клинка 33—35 см, ширина робочої частини до 4 см, довжина п'яти до 10 см, п'ята відігнута від леза на 85—90°. Ще дві (рис. 6, 3, 4) належать до типу II Б 1, зважаючи на довгі (до 44 см) вузькі вигнуті клинки із загостреним кінцем. Якщо перші мають широкі аналоги і серед салтівських, і поміж слов'янських матеріалів, то другі відомі лише з салтівських пам'яток. За спостереженнями В.К. Міхеева,

коси групи I належать до так званих коротких кіс — напівкіс чи кіс-горбуш з коротким руків'ям. Вони могли кріпитися металевими кільцями (які, до речі, відомі на городищі) чи за допомогою еластичних джгутів. У таких кіс можна було регулювати кут між руків'ям і лезом залежно від потреб. Коси групи II наглухо закріплювалися на руків'ї за допомогою металевої заклепки, залізного кільця та додаткових жорстких кріплень (Міхеев 1985, с. 29—31).

Для переробки врожаю мешканці городища Мохнач використовували переважно ротаційні жорна (рис. 7), але трапляються поодинокі знахідки зернотерок і розтирачів. Усі ці знаряддя (окрім одного з розтирачів) знайдено у вкрай фрагментованому стані, що ускладнює їх аналіз. Усього на кінець 2008 р. відомо 32 знахідки жорен (20 на розкопці 10 і 13 на розкопці 11). Дані цілком придатні для зіставлення, але місця розташування артефактів різні. У розкопці 10 лише 7 з них (35 %) знайдено в культурному шарі, а інші — в комплексах: у житлах (3 фрагменти), у погребях (2), в коморі (1), в печі-кам'янці гончарної майстерні (2), але найбільше — у зерносховищах (5). Із 13 аналогічних знахідок у розкопці 11 лише дві виявлено в житлах, жодної в господарчих ямах або приміщеннях (на цій ділянці пам'ятки поки що не виявлено зерносховищ або комор), 11 уламків (84 %) знайдено в культурному шарі. Така статистика, з урахуванням інших даних, свідчить на користь того, що північна ділянка городища була зайнята господарствами, в яких землеробство не відігравало значної ролі, на відміну від центральної частини великого північного двору городища.

Жорна робили переважно з кварциту, значно рідше ($\approx 10\%$) — із щільного дрібнозернистого пісковика, один фрагмент — з граніту. Серед уламків траплялися переважно фрагменти нижнього каменя жорна («поставу»), про що свідчить не лише рідкісне виявлення додаткових отворів для ручок, а й увігнута зношеність їх робочої поверхні. Діаметр жорен, уламки яких можна було виміряти, коливалися в межах 40—44 см, товщина зазвичай 3,5—5 см. Лише в одному випадку товщина жорна була 10 см. Тобто, ці знаряддя були відносно неважкі, достатньо рухомі й мобільні. Жорнові камені часто трапляються на салтівських поселеннях (див., напр.: Міхеев 1985, с. 49—52, рис. 27).

Якщо знахідки жорен не викликають подиву, то поодинокі знахідки зернотерок привертають увагу. Наскільки нам відомо, в публікаціях матеріалів салтівської культури автори не згадують зернотерки як тип знаряддя для пере-

робки врожаю. Втім, доволі масовий матеріал зі слов'янських пам'яток другої половини I тис. (Винников 1995, с. 40—41; добірку та літ. з волинцевсько-роменських матеріалів див.: Горбаненко 2007, рис. 30, 36) не залишає сумнівів у тому, що зернотерки могли бути у використанні поряд із жорнами. Нещодавно також (чи не вперше) було опубліковано зернотерку з салтівських матеріалів Верхньосалтівського археологічного комплексу (Колода, Горбаненко 2001—2002, рис. 6, 15).

Жорна, аналогічні знайденим на Мохнацькому городищі, відомі не лише у салтівській культурі. Вони широко розповсюджені в матеріалах хронологічно і територіально близьких слов'янських культур, куди вони потрапили, скоріш за все, саме під впливом традицій салтівського землеробства (див.: Горбаненко 2007, рис. 30, 32). Легкі ручні ротаційні жорна широко відомі також з іконографічних (Довженко 1961, рис. 73) і етнографічних матеріалів (Зеленин 1991, с. 40—42).

Усі жорна, знайдені на Мохнацькому городищі, за класифікацією Р.С. Мінасяна (Минасян 1978), належать до груп I і III. Відповідно, їхня реконструкція така: жорновий постав з круглим отвором у бігуні, очевидно, з порплицею (дерев'яною чи залізною вставкою, що регулює якість помелу), на якій закріплювали верхній камінь. Висоту бігуна над нижнім каменем регулювали рухомим «веретенном» (цапфою), що проходила через наскрізний отвір нижнього каменя. Конструкції надавали чину за допомогою важелевого пристрою — звичайного руків'я (група III, варіант Б) чи махового штока. Якщо використовували маховий шток, його верхній кінець напіврухомо закріплювали в стелі чи балці над жорнами. Нижній кінець важеля прикріплювали до бігуна луб'яним джгутом або вставляли в заглиблення дерев'яного бокового підшипника, що також закріплювали еластичним джгутом (група I) або безпосередньо вставляли в отвір зовнішньої сторони верхнього жорна на його периферії (група III, варіант А).

Отже, розглянутий матеріал підтверджує висловлену думку про високий рівень розвитку землеробства у носіїв салтівської культури. Наявність жита та пшениці голозерної разом з широколопатеvim наральником типу II В 2 безперечно підтверджує цю тезу. Спираючись на аналіз розташування пам'ятки на місцевості, можна стверджувати, що поряд із городищем існують цілком придатні ділянки великих площ для розвинутого землеробства та тварин-

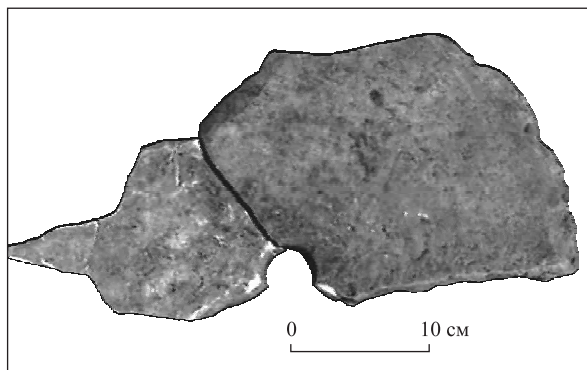

Рис. 7. Знаряддя переробки врожаю — жорновий камінь

ництва. Зіставлення ґрунтів та виявлених залізних деталей для первинного обробітку ґрунту вказує на те, що оранка проводилася на полях, давно звільнених від лісової рослинності, тобто на староорних землях. На це опосередковано вказують і знахідки відбитків бур'янів серед палеоетноботанічних матеріалів. Виявлений стокос (Bromus sp.) може свідчити і про введення озимих та ярових посівів. Загалом же палеоетноботанічний матеріал (наявність жита та переважання ячменю плівчастого), імовірно, вказує на добре розвинене тваринництво. Солома від того й іншого цілком придатна для годівлі худоби в зимовий період, а зерно ячменю плівчастого могли використовувати як фураж. На розвинене тваринництво також побічно вказують знахідки кіс, більш придатних для сінокосів, ніж для збирання врожаю.

Знахідки мотик різних форм вказують також на існування городництва. Виявлені серпи розвинених форм опосередковано свідчать про продуктивність землеробства. На це ж вказують і знахідки великої кількості жорен, ям-зерносховищ та споруд спеціального призначення для зберігання врожаю.

Зіставлення матеріалів із землеробства з Мохнацького городища зі слов'янськими хронологічно близькими аналогами вказують на самотність знахідок і на те, що цей комплекс знарядь був запозичений на території Подонців'я у сформованому вигляді, найвірогідніше, з південних регіонів Хозарського каганату (Пониззя Дону, Крим, Північний Кавказ). Наральник, втульчасті мотички і переважна більшість жорнових каменів не мають індивідуальних рис і розповсюджені на значних територіях Східної Європи другої половини I тис. Однак на слов'янських пам'ятках коси типу II Б 1 невідомі. Знаряддя збирання врожаю (серпи та коси) доволі поширені серед салтівських старожитностей. Ще більш розпо-

всюдженими на салтівських пам'ятках є знахідки провушних мотик, а от на слов'янських пам'ятках ці знаряддя зустрічаються досить рідко, як і масивні ротаційні жорна. Імовірно, варто припускати, що саме носії салтів-

ської культури в інфільтраційній (контактній) зоні впливали на слов'ян, а не навпаки. Тому не слід говорити лише про негативний вплив сусідства Хозарії зі слов'янами Дніпровського лісостепоного лівобережжя.

Агрикультура в памятниках Западного средневековья: переводы и комментарии. — М.; Л., 1936.

Артамонов М.И. Саркел — Белая Вежа // МИА. — 1958. — № 62. — С. 7—84.

Бобринский А.А. Гончарство Восточной Европы. — М., 1978.

Брегадзе Н.А. Очерки по истории агроэтнографии Грузии. — Тбилиси, 1982.

Винников А.З. Славяне лесостепного Дона в раннем средневековье (VIII — начало XI века). — Воронеж, 1995.

Горбаненко С.А. Землеробство слов'ян останньої чверті I тис. н. е. // Археологія. — 2006. — № 3. — С. 73—79.

Горбаненко С.А. Землеробство і тваринництво слов'ян Лівобережжя Дніпра другої половини I тис. н. е. — К., 2007.

Гончаров В.К. Райковецкое городище. — К., 1950.

Довженко В.Й. Землеробство давньої Русі до XIII ст. — К., 1961.

Елагин И.И. Просо на целинных и старопахотных землях. — М., 1955.

Жуковский П.М. Культурные растения и их сородичи. — Л., 1964.

Зеленин Д.К. Восточнославянская этнография. — М., 1991.

Кириянов А.В. История земледелия Новгородской земли // МИА. — 1959. — № 65. — С. 306—362.

Козак Д.Н., Пашкевич Г.О. Про землеробство племен Верхнього Подністров'я і Західного Побужжя на рубежі та в перших віках нашої ери // Археологія. — 1985. — Вип. 50. — С. 18—27.

Колода В.В. Усадьба средневекового кузнеца на Мохначанском городище // Хазарский альманах. — 2002. — Т. I. — С. 69—78.

Колода В.В. Археологические исследования Харьковского педуниверситета в 2005 г. // АБУ за 2004—2005 pp. — 2006. — С. 213—216.

Колода В.В., Горбаненко С.А. К вопросу о средневековом земледелии (по материалам Верхнесалтовского археологического комплекса) // Stratum plus. — 2001—2002. — № 5. — С. 448—465.

Колода В.В., Горбаненко С.А. Про землеробство жителів городища Водяне // Археологія. — 2004. — Вип. 3. — С. 68—77.

Кравченко Н.М., Пашкевич Г.А. Некоторые проблемы палеоботанических исследований (по материалам Обуховской территориальной группы памятников I тыс. н. э.) // Археология и методы исторических конструкций. — К., 1985. — С. 177—190.

Краснов Ю.А. Пахотные орудия Волжской Болгарии // КСИА. — 1986. — Вип. 183. — С. 16—23.

Краснов Ю.А. Древние и средневековые пахотные орудия Восточной Европы. — М., 1987.

Культурная флора СССР. — Т. 2, ч. 2. — Ячмень. — Л., 1990.

Левашова В.П. Сельское хозяйство. Очерки по истории русской деревни // Тр. ГИМ. — 1956. — № 32. — С. 19—103.

Ляпушкин И.И. Городище Новотроицкое. — МИА. — 1958. — № 74.

Магомедов Б.В. Черняховская культура Северо-Западного Причерноморья. — К., 1987.

Минасян Р.С. Классификация ручного жернового постава (по материалам Восточной Европы I тысячелетия н. э.) // СА. — 1978. — № 3. — С. 101—112.

Михайлина Л.П., Пашкевич Г.О., Пивоваров С.В. Рільництво слов'яно-руського населення межиріччя верхнього Пруту та середнього Дністра // Археологія. — 2007. — № 2. — С. 57—66.

Михеев В.К. Подонье в составе Хазарского каганата. — Харьков, 1985.

Пашкевич Г.А. Палеоэтноботанические находки на территории Украины. Памятники I тыс. до н. э. — II тыс. н. э.: Каталог II. — К., 1991 (препринт).

Пашкевич Г.А. Культурные растения Украины от неолита до средневековья (по палеоэтноботаническим материалам): Дис. ... докт. биол. наук в форме науч. докл. — К., 1992.

Пашкевич Г.О., Гейко А.В. Палеоботанічні дослідження та деякі питання виготовлення кераміки скіфського часу з Дніпровського Лісостепоного Лівобережжя // АЛЛУ. — 1998. — № 1—2. — С. 38—40.

Пашкевич Г.А., Горбаненко С.А. К вопросу о земледелии племен салтовской культуры (по материалам поселения Роголик) // Исторична наука: проблеми розвитку: Матеріали міжнар. наук. конф. 17—18 травня 2002 р. Секція «Археологія». — Луганськ, 2002. — С. 133—146.

Пашкевич Г.О., Горбаненко С.А. Палеоетноботанічний спектр пізньороманського часу з літописної Лтави (за відбитками на кераміці) // АЛЛУ. — 2002а. — № 1. — С. 134—139.

- Пашкевич Г.А., Терпиловский Р.В. Сельское хозяйство деснинских племен III—V вв. // Использование методов естественных наук в археологии. — К., 1981. — С. 93—113.
- Пашкевич Г.А., Янушевич З.В. Палеоботанические исследования раннеславянского слоя городища у хут. Монастырек // Использование методов естественных наук в археологии. — К., 1978. — С. 86—96.
- Петров В.Н. Подсечное земледелие. — К., 1968.
- Плетнева С.А. Подгоровский могильник // СА. — 1962. — № 3. — С. 241—251.
- Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс. — М., 1989.
- Плиний. Естественная история, кн. XVIII // Катон, Варрон, Колумелла, Плиний о сельском хозяйстве. — М.; Л., 1937. — С. 246.
- Растениеводство. — М., 1986.
- Сергеенко М.Е. Ученые земледельцы Древней Италии. — Л., 1970.
- Смирнов В.Р., Соснихина С.П. Генетика ржи. — Л., 1984.
- Яжджевский К. О значении возделываемой ржи в культурах железного века в бассейнах Одры и Вислы // Древности славян и Руси. — М., 1988. — С. 98—99.
- Янушевич З.В. Культурные растения Юго-Запада СССР по палеоботаническим исследованиям. — Кишинев, 1976.
- Янушевич З.В. Культурные растения Северного Причерноморья: палеоэтноботанические исследования. — Кишинев, 1986.
- Янушевич З.В., Маркевич В.И. Археологические находки культурных злаков на первобытных поселениях Пруто-Днестровского междуречья // Интродукция культурных растений. — Кишинев, 1970. — С. 83—110.
- Behre K.-E. Die Pflanzenreste aus der frühgeschichtlichen Wurt Elisenhof. — Studien zur Küstenarchäologie Schleswig-Holsteins, serie A, Elisenhof. Die Ergebnisse der Ausgrabung der frühgeschichtlichen Marschensiedlung beim Elisenhof in Eiderstedt. — 1957/1958, 1961/1964. — Bd. 2.
- Gizbert W., Wozniak Z. Rolnicza osada w Nowej Hacia-Mogila // Materiały archeologiczne. — 1964. — № 5. — S. 69—79.
- Hajnalová E. Archeologické nálezy kulturních rastlin a burin na Slovensku // Slovenska archeologia. — 1975. — № 23. — 1. — S. 227—254.
- Knörzer K.-H. Römische und mittelalterliche Pflanzenfunde vom Münsterplatz in Neuss // Bonn. Jahrb. — 1980. — № 180. — S. 381—384.
- Lange E. The Development of Agriculture During the First Millennium AD // Geologiska Föreningens i Stockholm Förhandlingar. — 1975. — V. 97. — P. 115—124.
- Litycska-Zajac M. Roślinność i gospodarka rolna w okresie rzymskim. — Studium archeobotaniczne. — 1997.

Одержано 23.12.2008

В.В. Колода, Г.А. Пашкевич, С.А. Горбаненко

ЗЕМЛЕДЕЛИЕ ЖИТЕЛЕЙ ГОРОДИЩА МОХНАЧ (времен салтовской культуры)

Предложенная статья вводит в научный оборот новые данные, характеризующие земледелие носителей салтовской культуры. С этой целью рассмотрены орудия обработки почвы, сбора и переработки урожая и палеоэтноботанический спектр памятника. Кроме чисто публикативной цели, статья также содержит дальнейшую интерпретацию исследованного материала. Проведенный сравнительный анализ выявил определенные различия между земледельческими комплексами славян и носителей салтовской культуры, свидетельствующий о более высоком развитии этой отрасли у последних, и, возможно, их определенных позитивных влияниях на соседей (славян) в развитии техники земледелия.

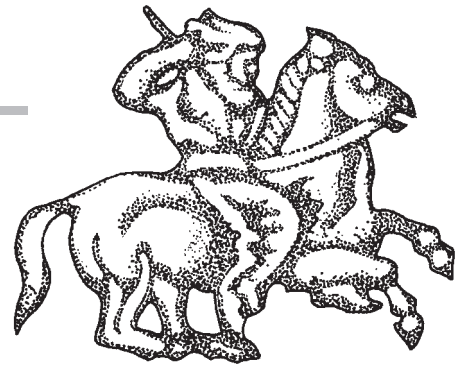
V.V. Koloda, H.O. Pashkevych, S.A. Horbanenko

AGRICULTURE OF MOKHNACH HILL-FORT HABITANTS (in the period of Saltivska Culture)

The article presents to the scientific circulation the new data characterising agriculture of the population of Saltivska culture. For this purpose tools for soil cultivation, harvest, and yield processing, and palaeobotanic spectrum are studied. Aside of meeting publication goal the article also presents the further interpretation of the materials under the research. A comparative analysis displayed certain discrepancies between the agricultural complexes of Slavs and of Saltivska culture population, which testify for the higher level of development of this field in the latter, and perhaps, for their certain positive influence over the neighbours (Slavs) in the development of agricultural equipment.

Д. Н. Козак

ЖИТЛОВО-ГОСПОДАРСЬКИЙ КОМПЛЕКС РИБАЛОК ДОБИ РАННЬОГО ЗАЛІЗНОГО ВІКУ НА ВОЛИНІ

Висвітлено нові матеріали ранньозалізного часу, отримані при дослідженні багатшарового поселення біля с. Хрінники на Волині у 2008 р.

Ключові слова: житло, яма, кераміка, рибальське знаряддя

Протягом 15-ти років автор проводить дослідження багатшарової пам'ятки біля с. Хрінники Демидівського району Рівненської обл. на березі Хрінницького водосховища. Крім поселення венедів (зубрицька культура), готів (вельбарська культура) та слов'ян (лукарайковецька культура), тут розташоване потужне поселення ранньозалізного часу, яке практично повністю досліджено. Частину матеріалів уже опубліковано (Козак, Прищеп, Шкоропад 2004, с. 14—21), інша готується до публікації.

У сезоні 2008 р. на околиці пам'ятки виявлено ще один об'єкт ранньозалізного часу, цікавий своїми конструктивними особливостями і набором вцілілих речей. Враховуючи унікальність знахідки, вважаємо за необхідне якомога оперативніше ввести її до наукового обігу для використання спеціалістами, які займаються проблемами історії та археології скіфської доби.

Об'єкт утворювали житло-сушарня та прилеглі до нього дві господарські ями (рис. 1). Житло 110 мало видовжену неправильну форму і було орієнтоване на північ—південь. Стіни дещо нахилені до рівної, дуже втоптані долівки. Розміри житла складають 6,4 × 3,6 м, висота земляних стін — 0,25 м від рівня долівки. Північну частину житла займав материковий прилавок завбільшки 2,1 × 2,2 м, який був, очевидно, місцем для спання (лежанкою). Посередині житла розміщувалася велика та глибока яма завбільшки 2,2 × 3 м і завглибшки 1,72 м від рівня долівки.

У південній стіні ями знайдено два материкові останці-приступки, відстань між якими складала 1 м. Яма звужується донизу, через що

вона значно менша на дні, ніж у верхній частині (1,2 × 1,6 м). Дно ями, особливо на ділянці навпроти сходинок, дуже випалене. Зважаючи на товщину череня (до 2,5 см), це були залишки потужного вогнища. На черені був товстий шар попелу та вугілля. На борту стін ями простежено заглиблення від дерев'яних палок діаметром до 3 см.

Складається враження, що яма з вогнищем на дні була основою сушарні. Залишки від дерев'яних прутів на борту її стін свідчать, що продукти сушили (в'ялили), підвішуючи їх на палях над вогнем.

Заповнення житла складалося з темно-сірого гумусу з домішками вугілля, попелу, уламків дрібної глиняної обмазки. У ньому виявлено доволі значну кількість фрагментів ліпної кераміки ранньозалізного часу (рис. 2, 1—12) та кістки тварин. На долівці житла, під південною стіною, виявлено рибальські знаряддя: гарпун та захват, виготовлені з рогу та ікол дикого кабана, а також кістяний ніж-долото для чистки нутрощів риби (рис. 3). Крім того, у житлі знайдено три глиняні прясельця, кістяну голку (з обламаним кінцем), три кістяні проколки, бронзову проколку цвяхоподібної форми (рис. 4).

За 1 м на схід від житла 110 знаходилися дві підвальні ями 102 і 103, які належали до одного господарсько-житлового комплексу. Господарську яму 102 виявлено у квадраті М—11 на глибині 0,6 м від рівня сучасної поверхні. Вона має округлу в плані форму, діаметр 1,6 м та глибину 0,49 м від рівня виявлення. Її стіни звужуються до дна з рівною пласкою поверхнею. У заповненні ями, яке складалося з темного гумусу з домішками попелу та вугілля, виявлено кілька фрагментів ліпного посуду ранньозалізного часу і кістки тварин. На дні знайдено кістяну проколку.

Поряд з ямою-погребом 102, за 0,5 м на південь від неї розташовувалася господарська яма 103. Вона має округлу у плані форму, діаметр 2 м та глибину 0,32 від рівня виявлення. Стіни ями звужуються донизу, дно рівне, пласке. У заповненні ями, яке складалося з темного гумусу з домішками попелу та вугликів, виявлено кілька уламків ліпного посуду, кістки тварин та кістяну проколку.

Фрагменти кераміки, виявлені у житлі та господарських ямах, належали горщикам та мискам. Один уламок чорнолощеної посудини був орнаментований заглибленими лініями і штампованими візерунками. Серед кераміки виділяється фрагмент від диска-покришки з залощеним орнаментом (рис. 2, 1—12).

За формою вінець горщики, які здебільшого під вінцями прикрашені проколами, можна поділити на дві групи: тюльпаноподібної форми з трохи відігнутими вінцями (8 од.), горщики зі слабо відігнутими вінцями (4 од.). Перші мають лошену внутрішню і рустовану зовнішню поверхні, інші — повністю оздоблені лошенням. Усі горщики, за винятком одного, орнаментовані рядком проколів під вінцями, крім того, один горщик по тулубу прикрашено вертикальними заглибленими лініями, два горщики — гудзикоподібними наліпами і один — валиками по вінцях, розчленованими пальцевими вдавленнями.

Усі миски, крім однієї, мають конічну форму з увігнутими вінцями і лошену поверхню. Лише дві миски оздоблені рядами наскрізних проколів під вінчиками, а одна — рядом перлин.

Посуд виготовлений із глини брунатного, рідше чорного і цеглястого кольорів, з домішками жорстви, кременю, шамоту і піску.

Крім зазначених предметів, у житлі знайдено крем'яні знаряддя. Відщепи мають ознаки ріжучого призначення. Один з них має два сильно спрацьовані різальні краї. Трапився також один фрагмент заготовки серпа лінзоподібної в поперечному перетині форми (рис. 2, 13—17).

За типом кераміки, житло належить до черепино-лагодівсько-могилянської культурної групи ранньозалізного часу і датується VII—VI ст. до н. е.

Виявлені у заповненні житла предмети свідчать, що сушили переважно рибу. Зокрема, під південною стіною житла знайдено повний набір рибальських знарядь: кістяний гарпун та кістяний «захват» (рис. 3, 1, 2). Гарпун виготовлено з трьох різних за розмірами вістер з рогу. Розміри складають 21,1, 15,9 та 11,6 см. Завдяки

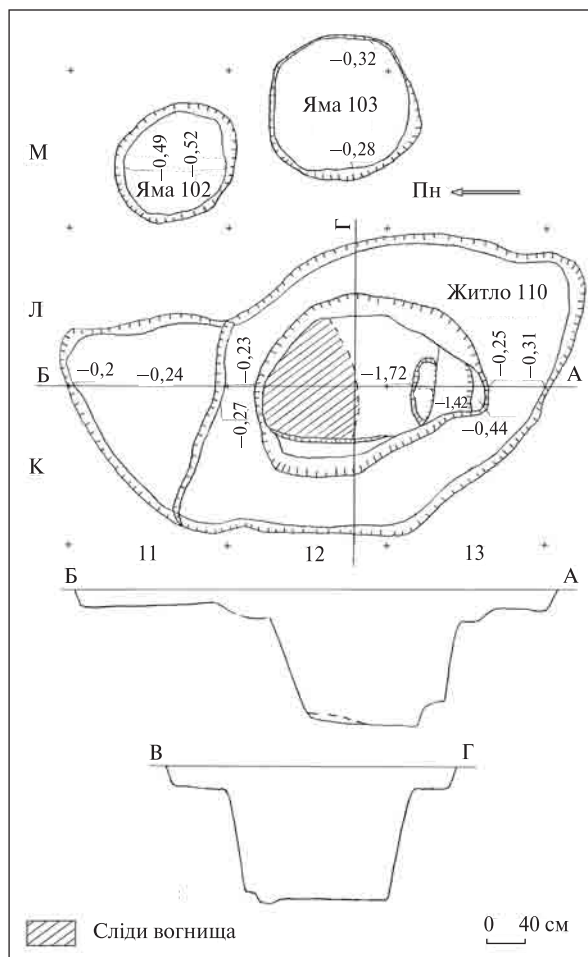

Рис. 1. План та розрізи житла 110 та ям 102, 103

спеціально підрізаним ділянкам у нижніх частинах, їх можна було скласти в одне знаряддя, що мало вигляд тризуба.

«Захват» утворювали три великі загострені на кінцях ікла дикого кабана завдовжки 9,0, 9,5 і 10 см. За допомогою спеціальних зарубів в основі ікла складаються у вигляді потрійного гачка. Інструмент слугував, очевидно, для зачіплювання за жабра пійманої риби. До набору інструментів, пов'язаних з рибальським промыслом, слід віднести також кістяне зубильце, яке двома дірками, просвердленими в основі, кріпилося до руків'я. Зубильце слугувало для очистки нутрошів риби (рис. 3, 3).

Якщо всі речі, виявлені у споруді, мають відповідні аналоги на пам'ятках ранньозалізного часу Волині, то набір рибальських знарядь є унікальним для цього періоду на території України. Реконструкція «захвату» та ножа-зубильця для чистки нутрошів риби (рис. 5, 2, 3) не викликає труднощів, дещо складніше відновити будову гарпуна. Можливими є два варіанти: або це був один інструмент у вигляді тризуба, що кріпився до жердини (рис. 5, 1),

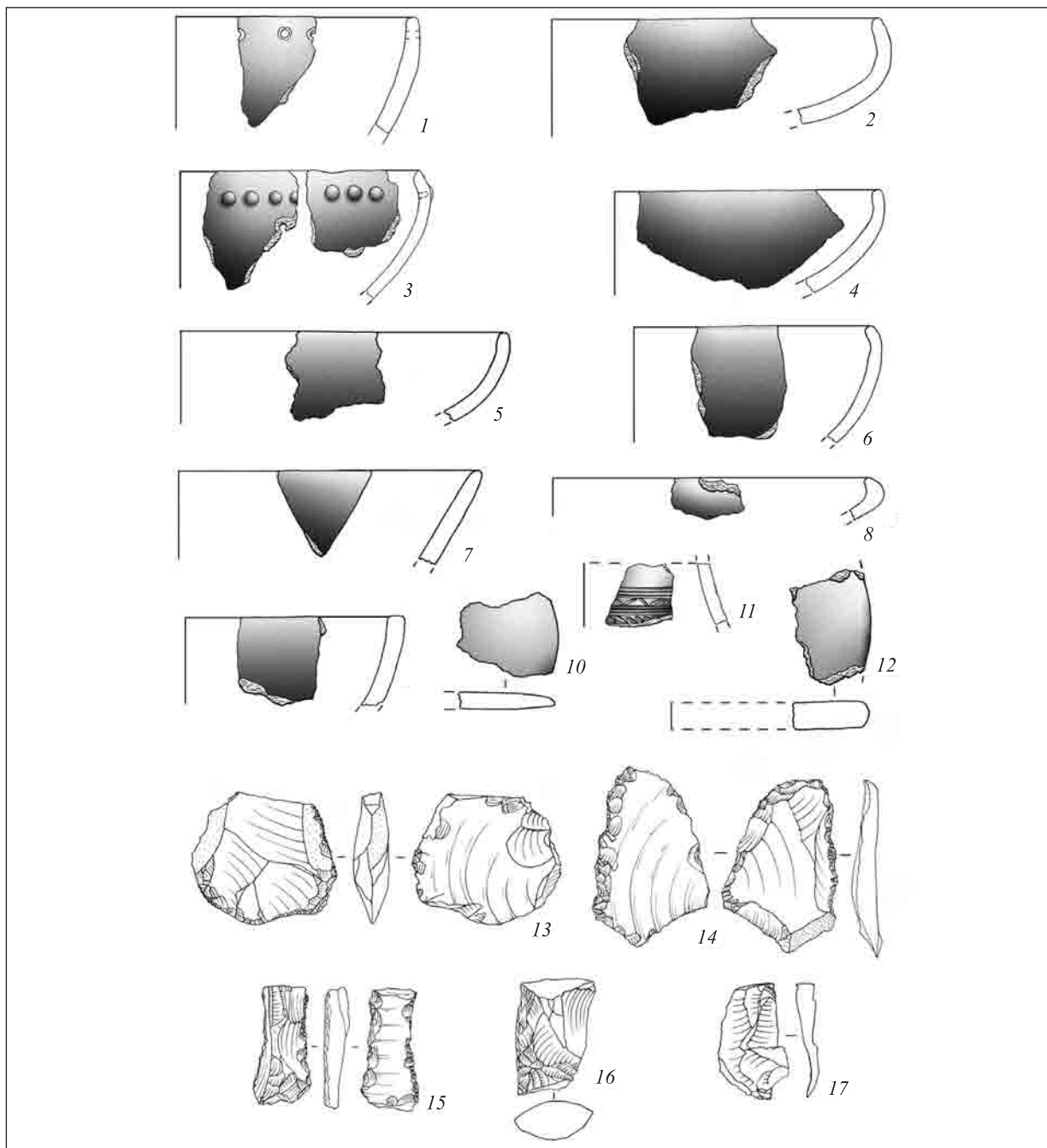

Рис. 2. Керамічний комплекс та крем'яні знаряддя праці з житла 110

або ми маємо справу з трьома окремими гарпунами. Найбільший з них міг бути гарпуном-стрілою для гарпування риби з лука або ж служував гарпуном-списом залежно від потреб. Проте, виходячи з того, що всі три вістря знайдено на долівці житла в положенні *in situ* разом і збереглася форма тризуба, ми схилиємося до першого варіанту реконструкції.

Цілком очевидно, що такий досконалий та повний набір рибальських знарядь міг належати лише рибалці-професіоналу. По суті, на основі виявленої пам'ятки ми можемо реконструювати повний цикл рибальського ремес-

ла: спосіб вилову риби, спосіб її чищення та наступного процесу — сушіння або в'ялення. Цілком імовірним може бути припущення про виготовлення сушеної чи в'яленої риби як товару, призначеного для обміну не лише у межах свого поселення, але й зовні.

Про те, що мешканці села вели зовнішню торгівлю, свідчать знахідки кількох наконечників списів суто скіфської форми, які виготовляли самі скіфи. Є очевидним, що вони могли потрапити на Волинь лише як предмет імпорту із південних, власне «скіфських», територій.

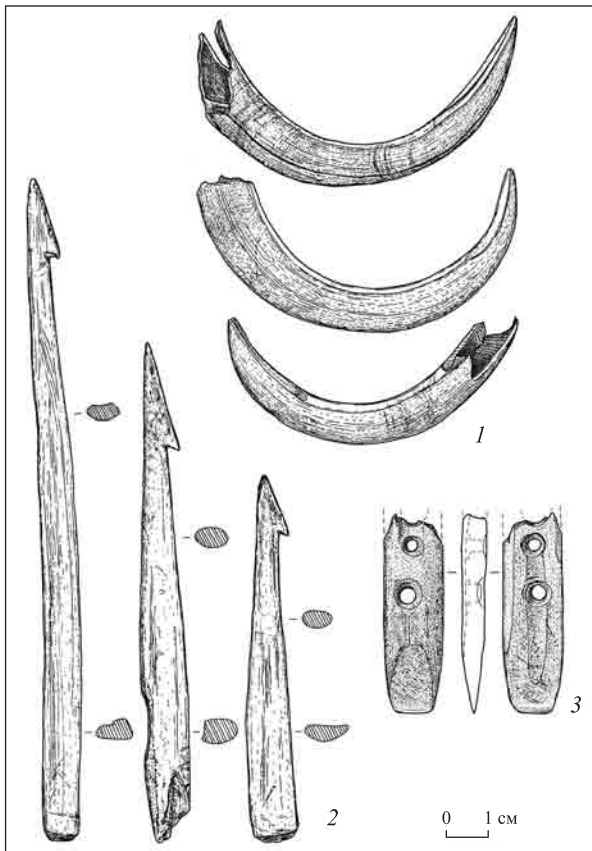

Рис. 3. Рибальські знаряддя з ікол кабана та рогу із житла 110

Виявлений житлово-господарський комплекс, як і усе поселення ранньозалізного часу у Хрінниках, можна пов'язати з історичними племенами неврів, згаданих Геродотом (Геродот 1972, с. 204). За свідченнями Геродота, які відображають ситуацію на українських землях середини V ст. до н. е., неври разом зі скіфами-орачами займали Правобережну частину України. Скіфів-орачів, які, за повідомленнями Геродота, сіяли хліб на продаж, більшість дослідників локалізують у Лісостеповому Побужжі, а ширше — їх пов'язують з усім землеробським населенням Правобережного Лісостепу.

Неври, якщо покладатися на свідчення Геродота, жили на північ від скіфів-орачів, очевидно, у Поліссі. За ними простягалася безлюдна земля, найімовірніше, поліські болота. У певний час, як пише грецький історик, якась частина неврів через навалу зміїв (Геродот 1972) залишила свої землі і оселилася серед будинів, яких вчені локалізують на Лівобережжі (Давня 1998, с. 84).

Цікавим є сюжет Геродота про те, що неври могли обертатися на вовків. Ця фраза сприймалася деякими вченими за ознаку не лише поверхневого знайомства історика з цими пле-

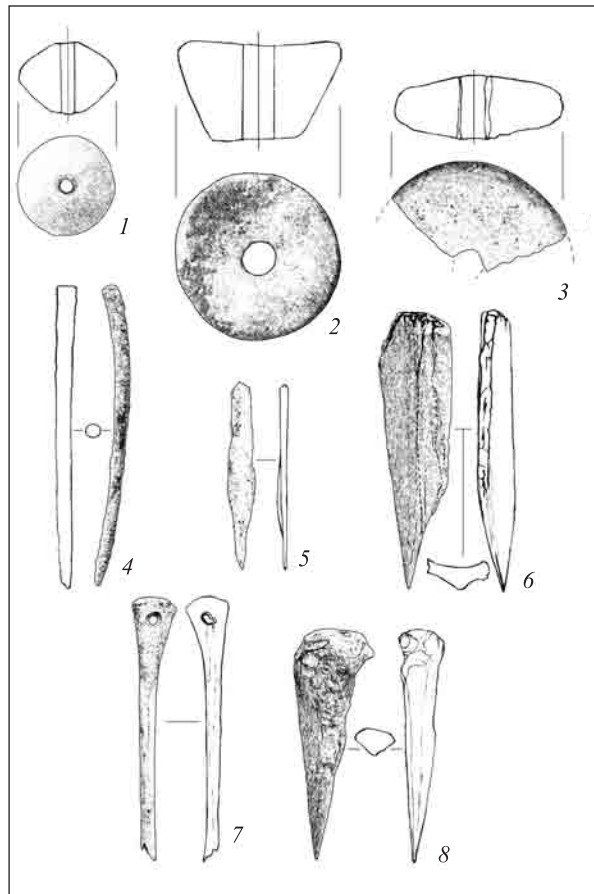

Рис. 4. Комплекс речей з житла 110: 1—3 — прясельця; 4 — бронзова проколка цвяхоподібної форми; 5—8 — вироби з кістки

Рис. 5. Реконструкція рибальських знарядь: 1 — гарпун; 2 — ніж-долото; 3 — «захват»

менами, а й їхньої надзвичайної дикості у порівнянні з іншими племенами цього часу. Геродот писав: «Цих людей підозрюють у тому, що вони чаклуни. Бо скіфи й елліни, що живуть у скіфів, кажуть, ніби один раз на рік кожен з неврів стає вовком на деякий час, а потім повертається і знову стає людиною. Мене вони цим оповіданням не переконали, але вони на цьому налягають і це підтверджують клятвою» (Геродот 1972, с. 204).

Проте археологічні матеріали ілюструють цілком прогресивні для цього періоду елементи культури населення Волині. Житла, їхні конструктивні особливості, набір предметів господарства та ремесла, побутових речей та прикрас — аналогічні тим, які мали інші племена України в ранньозалізний час, зокрема і в Лісостепу. Як свідчать знахідки, між ними існувала активна обмінна торгівля. У цьому контексті слід розглядати подані у статті матеріали.

Козак Д.Н., Прищепя Б.А., Шкоропад В.В. Давні землероби Волині. — К., 2004.

Геродот. История. — Л., 1972.

Давня історія України. — К., 1998.

Одержано 05.02.2009

Д.Н. Козак

ЖИЛИЩНО-ХОЗЯЙСТВЕННЫЙ КОМПЛЕКС РЫБАКОВ РАННЕЖЕЛЕЗНОГО ВЕКА НА ВОЛЫНИ

В 2008 г. при исследовании поселения раннежелезного времени у с. Хринныки на Ровенщине найдено жилищно-хозяйственный комплекс, который принадлежал профессиональному рыбаку. В комплекс входили: жилище-сушильня и два хозяйственных сооружения. В жилище были лежанка и большая яма посредине, на дне которой размещался глинобитный очаг. По краям ямы обозначены углубления от деревянных конструкций. Видимо, это следы от жердей, на которые навешивалась рыба для сушки или вяления. Под стеной жилищ открыто набор рыбацких снастей, в том числе гарпун, который состоял из трех остов, сложенных в форме тризуба, захват для рыбы, изготовленный из трех икол дикого кабана, и ножа-лопатки для чистки внутренностей рыбы. Находки керамики, бронзовой булавки и других предметов позволяют датировать комплекс VI—V вв. до н. э.

D.N. Kozak

DWELLING AND HUSBANDRY COMPLEX OF FISHERMEN OF THE EARLY IRON AGE IN VOLYN REGION

In 2008, during the research of the Early Iron Age settlement near Khrinnyky in Rivne region a dwelling and husbandry complex belonging to a professional fisherman was discovered. The complex included a dwelling-drying room and two husbandry buildings. There were a chamber in the dwelling and a large pit in the centre with the cob hearth in the bottom. Along the edges of the pit there were hollows left by the wooden structures. Apparently, these are the traces of poles used for hanging fish for drying or jerking. Under the wall of the dwelling a set of fishing-tackle including harpoon composed of three slings put together in form of a trident, claw for fish composed of three boar fangs, and a knife-shovel for fish viscera cleaning were found. Ceramics, a bronze pin, and other finds allow the author to date the complex by the 6th—5th c. BC.

60 lat archeologii w UMCS. Podsumowanie ostatniego dziesięciolecia / Red. J. Gurba i J. Libera

Lublin, 2007. — 419 s. (*Lubelski Materiały Archeologiczne*, t. XV).

Збірка презентує матеріали конференції, що відбулася в грудні 2005 р. з нагоди 60-річчя кафедри археології Університету Марії Кюрі-Скадовської (УМКС) у м. Любліні, яку заснував (спочатку як відділ) 1945 р. професор Стефан Носек (1909—1966). Збірку видано до 90-ї річниці від дня народження професора Александра Гардавського (1917—1974), званого вченого й керівника кафедри у 1959—1974 рр. Книга — великого формату, гарно і якісно оформлена, з кольоровими фотографіями. Українські археологи можуть дізнатись у ній, як працюють наші сусіди та які здобутки мають у різних галузях археології, як звітуються про свої результати і як пропагують археологію серед населення.

Як і годиться, у збірці вміщено вступне слово професора Яна Гурби (очолював кафедру з 1974 по 1994 рр.), вітання колег з Університету й інших установ, спогади деяких колишніх співробітників цього осередку, що розкривають, зокрема, становлення тут археології кам'яного віку (професор Стефан Кароль Козловські), а також загальний поступ наукової діяльності колективу у співпраці з різними установами Польщі та Європи загалом і в процесі реалізації різних міжнародних проектів (професор Єжи Кмецінські).

«Кругла» дата є гарним приводом для підбиття підсумків різнобічної діяльності цього навчального й наукового закладу, що й відображає низка аналітичних та інформаційних статей. З огляду на попередні ювілеї, матеріали яких видано¹, головний акцент зроблено на позитивних зрушеннях останнього 10-ліття (хоча є й критичні статті, до прикладу, Сильвестра Чопе-

ка). І то не випадково, позаяк саме в цей період сталося кількісне та якісне зростання кафедри (s. 7, 10), яка розрослася в Інститут археології (з 2003 р.) із п'ятьма відділами, власною солідною бібліотекою та фотолабораторією (стаття Анжея Коковського). Відділ доби каменю очолює професор Єжи Лібера, трасологічну лабораторію — доктор Анна Закосьцельна; Відділ доби бронзи й раннього заліза — професор Тереза Став'ярська; Відділ археології Середньо- і Східноєвропейського Барбарікуму — професор Анжей Коковські; Відділ ранньосередньовічної археології — професор Станіслава Гочик-Сівкова; Відділ супутніх археології наук — антрополог професор Ванда Козак-Зихман. Всього тут працює 28 фахівців: шість професорів, десять докторів (з них два — вищої категорії), шість асистентів і шість технічних працівників.

Душею цього невеликого, але, схоже, дружнього колективу, душею гарячою, енергійною і справедливою, є Ян Гурба. Він не має високих звань, а зараз — у 76 років — і високих посад. Та саме Ян Гурба стояв біля витоків археології у Любліні і вже понад 50 років пестить люблінський осередок. Список його праць налічує понад тисячу робіт, присвячених найрізноманітнішим проблемам археології від неоліту до середньовіччя. Та головною його заслугою, певно, є неймовірно велика кількість учнів, які очолюють майже всі відділи Інституту та працюють у інших археологічних установах Польщі. Один із учнів Яна Гурби — дуже енергійний Анжей Коковські, вчений різнобічних інтересів — очолює зараз Інститут археології УМКС.

Результати останнього 10-річчя справді вражають. За ці роки Інститут археології УМКС став провідним осередком дослідження великого регіону — середньо- і південно-східної Польщі, хоча інтереси співробітників сягають і далі, особливо, коли йдеться про роботи синтетичного характеру. Педагогічна діяльність

¹ Тут немає потреб у посиланнях, позаяк рецензовану збірку оснащено повною бібліографією праць і довідкових видань, які стосуються історії та різнобічної діяльності Кафедри/Інституту археології УМКС.

(щорічний набір студентів складає близько 40 осіб, а заразом, враховуючи 5-річний строк навчання, археології вчать приблизно 200 осіб) тут логічно поєднується з активними польовими дослідженнями — розвідки та інвентаризація пам'яток (програма AZP), розкопки планові й рятувальні (інвестиційні проекти), а також, ясна річ, кабінетні дослідження. Науковий доробок складають численні публікації, за 10 років їх кількість складає близько 900 позицій, з-поміж яких чимало монографій, а також серійних наукових видань, бібліографічних, науково-популярних робіт.

До цього додаються участь у міжнародних і регіональних конференціях, проведення щорічної власної конференції «Археологічні дослідження у середньосхідній Польщі» за участю археологів із інших установ Польщі (матеріали публікуються в серійному виданні «*Archeologia Polski Środkowowschodniej*») та інших заходів, величезна популяризаторська робота — науково-популярні й публіцистичні видання, екскурсії місцями «археологічної слави», робота зі школярами, участь у міжнародних археологічних виставках та організація щорічних тематичних виставок у Музеї університету з виданням науково-популярних каталогів. Учені й студенти кафедри ініціюють популярні на Люблінщині (як і в інших регіонах і країнах) свята на історично-археологічні теми і з нагоди ювілейних дат відкриття визначних пам'яток, беруть участь у днях науки й заходах на пошану визначних вчених. Повага до колег і шанування попередників — ще одна риса цього колективу.

Низка статей стисло, але в повному обсязі розкриває роботу окремих підрозділів, ознайомлює із програмними засадами деяких навчальних курсів, історією створення власної бібліотеки, діяльністю Археологічного студентського гуртка. Не переповідаючи всього, вкажемо лише, що польовими дослідженнями люблінських археологів унесено суттєві корективи в окреслення картини регіону в різні періоди його прадавньої та пізньої історії. Принципово важливі здобутки стосуються, зокрема, доби пізнього палеоліту, традиційно велика увага приділяється неолітові (тут особливо результативними є дослідження волинсько-люблінської та малицької культур) і добі бронзи (тшинецька культура), після довгої перерви відновлено дослідження лужицьких пам'яток (на порядку денному стоїть завдання узагальнення цих матеріалів і висвітлення, зокрема, проблеми тшинецько-лужицьких стосунків), у іншому вигляді постали вельбарська й пше-

ворська культури, несподівані результати дали розкопки середньовічних городищ.

Що важливо — це якість робіт. Правилком стає залучення різних фахівців природничого профілю у розкопках і подальших дослідженнях, зокрема з метою реконструкції екологічної ситуації і впливу на неї антропогенного чинника у різні періоди історії, відбору зразків для радіокарбонного датування, опрацювання антропологічних матеріалів. Значна увага приділяється вивченню сировинних ресурсів, перш за все покладів кременю. Загалом вивчення кременевої та кам'яної індустрії різних епох є однією з візитівок Інституту археології УМКС. Для прикладу назвемо монографічні дослідження, присвячені кременярській справі волинсько-люблінської культури Анни Закосьцельної та біфаціальним знаряддям з території Польщі та Західної Волині доби неоліту-раннього заліза Єжи Лібери, численні роботи доктора Барбари Баргал. Усе це суттєво розширює горизонти науки для відтворення історії.

Значення цих досліджень виходить далеко за межі Люблінщини. Міжнародний авторитет Інституту археології УМКС підтверджено зокрема й тим, що саме його Римсько-Німецька Комісія з Франкфурта-на-Майні обрала партнером у реалізації проекту DYABOLA, спрямованого на створення археологічної віртуальної бібліотеки (див. повідомлення Моніки Байки та Евеліни Коковської).

Ці дослідження безпосередньо стосуються й нас. Хоч би яких періодів і тем торкалися розробки люблінських археологів, вони були і залишаються принципово важливими для українських фахівців, передовсім через спільність/подібність культурних процесів на суміжних просторах Південно-Східної Польщі й Західної України (і ширше) від фінального палеоліту-мезоліту й далі: культури лінійно-стрічкової кераміки, лійчастих кубків, малицька, волинсько-люблінська, кулястих амфор тощо. Важливе значення тут мають не лише розкопки нових пам'яток і введення їх у науковий обіг, а й новітні методичні й концептуальні напрацювання співробітників Інституту археології УМКС, які відбивають формальне й культурно-хронологічне впорядкування джерел із опертям на радіокарбонні дати і які часто враховують матеріали нашої території, окреслюють альтернативні побудови щодо походження і розвитку культур, їх синхронізації (наприклад, концепція А. Закосьцельної та С. Кадрова щодо розвитку енеолітичних культур на Волині й Поділлі). Сили тут не рівні, бо в Україні катастрофічно мало археоло-

гів. Але й сучасним, і майбутнім доведеться рахуватися із тими концепціями, вивіряти й корегувати їх власними спостереженнями.

Так само старожитності території України складають великий інтерес для польських археологів, що відбивають також ініційовані ними сумісні дослідницькі проекти. Так, принципово важливі результати для хронології та періодизації культури лійчастого посуду дали дослідження поселення в Зимному за участю А. Закосьцельної та із залученням матеріалів із розкопок Ю.М. Захарука та М.А. Пелешішина. Відомий дослідник тшинської культури і автор монографії доктор Галина Тарас із групою студентів брала участь у розкопках пам'яток вказаної культури в околицях Нетішина. Люблінські археологи сприяли організації меморіальних заходів на пошану дослідників Волині — замордованого в Катині Яна Фітцке, справжнього відкривача старожитностей цього краю Олександра Цинкаловського та ін.

Ще один аспект взаємних зацікавлень — це взаємодія просторово віддалених спільнот, яка особливо активізувалася з появою кочовиків на історичній арені та в добу Великого пере-

селення народів. У Відділі доби бронзи—заліза розробляється тема «Відносини степових народів — скіфів і сарматів — з осілими племенами Центральної та Східної Європи» (С. Садовський). Походи герулів, історія готів та їхні контакти із сарматами — ці та інші проблеми Барбарікуму активно й успішно розробляє А. Коковські з колегами, виявляючи неабияку завзятість у реалізації великих міжнародних проектів. У межах цих проектів у серії «Monumenta Studia Gotika» видано монографії українських дослідників — Б.В. Магомедова, Р.В. Терпиловського та І.М. Храпунова.

Тому цінними для українських археологів у сучасному неймовірному інформаційному потоці є «Матеріали до бібліографії працівників Інституту УМКС за 1945—2005 роки», складені завідувачкою бібліотеки Урсулою Курзотковською (яка тішиться відкриттям затишного читального залу) і список виконаних тут магістерських, докторських і докторських габіталіційних робіт (автор Дорота Тимчак).

Бажаємо люблінським археологам нових успіхів.

Одержано 25.12.2008

С.С. БЕРЕЗАНСЬКА,
К.П. БУНЯТЯН

Майко В.В.

Кырк-Ерский клад городища Чуфут-Кале в Юго-Западном Крыму

К.: Академперіодика, 2007. — 190 с.

Уже не перше століття вивчається монетна справа держав пізньосередньовічного Криму. Результати нумізматичних досліджень враховуються при розробці концепцій з актуальних питань історії півострова. І це не дивно, бо монети Кримського ханства, генуезької Кафи і Османської імперії є одними з наймасовіших знахідок. Не випадково активізація їх досліджень збігається з початком наукового археологічного обстеження півострова.

Проте нині у цій галузі знань поряд із безсумнівними успіхами з'явилися і серйозні проблеми. Так, нумізмати, що вивчають монетну справу держав пізньосередньовічного Криму, до цього часу вважають достатнім публікувати

окремі монети, а не результати досліджень великих скарбів, звідки вони походять. Це можна пояснити тільки недосяжністю великих монетних колекцій, знайдених при археологічних дослідженнях за останні сто років. У той же час самі археологи, як правило, не готові їх вивчати. Через те найцінніші з історичної точки зору знахідки зазвичай лишаються не введені до наукового обігу. Слабка вивченість монетного матеріалу, у свою чергу, не дозволяє не тільки виявити періоди обігу різних емісій місцевих грошей, але навіть встановити їх номінали. Все це не дає змоги уточнити умоглядні припущення про монетну справу Кримського ханства та генуезької Кафи, що виникли ще у часи О.Ф. Ретовського. Ми змушені констатувати факт, що до цього часу гроші і їх карбу-

вання практично непридатні для точного датування археологічних шарів.

Тільки в останні роки окреслилась така необхідна та довгоочікувана позитивна тенденція. До наукового обігу почали вводити описи великих скарбів пізньосередньовічних монет, знайдених в Криму (Белый 1995; Чореф 2008). Але цінними з наукової точки зору стали не ці публікації, а серія статей та підсумкова монографія українського археолога В.В. Майка, який знайшов, вивчив та видав крупний монетний скарб, виявлений у 2002 р. біля «печерного міста» Чуфут-Кале (Майко 2003; 2003а; 2004; 2005; 2008). Вихід його книги став однією з важливих нумізматичних подій року в Україні.

В.В. Майко не отримав нумізматичної освіти, проте здоровий глузд та зважений підхід до об'єкту досліджень дозволив йому не тільки поповнити свої знання, але й стати спеціалістом у цій галузі науки. Це стає очевидним уже при ознайомленні з першими сторінками монографії. З рідкісним вмінням, точністю та ґрунтовністю виклав В.В. Майко відомі йому, як першовідкривачу, обставини знахідки монетного скарбу. Для цього він використав досвід роботи на Чуфут-Кале, завдяки чому точно локалізував місце знахідки.

У процесі визначення нумізматичного матеріалу В.В. Майко вивчив систему грошового обігу пізньосередньовічного Криму. За роки досліджень вчений неодноразово звертався до грошового обігу держав Італії, Мамлюкського султанату, Візантії, а також Золотої Орди та залежних від неї руських князівств. Вважаємо, що В.В. Майко зумів правильно визначити практично всі монети. Не викликає заперечень його атрибуція 28 дукатів Венеції, динара Мамлюкського султанату, дирхемів Золотої Орди, денги Рязанського князівства, а також аспрів генуезької Кафи та більшості лакче Кримського ханства. Проте в монографії та статтях наявні деякі неточності, які не помітив автор і усуненню яких присвячено цю рецензію.

Почнемо із золотих монет. На жаль, не досить ґрунтовна обізнаність В.В. Майка в нумізматичній держав Західної Європи не дозволила йому пояснити факт наявності у скарбі полегшеного (вага 3,0 замість 3,5 г) низькопробного (проба 630 замість стандартної 980) дуката з

кількома примітивними зображеннями з обох боків (с. 11—12, рис. 6, 8). Вірогідно, у Кирк-Єрському¹ скарбі разом з повноцінними цехінами виявилась підробка, викарбувана, зважаючи на зображення, у генуезьких колоніях Східного Середземномор'я або у містах-державах Адріатики². Подібне наслідування дуката Мікаеле Стено було знайдено в Аспрокастрі (Абызова, Бырня, Нудельман 1982).

Є неточності в описі динара мамлюкського султана Аль-Захіра Сайф ад-Діна Джахмака³. Почнемо з того, що ця монета була описана автором у розділі «Золотоординські монети». Безперечно, цей динар було викарбувано ісламською державою, в його оформленні немає жодних генуезьких рис, хоча й не джучідською державою. Крім того, виходячи з легенди реверсу, динар було карбовано у місті Миср. Відомо, що у ті часи так називали Каїр. На нашу думку, варто було зазначити це у книзі.

Як вже згадувалось, В.В. Майко правильно визначив практично всі кримські монети. Єдину помилку він допустив при описі «мідної монети» № 443 (с. 178, рис. 97). Міркування з цього приводу вже висловлювались раніше (Чореф 2008), щоб уникнути повторів, зазначимо лише, що у скарб випав акче, карбований за першого правління Менглі Гірея I (1466—1467 рр.). Наявність цієї монети, однієї з найпізніших у зібранні, дозволяє впевнено датувати тезаврацію скарбу періодом смут кінця XV ст.

Проте навіть наявність цих неточностей не знижує наукову цінність праці В.В. Майка. Сама ідея видати великий скарб, наводячи всі відомі обставини його знахідки та ретельно описуючи монетний матеріал, заслуговує на повагу. Сподіваємося, що В.В. Майко продовжить своє вдало розпочате дослідження.

¹ До цього часу так і не було знайдено єдиної точки зору на назву міста. Його називають і Кирк-Ор, і Кирк-Єр, і Кирк-Йер. Проте, добре відомо, що у середньовічних арабографічних документах він фігурує як Кирк-Йер. Ми намагаємось дотримуватися цієї традиції, що склалася історично (Чореф 2007).

² Детально це питання розглядається у статті (Чореф 2008а).

³ За словами В.В. Майка, цю монету визначив Ш. Хайдманн (с. 119).

М.М. ЧОРЕФ

Абызова Е.Н., Бырня П.П., Нудельман А.А. Старый Орхей. Молдавский период. — Кишинев, 1982.

Белый А.В. Клад монет Крымского ханства из фондов Бахчисарайского историко-культурного заповедника // Крымский музей. — Симферополь, 1995. — № 1/94.

Майко В.В. Кирк-Єрський скарб XV ст. (попереднє повідомлення) // Археологія. — 2003. — № 2. — С. 84—100.

- Майко В.В. Кырк-Ерский клад XV в. // Одиннадцатая Всероссийская нумизматическая конференция: Тез. докл. и сообщ. — СПб., 2003а.
- Майко В.В. Кырк-Ерский клад XV в. и его место среди синхронных кладов Таврики // Древности. — Харьков, 2004. — С. 82—86.
- Майко В.В. Монета Рязанского княжества в Крыму // Судейский сборник. — Судак, 2005. — Вып. II.
- Майко В.В. Монета Мамлюкского султаната в Юго-Западном Крыму // Бахчисарайский историко-археологический сборник. — Симферополь, 2008. — Вып. 3.
- Чореф М.М. К вопросу о периоде функционирования монетного двора г. Кырк-Йер // МАИЭТ. — Симферополь, 2007. — Вып. XIII. — С. 375—382.
- Чореф М.М. К вопросу об обращении иностранной монеты в Крыму в XVI—XIX вв. // МАИЭТ. — Симферополь, 2008 (у друці). — Вып. XIV.
- Чореф М.М. К вопросу о возможности медного чекана в Крымском ханстве в XV в. // Бахчисарайский историко-археологический сборник. — Симферополь, 2008а. — Вып. 3.
- Чореф М.М. Клад монет Крымского ханства из фондов Центрального музея Тавриды // VIII Таврические научные чтения. — Симферополь, 2008б. — Ч. II.

Одержано 25.12.2008

С.Б. Сорочан.

Византийский Херсон (вторая половина VI — первая половина X вв.). Очерки истории и культуры

Харьков: Майдан. — 2005. — Ч. 1—2. — 1644 с.

Коллективная книга о Херсонесе I в. до н. э. — VI в. н. э. и С.Б. Сорочана — части единого замысла, хотя об этом не сказано прямо. Читатель приходит к такому выводу, судя по одинаковому составу редакционного совета, единообразию названий и оформления. Авторы коллективной монографии доводят изложение до конца поздней античности, то есть включая VI в., а со второй половины VI в. С.Б. Сорочан начинает историю византийского Херсона. Казалось бы, связь времен очевидна, однако немного смущает необычная деталь: большая часть царствования Юстиниана I (527—565) оказывается вне византийской эпохи. Сам концепт «поздней античности», появившись в контексте истории культуры западной части Римской империи, стал фактом современной историографии. Тем не менее, многие отмечают условность рубежа «конца античности», который обычно связывают с понтификатом Григория Великого (590—604).

Для Крыма не существует единообразия в определении грани между античностью и средневековьем. А.И. Романчук начинает историю византийского Херсона с VI в. как само собой

разумеющееся (Романчук 2005), для А.И. Айбабина «ранневизантийский Крым» — это время с середины III до конца IX вв. (Айбабин 1999), а обобщающее издание «Археология» начинает эпоху средних веков с IV в., как это принято в марксистской исторической науке (Крым 2003). Этот, казалось бы, теоретический (а для некоторых, возможно, и праздный) вопрос в книге С.Б. Сорочана приобретает практическое значение. Дело в том, что издавна спорные даты монументальных сооружений Херсона колеблются в пределах V — начала VII вв. Таким образом, четкие хронологические рамки монографии уже заранее определяют конкретные датировки, которые нуждаются в обосновании.

Объемная монография С.Б. Сорочана ставит амбициозную задачу нарисовать панораму всех сторон жизни Херсона на протяжении нескольких веков. Автору это удалось, благодаря обширной эрудиции и, конечно же, использованию результатов труда предшественников. Особая трудность заключалась в том, что многие вопросы остаются дискуссионными или недостаточно разработанными. В связи с этим автор стремился создать синтез, одновременно углубляясь в детали и широко

обращаясь к источникам и археологическим отчетам. На многих страницах книги стиль изложения приобретает черты увлекательной научно-популярной прозы, антология письменных источников придает книге характер учебника, а стремление охватить все напоминает энциклопедию. Таким образом, определить жанр этого необычного издания нелегко, очевидно лишь, что столь масштабной сводки материала по истории Херсонеса VI—X вв. еще не было.

Введение содержит историографический обзор, сопровождаемый портретами исследователей. И здесь, и в дальнейшем читатель находит подробнейшую библиографию. Концепции А.Л. Якобсона об упадке города в эпоху «темных веков» противопоставлена идея А.Л. Романчук и др. исследователей о континуитете, эту мысль С.Б. Сорочан будет энергично проводить на протяжении всей книги. Дискуссии о континуитете между античным и средневековым городом (и шире — между двумя великими эпохами истории) давно ведутся и в западной историографии, но, кажется, одного общего закона для всех регионов Средиземноморья установить не удастся. Тем важнее конкретные исследования по регионам.

В первой главе «Свидетельства прошлого» автор подробно характеризует все виды источников: письменные, эпиграфические, археологические, включая монеты и печати. С.Б. Сорочан, безусловно, прав, предупреждая читателя о том, что *«рано говорить об окончательных итогах»* (с. 77). Действительно, в книге немало предположений, которые увлеченный автор склонен считать доказанными фактами, тогда как у осторожного читателя такого впечатления не складывается.

Глава 2 «Око и щит империи» посвящена истории Херсонеса конца правления Юстиниана I и его ближайших преемников, взаимоотношениям города с империей в контексте общего положения в Крыму. В главе 3 «Деловой город» рассмотрены вопросы экономики во второй половине VI—VII вв.: различные промыслы, керамическое производство, кузнечное дело и др. Здесь же автор касается хазарской проблемы. С.Б. Сорочан стремится собрать все данные для подтверждения своей главной мысли о том, что время после Юстиниана не было «темными веками». Тема главы 4 — Византия и хазары в Таврике. Автор развивает идею о том, что взаимоотношения хазар и византийцев в Крыму с конца VII в. можно охарактеризовать как «кондоминиум» — поня-

тие, которое в последние годы выдвинуто вместо представления о господстве хазар. Глава включает и церковную проблематику. Следует отметить, что эти вопросы в последнее время активно обсуждаются исследователями из разных стран (Zuckerman 2006).

Глава 5 носит полемический характер. Автор считает, что строительная техника кладки стен, так называемая кладка «в елку» (или в виде «рыбной кости») не связана с присутствием хазар. Чтобы доказать это, привлекаются материалы не столько Херсона (он упоминается лишь на с. 444—445), сколько других регионов Крыма, особенно Боспора. Речь идет не только о строительной технике, а и «хазарских слоях» в целом, и хазарском присутствии в Крыму. Действительно, если этот строительный прием (*opus spicatum*) был известен античному миру, можно ли его связывать исключительно с хазарами (Крым 2003)? По крайней мере, сочетание кладки «в елку» с известковым раствором, содержащим дробленую керамику (так называемая цемянка), отмеченное в Сугдее (с. 424), указывает на византийскую строительную культуру. Эта глава дает интересный пример того, как частные строительно-технические особенности связаны с широкой исторической проблематикой.

Глава 6 посвящена вопросу экономического состояния города в VIII в. и одновременно — опровержению вывода А.Л. Якобсона о том, что в это время город обезлюдел и обнищал (с. 451). С.Б. Сорочан подчеркивает, что для периодов процветания археологические свидетельства бедны и что *«следы нормальной жизнедеятельности вообще трудно уловить в культурном слое городища, который фиксирует прежде всего разрушения»* (с. 452). Это правда: слои разрушения археолог замечает легче всего. Но не рискуем ли мы впасть в крайность, если отсутствие культурных остатков будем считать показателем стабильной жизни? По моему, это наблюдение не стоит абсолютизировать. Археологические ситуации очень различны, нередко слои разрушения перемежаются слоями, содержащими свидетельства спокойной жизни, особенно если речь идет о жилых постройках. Кроме того, периоды стабильности хорошо представлены в архитектурных сооружениях. Но проблема состоит в том, что в Херсоне их хронология и строительная история еще далеко не выяснены.

Вряд ли стоит связывать с эпохой «темных веков» энколпионы («сирийские кресты») с изображением Христа в длинной тунике. Когда-

то Н.П. Кондаков датировал их VIII в. (с. 456), но сейчас их относят ко времени не ранее X в. Поскольку в самом Херсоне археологических материалов VIII в. действительно мало, автор ссылается на благосостояние других центров (Мангуп, Бакла).

В главе 7 «Рождение фемы» С.Б. Сорочан анализирует причины неустойчивости византийско-хазарского соправления и те факторы, которые привели к созданию фемы, в контексте политики Византии и Хазарии. Здесь же подробно рассмотрены спорные вопросы церковной истории, в том числе знаменитое «дело» епископа Иоанна Готского. В последние годы много пишут об отношении церковных иерархов Таврики к иконоборческой политике Константинополя. Мнение об иконопочитательской ориентации Крыма С.Б. Сорочан считает одним из «*мифов современной историографии*» (с. 493). В этой главе, как и в других, очевидно, что автор склонен к полемической заостренности проблемы, акцентируя внимание на тех фактах, которые подтверждают его идеи.

Некоторые проблемы выходят за рамки истории Херсона, хотя связаны с ней. Речь идет о времени возникновения пещерных монастырей — вопрос остается открытым (с. 497—498), о том, когда был построен Саркел (с. 581); здесь же находим отступление о локализации Фулл с огромной библиографией (с. 516—526). Мы еще раз убеждаемся в том, что большое количество публикаций не всегда проясняет вопрос, поскольку источники не в состоянии удовлетворить возрастающее любопытство исследователей.

В главе 8, посвященной государственному устройству Херсона, автор энергично опровергает господствовавшее ранее мнение о наличии в городе признаков самоуправления, остроумно называя их «призраками самоуправления». По мнению С.Б. Сорочана, Херсон не обладал никакими особыми привилегиями и на протяжении VI—IX вв. был обычным византийским провинциальным городом (с. 677).

Вторая, большая, часть книги открывается главой 9 «Город строящийся», в которой речь идет о топографии и архитектуре Херсона. Эта глава на более 350 страницах могла бы стать самостоятельной монографией. Вначале автор рассматривает оборонительную систему, а затем — церковное строительство, настаивая на идее «архитектурного бума» в последней трети VI — начале VII вв. или даже еще позднее. Этот вывод сформулирован уже в начале изло-

жения: на с. 716 перечислены практически все известные церковные здания, которые «*сооружены, скорее всего, в позднестушинский период и позже, до второй — третьей четверти VII в.*» (с. 716). В дальнейшем эта мысль повторяется многократно, но часто уже без оговорки «скорее всего».

Между тем читателю хорошо известно, что подавляющее большинство церквей Херсона не имеют устойчивой датировки, и в некоторых случаях разброс мнений исследователей необычайно велик — от V—VI до X—XII вв.* Таким образом, идея о строительном буме в конце эпохи Юстиниана и после него остается в сфере предположений со времен А.Л. Бертье-Делагарда. С тех пор, в течение столетия, новых существенных аргументов в пользу этого мнения не появилось. По-прежнему «царицей доказательств» является знаменитая медная монета из клада, найденного под стеной нартекса Уваровской базилики. Она отчеканена либо при Юстине II (565—578), либо при Маврикии (582—602). Однако стратиграфическое положение монеты не бесспорно, о чем пишет и сам С.Б. Сорочан (с. 768—769). Но даже если бы мы имели здесь безукоризненно «закрытый» комплекс, все-таки одной монеты недостаточно, чтобы датировать всю большую группу херсонских церквей. Если же использовать популярную в Крыму идею о длительном бытовании монет в Херсоне, ничто не мешает отнести Уваровскую базилику к VIII в. — к эпохе «темных веков». Но как согласовать поздние даты с архитектурой базилики, столь типичной для V в.?

Именно конкретного анализа архитектуры и декорации недостает в работах последних лет. Почти не принимается во внимание такой важный датирующий фактор, как мраморные изделия проконнесского происхождения, которые в свое время успешно изучали А.Л. Якобсон и С.А. Беляев. Капители, представленные на рис. 319, датируются первой половиной VI в., а не VI—VII вв., как пишет С.Б. Сорочан; ионические импостные капители (рис. 326) относятся к VI в., а не к VII—IX вв., как считает автор. Упомяну и о капителях с мелкозубчатым аканфом (отличный представитель этого типа находится в экспозиции Херсонского музея), типичных для V в.

Помимо мрамора, более тщательное изучение напольных мозаик, стандартных для V—

* Основная библиография: прим. 127 на с. 716—717. Об этом писала и я (Хрушкова 2004)

VI вв., также помогло бы выяснению времени строительства сооружений. И еще одна возможность — изучение строительной техники, в том числе кладки *opus mixtum* в Херсоне и его округе. Таблица, приведенная С.Б. Сорочаном на с. 704—705, полезна, но не ясно, на чем основаны приведенные в ней даты херсонских построек. Они существенно отличаются от дат, установленных для этого типа кладки в Константинополе и других регионах империи. Таким образом, возможности уточнения хронологии церквей Херсона еще не исчерпаны.

По моему мнению, полезным было бы подробное рассмотрение херсонских церквей в контексте ранневизантийской архитектуры. С.Б. Сорочан говорит о хронологической близости церквей Равенны и Херсона (с. 713), однако большинство церковных сооружений Равенны относится к V в. и юстиниановской эпохе. Интересен вопрос о ведущей роли архитектуры византийской столицы для Херсона — этого мнения придерживаются многие, в том числе и С.Б. Сорочан. Но как эта мысль согласуется с предлагаемой автором хронологией? Уваровская базилика очень близка к двум столичным церквям — Студийской и Халкопратийской, обе построены около середины V в. Однако если датировать херсонские базилики второй половиной VI — началом VII вв., каким образом Константинополь мог повлиять на Херсон? Ведь в столице в то время базилик с деревянным перекрытием не строили. Говоря о влиянии столицы, можно упомянуть и о крестовидном типе. Огромная константинопольская церковь св. Апостолов (если она была крестовидной), не дала никаких реплик ни в самой столице, ни вблизи нее. Исходя из этого, крестовидные церкви, столь популярные в Херсоне, следует искать в другом месте.

Чтобы обосновать поздние даты церковного строительства в Херсоне (с 560—570 гг. до начала VII в.), автор ссылается на природные катаклизмы, хотя и осознает хрупкость этого аргумента (с. 754—756). Однако ссылки на Константинополь вряд ли что-то доказывают. Византийская столица часто страдала от землетрясений, но не следует забывать, что она расположена в зоне повышенной сейсмической опасности (внутри так называемой Североанатолийской системы разломов), чего, к счастью, не было в Херсоне.

Особый вопрос — о литургии и литургических устройствах. В последнее время археологи из стран Восточной Европы увлечены этой темой, которая, по понятным причинам, мало

развивалась в предшествующую эпоху. Это, безусловно, положительное явление. Однако вследствие крайней фрагментарности источников, как письменных, так и археологических, эти вопросы относятся к числу сложнейших в археологии раннехристианской эпохи. Прежде всего, проблему составляют архитектурно-литургические термины. Например, не ясно, что подразумевает автор под словом «придел»: придельную церковь с самостоятельным освящением престола или это синоним слова «притвор» (если я правильно догадываюсь)? Какой смысл вкладывается в многозначное слово «часовня»?

Именно в этом разделе встречаем немало непонятных описаний и терминов, недоказуемых предположений, неточностей и просто фактических ошибок. Это и «*боковые апсиды справа и слева*», которых нет в базиликах Херсона (с. 718), и мощи, которые помещались под престол, начиная с VII в., по мнению автора (с. 721, 728), и боковые экседры апсиды-трифолия, якобы служившие протесисом и дякоником (с. 723), и определение посвяtitельной формулы «в моление за ...» как эпитафии (с. 774), и амвон в виде «*прохода или коридора*» (с. 766), и размещение «жертвенного стола» в нартексе (с. 776), и «трапезы любви» с возлияниями в конце VI в. (с. 774—775), и «*проскомидийник, возле которого священнодействовали пресвитер и диакон, находившиеся в приделе*» (с. 777), и омофор как синоним мафория (с. 816). Подобных примеров можно привести еще много. Впрочем, автор и сам признает, что «*разобраться во всем этом*» удастся далеко не всегда (с. 719). Но с одним утверждением С.Б. Сорочана вполне можно согласиться: едва ли литургические устройства могут служить надежным датирующим критерием (с. 770).

Вызывают сомнения некоторые наблюдения архитектурного характера. Среди раннехристианских базилик Херсона нет сводчатых, как считает автор (с. 894), нет их и на реконструкциях, которые видим в книге. Я не думаю, что храм № 29 на агоре Херсона походит на Драндскую церковь в Абхазии, где купол непосредственно, без парусов, опирается на части стен, описывающие в плане круг. В архитектурных описаниях также встречаем непонятные выражения: «*не купольное, а сводчатое и отчасти стропильное, черепичное покрытие на барабане*» (с. 861) или «*сводчатые арки*» (с. 969).

Таким образом, выводы и наблюдения автора о хронологии церквей, их архитектуре, деко-

рации и литургических устройствах вызывают вопросы и сомнения. И напротив, удачна топографическая картина города, в том числе и в связи со стациональной литургией, когда речь идет о перенесении мощей св. Климента. Некоторые выводы достаточно убедительны, например, идентификация Восточной базилики как храма апостола Петра (с. 880), или посвящение церкви на агоре св. Василию (с. 886), или связь загородного комплекса на главном кладбище с епископами-мучениками Евгением, Агафодором и Елпидием (с. 856). Можно допустить, что св. Василий был погребен в подземном ипогее («часовня Г») в комплексе позднейшей Западной базилики (с. 840). Жаль только, что очень мелкий чертеж этого сооружения (рис. 269, объем автора) не дает о нем ясного представления и, кажется, не совпадает с описанием. Что касается крестовидной церкви, расположенной на остатках театра, доказать здесь наличие мощей св. Сергия и Вакха очень трудно.

Эта обширная глава содержит другие интересные наблюдения, например, о назначении гидротехнических устройств, расположенных под загородным храмом. Картины культового строительства в Херсоне дополняют сведения о сельских церквях Юго-Западной Таврики эпохи «темных веков» (с. 1007—1011).

Помимо церквей, в этой главе рассмотрены и различные общественные сооружения: бани, больницы, странноприимные дома, богадельни и др. В этом случае автор сталкивается с обычной трудностью идентификации. Если баню опознать легко, то благотворительные учреждения можно определить только гипотетически. Было ли, например, «загадочное общественное сооружение», примыкающее к водохранилищу, больницей? Использовалась ли чаша монаха Константина для кровопусканий (с. 973—977) или для каких-то мирных целей? Трудно сказать, в таких случаях интерпретация зависит от воображения исследователя. Интересны наблюдения относительно комплекса административного центра — фемного претория IX—X вв. (с. 997 и сл.), который включал и небольшую трехапсидную церковь (базилику?).

Главу завершает обширный список общественных, церковных и светских сооружений Херсона VI—X вв. с указанием датировок, к которым читатель, вероятно, отнесется с осторожностью.

Важная и интересная глава 10, озаглавленная «Смерть в Херсоне», обобщает большой материал о городских некрополях, погребальном обряде, могильных конструкциях и над-

гробиях, инвентаре. Автор отмечает такие черты, как преемственность с некрополем античной эпохи (с. 1091), многократное использование склепов. В Херсоне, как и в других городах, перемещение захоронений в город и постепенное увеличение их числа обусловило важные изменения. Это один из существенных факторов превращения города античного в город средневековый. Продолжением этой большой темы могло бы стать обобщение сведений о погребениях в церквях.

Глава 11 посвящена положению города во второй половине IX в., когда экономическая жизнь сохраняла многие черты предыдущего периода: горожане добывали соль и рыбу, продолжали использовать рыбозасолочные цистерны, занимались керамическим и другими ремеслами. К концу IX в. особое значение приобрела торговля.

Глава 12 «На переломе эпох» характеризует важный хронологический рубеж — конец X в., который завершает историю раннесредневекового Херсона (с. 1220).

Заключение подводит итоги исследования. Один из главных выводов — сохранение преемственности средневекового Херсона с античным Херсонесом. В «темные века» Таврика была одновременно в составе и Хазарии, и Византии (с. 1213—1214). Английское резюме является переводом Заключения.

Далее следует обширная антология письменных источников, занимающая более 300 страниц. В ней представлены извлечения из текстов разноязычных источников. Можно предположить, что автор, профессор Харьковского университета, адресует этот раздел в основном студентам. Вместе с тем многочисленные и подробные комментарии представляют самостоятельный исследовательский интерес, например, топографический комментарий к документам о перенесении мощей св. Климента (с. 1442—1476). О частностях можно спорить, но главное, удачен сам подход сопоставления письменного источника и археологического факта.

В качестве приложений помещены статьи К.Э. Гриневича («Четырехапсидное здание в Херсонесе»), Н.А. Алексеенко («Таможня и коммерции Херсона»), А.В. Иванова («Население византийского Херсона по данным антропологии»), которые интересны и вполне уместны в этом издании.

В монографии С.Б. Сорочана есть и упущения. С сожалением приходится отметить снижение уровня редакторской работы в ряде издательств, выпускающих научную продукцию. Это

касается и таких необходимых элементов научного аппарата, как указатели (именной, географической, иные) и общая библиография. Их в книге нет. Отсутствие библиографии особенно досадно, поскольку оно в какой-то степени обесценивает колоссальный труд С.Б. Сорочана по созданию полной сводки публикаций работ, посвященных византийскому Херсону. Едва ли читатель быстро отыщет интересующее его издание, зашифрованное как «Указ. соч.» в подстрочных примечаниях, набранных шрифтом 10, на пространстве более полутора тысяч страниц.

Качество иллюстраций можно оценить как весьма посредственное: очень мелкие, часто неясные, они размещены на страницах в виде маргиналий. От такого «метода» особенно пострадали чертежи. Речь идет о книге, в которой автор часто ведет полемику, предлагает свои гипотезы, высказывает новые идеи, и при этом он не всегда имеет возможность подтвердить свои аргументы документацией. Редактор мог бы устранить и опечатки, например, «*писк активной экспансии*» (с. 173), или неправильное написание фамилий (Оузепи вместо Озепи на с. 495, Дарруже вместо Даррузес на

с. 519). Разумеется, это несущественные мелочи для такой большой книги.

Монография С.Б. Сорочана является настоящей энциклопедией Херсона на протяжении нескольких веков его византийской истории. Она не отменяет труды предшественников (А.Л. Яковсон и др.) и современников (А.И. Романчук и др.), но дает отличное представление о том, как далеко ушла археология Крыма за последние десятилетия. В то же время нерешенные вопросы (особенно хронология) указывают дальнейшее направление исследований. Книга является заметным вкладом в византийскую археологию в целом, ее значение выходит за пределы Украины. Очевидно, она найдет читателей в разных странах Восточной Европы.

В целом нет сомнений, что оба издания: коллективная монография «Херсонес Таврический в середине I в. до н. э. — VI в. н. э.» и книга С.Б. Сорочана о византийском Херсоне, составляющие как бы две створки одного монументального диптиха, являются значительным достижением в изучении истории Крыма.

Л.Г. ХРУШКОВА

Айбабин А.И. Этническая история ранневизантийского Крыма. — Симферополь, 1999.

Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья. IV—XIII века / Отв. ред. Т.И. Макарова, С.А. Плетнева. — М., 2003.

Романчук А.И. Очерки истории и археологии византийского Херсона. — Екатеринбург, 2000. Нем. пер.: Romanчук A.I. Studien zur Geschichte und Archäologie des byzantinischen Cherson (Hrsg. H. Heinen). — Leiden; Boston, 2005.

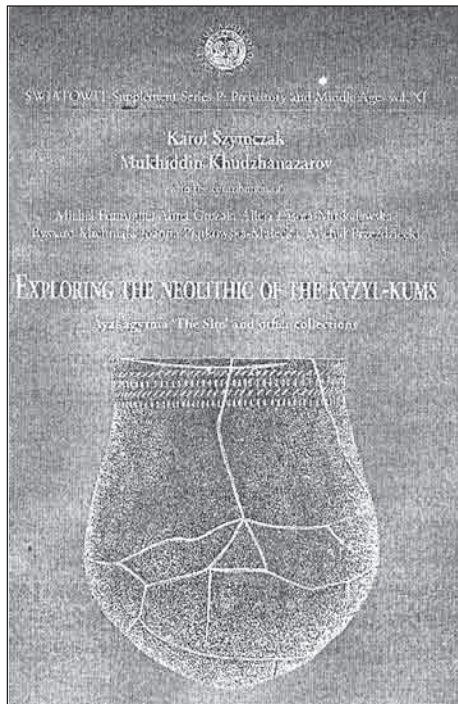
Хрушкова Л.Г. Христианские памятники Крыма. Состояние изучения // Византийский Временник. — 2004. — № 63 (66). — С. 167—194.

Zuckerman C. (ed.). La Crimée entre Byzance et le Khaganat Khazar. — Centre de recherche d'histoire et civilisation de Byzance, Monographies 25 — Paris, 2006.

Одержано 04.09.2007

Szymchak K., Khudzhazarov M.

Exploring the Neolithic of the Kyzyl-Kums; Ayakagytmа «The Site» and the other collections. — *Warsaw: Institute of Archaeology Warsaw University, 2006. — 252 p.*

Рецензована книга є результатом десятирічних досліджень пам'яток епохи неоліту, що проводилися спільною польсько-узбецькою археологічною експедицією. Передусім йдеться про систематичні розкопки городища Аякагитма, де розташована виключно багата стоянка епохи раннього і середнього неоліту. Крім того, описано матеріали, зібрані на інших об'єктах кам'яного віку, що належать до так званої кельтемінарської археологічної культури. Разом із двома іншими таксономічними системами пам'яток центральноазійського неоліту — джейтунською (південь Туркменії, іранський Хорасан) та гісарською (південь Таджикистану) — кельтемінар є третьою дослідженою історико-культурною та технічною неолітичною спільнотою на теренах регіону. Нині більшість ареалу її розповсюдження в Приараллі та центральноазійському межиріччі займають пустелі, передусім Кизил-Куми. Можливість проживання людей епохи неоліту в пустелях Центральної Азії була пов'язана зі значно біль-

шим обводненням краю у період льявляканського плювіалу, який тривав до III тис. до н. е. (Мамедов, Ранов, Виноградов 1982, с. 152).

Книга складається з 14 розділів. Після передмови наведено опис городища Аякагитма, а також методів і обсягів здійснених археологічних робіт. У наступній частині висвітлено археологічну стратиграфію городища.

Однією з головних цілей дослідження було встановлення точної хронології різних етапів існування зазначеної неолітичної стоянки, що загалом охоплює 14 століть. Зокрема, було виділено дві основні фази розвитку поселення: давніша, що тривала приблизно між 8000 та 7500 рр. до н. е. і відповідає фазі Дар'ясай, виділеній свого часу А.В. Виноградовим, і пізніша (Виноградов, Итина, Яблонский 1986), що тривала приблизно з 6000 до 5000 рр. до н. е. і відповідає фазі Джанбас. Проміжок 1500 р. між обома фазами існування стоянки, ймовірно, пояснюється суттєвими змінами кліматичних умов.

Окрему частину публікації присвячено детальному опису типологічного переліку знахідок, розробленого авторами для забезпечення систематичного опису всього отриманого археологічного матеріалу.

У найбільшому за обсягом шостому розділі наведено опис всього матеріалу з городища Аякагитма в стратиграфічному і планіграфічному порядку, а також матеріалів, зібраних на інших об'єктах. Опис проілюстровано 110 сторінками вклейок із найцікавішими знахідками. У наступній частині висвітлено планіграфічний розподіл знахідок із кременю за допомогою графіків, що ілюструють різні стратиграфічні одиниці.

За свідченнями авторів, доісторичні мешканці городища Аякагитма залежали від родовища кременю, розташованого за 300 м від городища (так звана шахта Аякагитма). Крім того, було здобуто поодинокі знахідки з привізних матеріалів. Вироби із суцільного білого каменю, визначеного як халцедоніт, що перетворюється на опал, було знайдено виключно у верхніх культурних шарах, отже, ширкий

обмін подібними виробами розпочався лише у пізній фазі (Джанбас) місцевого неолітичного періоду.

Розкопки на городищі Аякагитма не виявили постійних помешкань, а найскладнішою архітектурною конструкцією є піч, що належить до пізнішої неолітичної фази. Неподалік було знайдено різні деталі, зокрема круглодонний глечик та видовжений кам'яний товкачик. Крім того, описано прості кургани і деякі інші окремо розташовані структури, також пов'язані з людською діяльністю. У спеціальному розділі розглянуто питання, пов'язані з виробництвом та використанням червоних мінеральних барвників.

Значне місце в книзі відведено результатам аналізу знайдених решток тварин. Польськими та узбецькими вченими було задокументовано кілька сотень фрагментів кісток і зубів, що напевно належали великій рогатій худобі, вівцям, свиням, верблюдам і собакам мешканців неолітичної стоянки.

Наприкінці монографії автори вдаються до глобальних висновків щодо господарської моделі Аякагитми, а також характеристики відносин, що панували в її доісторичному соціумі. За їхнім визначенням, історико-культурна спільнота, згуртована навколо городища, за весь час свого існування здолала величезний еволюційний шлях, тож їй притаманні всі головні ознаки «неолітичної революції»: перехід від привласнення продуктів до виробництва (землеробства та скотарства), застосування технологій зберігання продуктів (винайдення кераміки), збільшення та реструктуризація соціуму, початок на його оновленій (племінній) основі процесів етногенезу (Гусаков 2007). На думку дослідників, місцеве населення в досліджуваний період перейшло від мисливства та збиральництва до занять скотарством і землеробством, а отже, провадило переважно осілий спосіб життя, незважаючи на те, що не було знайдено решток жител.

Щоправда, здається, в цьому випадку автори дещо поквапилися з однозначними й категоричними висновками, не уникнувши характерної ще для радянських науковців тенденції до перебільшення й узагальнення отриманих місцевих даних у контексті регіональних і світових тенденцій щодо неоліту. Насправді твердження про скотарську основу економіки Аякагитми таке ж хитке, як і аналогічні висновки щодо інших неолітичних пам'яток (Туртукуля, Учаші, Джанбаса або ж Дарбазакіра), зроблені, спираючись на досить незначну кількість кісткового матеріалу, не зовсім придатного для ви-

значення. Отже, подібні висновки ґрунтуються швидше на інтуїції і загальних міркуваннях зоологів, ніж на точних даних, пов'язаних із вимірами (Шарапов 1972, с. 233).

Теза про наявність сталого землеробського сектору в господарстві Аякагитми так само сумнівна. Це, до речі, стосується будь-якого з комплексів кельтемінару, розташованих виключно на рівнині центральноазійського межиріччя. Натомість пам'ятки раннього землеробства, як правило, пов'язані з передгір'ям чи локальними долинами середньогірського поясу. Ще М.І. Вавилов вказував, що саме в гірському поясі субтропічних областей є найкращі можливості для доместикації диких рослин (Вавилов 1987, с. 168). Такі умови, наближені до природнокліматичних умов «родючого півмісяця» Близького Сходу, були притаманні передгір'ям Копетдагу — ареалу джейтунської неолітичної культури, або ж схилам Гісарського хребта.

Саме в трав'янистих асоціаціях Південно-Годжикистану представлено егілопс — дикий злак, який, за даними деяких дослідників, є учасником гібридизації культивованих пшениць. Досить поширеним тут був і дикий ячмінь. П.М. Овчинников вважав, що «... серед пшениць Годжикистану є багато ендемічних форм, що підкреслюють самотність середньозазійського центру формової різноманітності» (Овчинников 1957, с. 327 — переклад Г.В.). До того ж ці райони Годжикистану входять до поясу зимової вегетації злакових рослин, що дає змогу застосовувати неполивне богарне землеробство, добре обґрунтоване для неоліту в цій низці праць (Лисицина, Прищепенко 1977, с. 37; Hole, Flannery 1968).

Надмірна сміливість підсумкових наукових припущень монографії, загалом, зрозуміла. Її автори певною мірою стали заручниками загальнополітичної ситуації у регіоні, в якій міжнародні відносини є гомеоморфним підґрунтям міжнародних. Подібний гомеоморфізм призводить до повторюваності (відтворення) логіки гострих тюрксько-таджицьких (особливо узбецько-таджицьких) протиріч на різних ієрархічних рівнях, зокрема й науковому. Започатковане ще в часи радянського міжреспубліканського змагання воно значно загострилося після отримання колишніми середньозазійськими республіками незалежності. Сьогодні історична спадщина відверто розглядається незалежними націями як важливий ресурс для самоствердження, зокрема за рахунок приниження сусідів та висунення щодо них нових претензій.

Стратегічну лінію керівництва Узбекистану на першість серед нових незалежних держав Центральної Азії підкріплено історичними екзерсисами місцевих та зарубіжних учених, покликаними обґрунтувати історичну роль країни як колиски центральноазійської цивілізації. У цьому сенсі неолітичні здобутки на території, що її обіймає сучасний Узбекистан, виглядають не досить переконливо порівняно з найближчими сусідами. Кельтемінарська неолітична культура не витримує жодної конкуренції з джейтунською (Туркменія). Артефакти, знайдені на стоянках останньої (обвуглені зернини, відбитки ячменю і двох видів пшениці) переконливо свідчать про те, що джейтунці вже знали землеробство. Вони практикували зрошування ланів завдяки утриманню ґрунтових вод. Їхні родові громади сягали 250 осіб. Серед іншого піднятого археологічного матеріалу вчені звертають увагу на велику кількість кісток молодих овець та кіз, що, безумовно, свідчить про їх одомашнення. Крім того, джейтунці мали численні будинки, з яких склалися цілі селища і навіть протоміста.

Отже, у випадку Аякагитми, скоріше, слід говорити лише про первинну осілість (нестійку, сезонну) — ту, що хронологічно відповідає етапу зародження землеробства і скотарства. При цьому безпосередньо «землеробські риси» в матеріальній культурі (вкладні для серпів, зернотерки, мотики, глиняні фігурки лю-

дей і тварин, помешкання і т. п.) можуть проявлятися ще недостатньо, а частка полювання та збиральництва фактично вища за елементи відтворювального господарства.

Так чи інакше, науковці з польсько-узбецької археологічної експедиції за 10 років спільної діяльності виконали величезну практичну роботу. Численні знахідки, отримані при розкопках, розширюють наше уявлення про розвиток епохи неоліту на теренах Центральної Азії, дають підстави для серйозних подальших дискусій.

Викликає похвалу те, що польські археологи систематично приділяють увагу центральноазійським дослідженням. Окрім згадуваної експедиції Варшавського університету, в 1990-х рр. над дослідженням місцевих пам'яток кам'яного віку і наскельних зображень, разом із колегами з Інституту археології УзАН, працювала експедиція Університету м. Познань (керівники проекту — д-р Мухіддін Хужаназаров і Анджей Развадовський). Тоді вченими було відкрито кілька нових місцезнаходжень епохи кам'яного віку і накопичень наскельних малюнків, після чого 1997 р. у Познані було опубліковано монографію «Sztuka naskalna Uzbekistanu».

Усе це свідчить про універсальність Центральної Азії як унікального археологічного полігону, що приваблює дослідників із різних країн світу.

В.В. ГУСАКОВ

Вавилов Н.И. Происхождение и география культурных растений. — Л., 1987.

Виноградов А.В., Итина М.А., Яблонский Л.Т. Древнейшие поселения низовий Амударьи. — М., 1986.

Гусаков В.В. Соціологія племені (на прикладі племінної організації Беніну) // Народна творчість та етнографія. — 2007. — № 3/4. — С. 66—69.

Лисицина Б.А., Прищепенко Л.В. Палеоэтноботанические находки Кавказа и Ближнего Востока. — М., 1977.

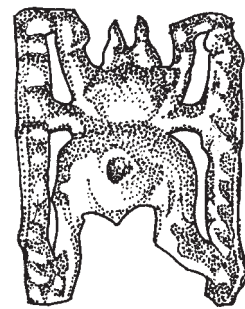
Мамедов Э.Д., Ранов В.А., Виноградов А.В. Реч. на: Древние охотники и рыболовы Среднеазиатского междуречья. Тр. Хорезмийской арх.-этногр. экспедиции. — М., 1981. — Т. 13 // СЭ. — 1982. — № 2.

Овчинников П.Н. Основные черты растительности и районы флоры Таджикистана // Флора Таджикистана. — М.; Л., 1957. — Т. 7.

Шарапов Ш. Остатки млекопитающих из неолитической стоянки Сай-Сайед (Южный Таджикистан) // Вопр. зоологии Таджикистана. — Душанбе, 1972.

Hole F., Flannery K.V. The Protohistory of South-Western Iran: A Prel. Report. — PPS. — 1968. — Т. 33. — P. 165—181.

Одержано 25.06.2008

Н.О. Гаврилюк

ПОЛЬОВІ АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В УКРАЇНІ у 2002—2007 рр.

Історія польових археологічних досліджень та формування системи охорони культурно-історичної спадщини в умовах незалежності сягає вже 16 років. Якщо в перші роки польові археологічні дослідження розвивались за інерцією, з усіма перевагами і недоліками попередньої соціальної системи, то в останні роки формується нова організація польових археологічних досліджень. Вона є однією зі складових системи охорони археологічної спадщини України і частиною історико-культурної спадщини країни. Пишучи про *систему* охорони археологічної спадщини, автор розуміє, що ця система в Україні перебуває у стані формування. Два закони України «Про охорону культурно-історичної спадщини» та «Про охорону археологічної спадщини» мали сприяти створенню правової системи охорони і збереження матеріальних залишків минулого. На жаль, це не відбувається. Протиріччя, що з'явилися у цих законодавчих документах після недолугих поправок до Закону України «Про охорону культурно-історичної спадщини», відсутність продуманої системи підзаконних актів, відвертий саботаж у створенні Державного реєстру пам'яток історії та культури, серед них і пам'яток археології, зводять нанівець дію цих законів.

Стан археологічних джерел безпосередньо залежить від стану охорони пам'яток археології. Всі особливості перехідного періоду у формуванні системи охорони археологічних пам'яток відбилися у розвитку польової археології, висвітленню якого присвячено цю статтю. Основним джерелом такого дослідження є електронна база даних, яку Польовий комітет Інституту археології НАН України створює з 1997 р. Вона містить відомості про всі пам'ятки археології, на які видавали кваліфікаційні документи (Відкри-

ті листи). Інформаційною одиницею цієї бази є пам'ятка археології. Стан пам'яток відстежується за 28 головними ознаками, які відображають: географічну та адміністративну локалізацію, тип пам'ятки, період існування, культурну належність, загальну площу, площу досліджень, характер та обсяги досліджень, інформацію про дослідника, який проводив того чи іншого року розкопки на об'єкті, номер археологічної пам'ятки в обласному чи державному реєстрі пам'яток до 1991 р., стан наукових звітів, етапи введення в науковий обіг інформації та місце зберігання колекцій. База даних поповнюється щорічно. Оскільки до 2000 р. на археологічні дослідження в Криму Польовий комітет у Києві не видавав Відкриті листи і наукові звіти про ці розкопки не надходили до наукового архіву Інституту археології НАН України, то повної інформації про археологічні дослідження до 2000 р. ми не маємо. Тому предметом дослідження цієї статті є частина бази даних Польового комітету (надалі — БДПК) за 2002—2007 рр., де зібрано повну інформацію про досліджувані археологічні пам'ятки на території всієї України. Перші і найважливіші відомості, отримані з БДПК, полягають у тому, що кількість досліджених пам'яток за 5 років зросла з 409 до 735 (рис. 1).

Пропонується розглянути всі етапи використання пам'ятки археології: розкопки — наукове звітування — введення інформації в науковий обіг. Особливої актуальності такому дослідженню надає те, що роботи проводились у першому п'ятиріччі чинності Законів України «Про охорону культурно-історичної спадщини» та «Про охорону археологічної спадщини». Результати дослідження БДПК можуть показати особливості археологічних досліджень в Україні в умовах змін у законодавчій базі.

Розкопки. Другим після загальної кількості досліджуваних пам'яток є показник видачі

Відкритих листів, за допомогою якої з кінця XIX ст. контролюються археологічні розкопки. Динаміку видачі Відкритих листів на археологічні дослідження в Україні за останні роки представлено у табл. 1 і рис. 2, складеному на основі цієї таблиці.

Аналіз кількісних даних дозволяє говорити про постійне збільшення кількості кваліфікаційних документів, що видаються на польові археологічні дослідження (стовпчик 1). А от кількість співробітників, які отримують кваліфікаційні документи на проведення самостійних польових археологічних досліджень в Україні, стабільно мала: не перевищує 233 осіб (стовпчик 3). Якщо згадати дані про кількість пам'яток археології, які існували на території України (понад 58 тис.), то можливий *рівень дослідженості* пам'яток археології в Україні близький до 260. Тобто, на одного фахівця-археолога припадає близько 260 пам'яток. Таку кількість пам'яток археології важко навіть об'їхати, не кажучи вже про дослідження чи їх охорону. Щоправда, останнім часом кількість пам'яток археології різко скоротилась, про що ми вже писали (Гаврилюк, Михальчин 2008) і, відповідно, зменшилась кількість пам'яток на одного фахівця. Але цю тенденцію не можна назвати позитивною.

Останнім часом в українському суспільстві, передовсім у пресі, з ініціативи деяких політиків, які вважають, що знаються на археології, просувається питання «привласнення Інститутом археології НАН України монополії на археологічні дослідження». Дані зі стовпчиків 4—6 табл. 1 досить яскраво ілюструють цю «монополію». В невеликій групі археологів-фахівців, що займаються польовими дослідженнями, співробітники Інституту складають від 21 до 32 %. 14 % сягає частка місцевих археологів, співробітників охоронних археологічних служб Інституту археології. 57—63 % складають фахівці, які представляють інші установи, що мають право проводити археологічні дослідження, —

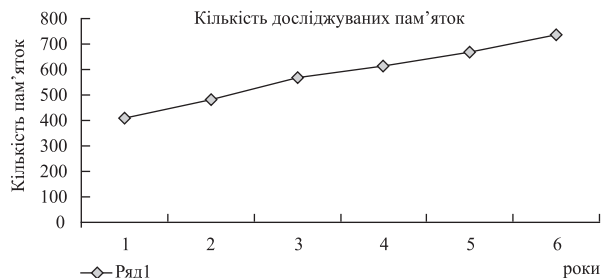

Рис. 1. Графік зміни кількості досліджуваних пам'яток за роками

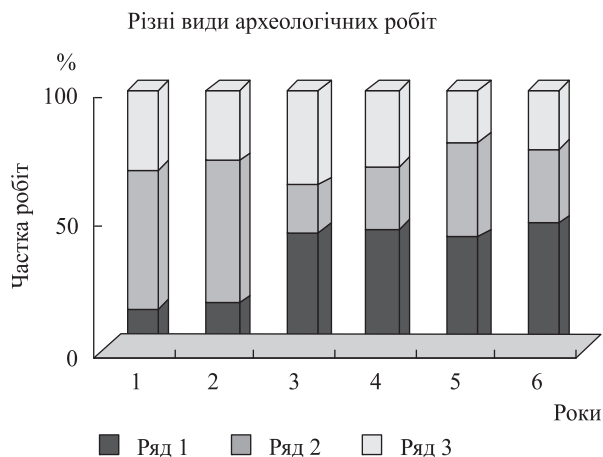

Рис. 2. Діаграма, що відображає різні види польових археологічних робіт: ряд 1 — розвідкові роботи за формами 2 і 3; ряд 2 — охоронні розкопки за формою 4; ряд 3 — наукові розкопки за формою 1

працівники державних музеїв, заповідників і вищих навчальних закладів. Тільки останнім часом окреслилась тенденція до скорочення кількості фахівців неакадемічних установ. Це відбувається за рахунок залучення до польових археологічних досліджень місцевих археологів через охоронні археологічні служби. Тобто, про монополію Інституту археології НАН України, на жаль, говорити не можна.

Як відомо, Відкриті листи видаються на роботи різного рівня і обсягів. Відкриті листи на розвідкові роботи видаються за формами 3 (на

Таблиця 1.

Роки	Кількість листів	Кількість дослідників	Співробітники ІА НАНУ, кількість, %	Співробітники ОАСУ ІА НАНУ, кількість, %	Співробітники інших установ, кількість, %
2002	249	223	70/31	14/6	139/63
2003	269	180	54/30	12/7	114/63
2004	282	233	75/32	18/8	140/60
2005	303	247	64/26	23/9	160/65
2006	326	177	38/21	24/14	115/65
2007	370	224	64/29	32/14	128/57

розвідки без шурфування) та за формою 2 (з правом шурфування). Сюди ж належать роботи з метою експертної оцінки стану археологічної пам'ятки та з метою визначення її охоронної зони. Відкритий лист за формою 4 видається на охоронні та рятівні роботи. Він передбачає повне дослідження пам'ятки на всьому стратиграфічному розрізі до материка, оскільки їй загрожує знищення внаслідок земельних господарчих робіт. Дослідження пам'ятки лише на глибину котловану під будівлю або не в повному обсязі неприпустиме. Лише лист за формою 1 видається на суто наукові дослідження, які виконуються в межах державної планової теми, гранту або дисертаційної роботи, яку виконує фахівець, що отримує Відкритий лист за цією формою. Показовою є зміна співвідношення пам'яток археології, які досліджувались за вказаними формами, представлена в табл. 2. Ана-

ліз досліджених у 2002—2007 рр. пам'яток археології показує зростання обсягу досліджуваних пам'яток. Якщо у 2002 р. «у роботі» було близько 400 об'єктів, то у 2007 р. їх кількість зросла до 735 (табл. 2, стовпчик 2). Досить цікавим є співвідношення кількості пам'яток, досліджених розвідковими роботами (стовпчик 3: відкриті листи за формами 2 і 3), охоронними (стовпчик 4: відкриті листи за формою 4) і такими, що здійснювались суто за науковими тематиками (стовпчик 5: відкриті листи за формою 1).

З результатів аналізу БДПК випливає, що кількість археологічних пам'яток, досліджених через розвідкові роботи, невпинно зростає: якщо у 2002 р. таким дослідженням підлягало 16 % усіх досліджених пам'яток, то з 2004 р. їх відсоток сягає 48 %. Кількість пам'яток, що розкопуються в ході охоронних робіт, зменшилася з 53 % у 2002 р. до 29 % у 2007 р. Складається враження, що знизилось сумління при дослідженні археологічних об'єктів, що підлягають знищенню будівельними роботами, — легше провести за невелике фінансування розвідки, ніж отримати фінансування на масштабні археологічні розкопки. Під час роботи новобудовних експедицій досліджуються, як правило, багаточисельні пам'ятки або кілька різночасових археологічних об'єктів. Тому до рятівних чи новобудовних експедицій повинні добирати спеціалістів з різних галузей археологічної науки, найчастіше це робиться через Інститут археології. За такими принципами формувались Лісниківська експедиція (керівник І.А. Готун), Хортицька експедиція, у яких керують фахівці з періоду бронзи і раннього залізного віку. На жаль, цього принципу не завжди дотримуються при здійсненні охоронних робіт за госпдоговірні кошти.

Таблиця 2. Різновиди археологічних досліджень пам'яток археології

Роки	Кількість досліджених пам'яток	Кількість і відсоток досліджених пам'яток за різними формами		
2002	409	65/16	218/53	126/31
2003	484	86/18	267/55	131/27
2004	567	274/45	109/18	221/37
2005	613	287/46	145/24	181/30
2006	668	289/43	244/37	135/20
2007	735	355/48	212/29	168/23

Таблиця 3. Вивчення археологічних пам'яток різних періодів

Датування пам'яток	Кількість / відсоток пам'яток за роками розкопок					
	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Пізні	12/3,0	45/9,4	36/6,7	32/5,2	51/8,1	65/10,8
Середньовічні	102/25,4	82/17,0	81/15,0	103/16,8	74/11,8	85/13,2
Початку н. е.	14/3,5	33/6,9	21/3,9	14/2,3	22/3,5	22/3,41
Раннього залізного віку	71/17,7	37/7,7	21/3,9	29/4,7	27/4,3	39/6,1
Античні	30/7,5	51/10,6	72/13,3	61/10,0	73/11,6	54/8,4
Доби бронзи	58/14,4	68/14,1	62/11,5	65/10,6	89/14,2	85/13,2
Кам'яної доби	38/9,5	31/6,4	23/4,3	40/6,5	43/6,8	37/5,7
Розвідки	67/16,7	96/20,0	188/34,8	202/33,0	226/36	231/35,8
Багаточисельні комплекси	10/2,5	38/7,9	37/6,8	67/10,9	23/3,7	27/4,2
	402	481	541	613	628	647

Друга особливість охоронних археологічних досліджень — підвищення якості оформлення звітів (використання цифрових фотографій, точних JPS-прив'язок, про які у 90-ті роки тільки велися розмови, металодетекторів тощо) на тлі зниження якості польової роботи. Інспекційні поїздки, які здійснювала автор у 2006—2006 рр., виявили випадки недоведення охоронних розкопів до материка, зменшення площ розкопів, дослідження кладок траншеями, закладеними вздовж кладки та ін.

Показовими є кількісні дані про археологічні дослідження, що здійснюються в межах виконання планових тем. Оскільки з 90-х років ХХ ст. держава не виділяє коштів на бюджетні археологічні дослідження, то дані у стовпчику 5 табл. 2 відображають кількість розкопок, що фінансувались за рахунок грантів, переважно закордонних. Складається враження, що 2004—2005 рр. були піком отримання грантів (37 і 30 % всіх розкопок). На жаль, зараз, кількість суто наукових археологічних досліджень в Україні має відчутну тенденцію до зниження. Кількість таких у 2007 р. складала 23 % (у 2000 р. цей відсоток дорівнював 31).

Аналіз **наукових звітів** теж відображає певні тенденції у розвитку археологічної науки в Україні. Прослідковується зниження якості інформації звітів на тлі покращення якості ілюстративного оформлення. З наукових звітів за 2006 р., відрецензованих в Інституті археології НАН України, 37 % мали зауваження (для порівняння — у 1997 р. цей відсоток не перевищував 5). Автори більшості звітів із зауваженнями — музейні працівники. З року в рік рецензенти виявляють ті самі недоліки, які виправляються, але потім повторюються.

Серйозною проблемою майже для всіх польових археологів залишається передача археологічних колекцій до «державної музейної установи». Зважаючи на специфіку польових досліджень, бажано здавати знахідки у комплексі, однак певні типи археологічних знахідок музеї приймають, а інші ні. Яскравий приклад — чудово організовані комп'ютеризовані фонди Керченського музею-заповідника, де, однак, не вдалося знайти жодної ліпної посудини з античних міст Боспору. Дослідники цих міст запевняють, що заповідник таких знахідок не приймає. І це при тому, що саме ліпна кераміка може дати інформацію про етнічний склад населення Боспору. Між іншим, в усіх підзаконних актах підкреслюється, що тільки дослідник має право визначати, які знахідки повинні передаватися на постійне музейне зберігання, а які ні.

Інша проблема — стан фондів музеїв, що приймають археологічні колекції і документацію, що супроводжує передачу колекцій до музею. Не можна здавати на зберігання кераміку, нумізматику і вироби «з жовтого чи білого металу» одним актом, понад те, це різні групи зберігання. Кожен із цих актів має узгоджуватися з польовою документацією. Тобто необхідно зазначати, що береться на польові списки, на польовий колекційний опис, а що передається на музейне зберігання через музейний колекційний опис. У польовій документації необхідно вказувати, що було втрачено «в полі» і що було знищено під час реставрації. У разі відмови музею прийняти частину колекції на зберігання, складається акт, в якому відображається причина відмови і визначається доля цієї частини колекції.

База даних Польового комітету Інституту археології відображає також особливості формування бази археологічних джерел за періодами (табл. 3). Ці дані показують особливості розвитку сучасної археологічної науки на рівні формування об'єкту вивчення. З табл. 2 і 3 видно, що кількість досліджуваних пам'яток постійно зростає, але не так швидко, як хотілося б. Іншими словами, це збільшення пропорційне зростанню кількості дослідників. Досить яскравими є показники вивчення пам'яток археології за періодами. Підрахунки проведено за роками стосовно всіх досліджених пам'яток. Враховувались лише ті пам'ятки, які мають визначене датування та культурну належність.

Певні тенденції можна помітити, аналізуючи кількісні дані за періодами. Сталу тенденцію до зростання має вивчення пам'яток пізнього середньовіччя та новітнього часу — від 3 % на початку аналізованого періоду до майже 11 % у 2007 р. Ця тенденція зумовлена зростанням будівництва в історичних забудовах великих міст, а, з іншого боку, тим, що саме у великих містах будівництво відбувається після погодження робіт з археологами. Тенденцію до зменшення мають польові дослідження пам'яток середньовіччя — від 25 % у 2002 р. до 13,2 % у 2007 р.

Без змін залишаються польові археологічні дослідження пам'яток першої половини I тис. н. е. — приблизно 3 %. Також стабільно розвиваються польові дослідження пам'яток античності: з коливаннями в межах 7—10 %. Дещо зменшився процент досліджуваних пам'яток раннього залізного віку (з 17 % у 2002 р. до 6,7 % у 2007 р.) і кам'яної доби (з 9,7 до 5,7 %).

Останні 6 років стали часом «вибуху» розвідкових досліджень: від 16 % у 2002 р. до 48 % у

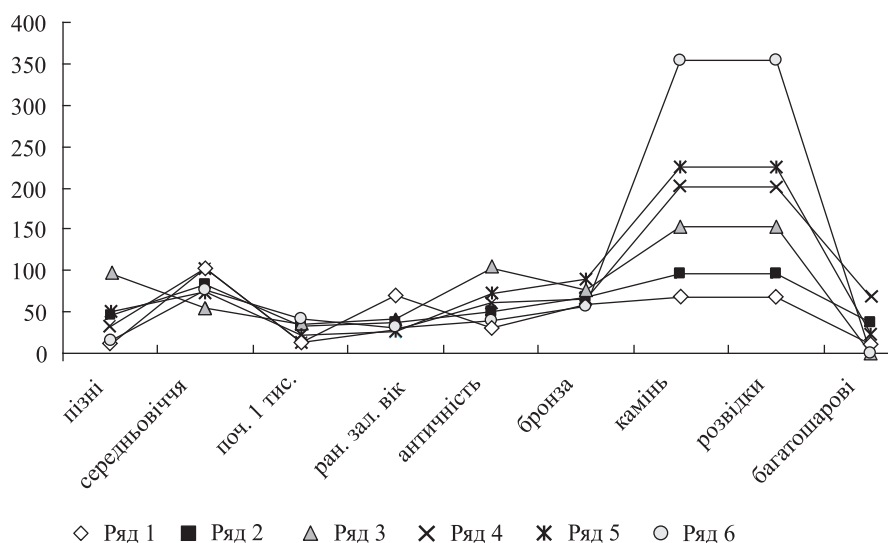

Рис. 3. Розподіл досліджуваних пам'яток за періодами

2007 р. Це, безумовно, пов'язано із зростанням розпаювання земель та активізацією підготовки «Зводу пам'яток археології». З одного боку, це позитивне явище — що більше пам'яток буде поставлено на державний облік, то краще. З іншого — шурфування пам'яток порушують культурний шар поселень, завдаючи їм шкоди. Зважаючи на невелику кількість стаціонарно досліджуваних об'єктів (нині їх в Україні 150—155), значний обсяг пам'яток, що вивчаються за допомогою шурфування, може свідчити про негативні тенденції у польовій археології.

Третім важливим показником розвитку польових досліджень і формування археологічних джерел є *введення інформації в науковий обіг*. Дещо треба з'ясувати і стосовно робіт за Від-

критими листами форми 4 і 1. Звісно, пам'ятки, що входять до зони господарського використання чи забудови, знищуються повністю або частково і продовжують існувати у публікаціях дослідників та у колекціях. Тому в останні роки Польовий комітет звертає особливу увагу на те, як результати польових досліджень вводяться у науковий обіг. Створені всі можливості для первинної публікації результатів польових досліджень саме в Україні: з 1997 р. виходить щорічник «Археологічні відкриття (з 2000 р. — дослідження) в Україні» (АДУ). Співвідношення кількості пам'яток, що досліджувались, і кількості пам'яток, інформація про які вийшла у щорічнику «Археологічні дослідження в Україні» показане в табл. 4.

Як видно з наведених кількісних даних, найрезультативнішими у значенні публікації результатів польових досліджень стали 2000 і 2001 рр., коли 90—93 % досліджених археологічних пам'яток практично миттєво — впродовж 1—2 років — вводились у науковий обіг. Після 2001 р. кількість друкованих результатів польових досліджень в АДУ зменшується. Певною мірою це пояснюється критичним ставленням редколегії до матеріалів, що подаються до журналу. Але основна дуже позитивна причина таких змін, на мій погляд, у тому, що деякі експедиції витрачають гроші, виділені на польові роботи, ще й на оперативну публікацію результатів дослідження. Так, з'явилися результати розкопок археологічних комплексів Лісники та Ходосівка. Постійно друкує наукові звіти про археологічні дослідження, що відбуваються на території України, Державний Ермітаж.

Таблиця 4. Співвідношення розкопаних пам'яток і введених у науковий обіг в Україні

Роки	Кількість виданих Відкритих листів	Кількість пам'яток, що розкопувались	Пам'ятки, інформація про які є в АДУ	
			Кількість	Відсоток
1997	163	185	113	61,08
1998	174	240	177	73,75
1999	179	253	185	73,12
2000	180	257	233	90,66
2001	180	294	274	93,20
2002	249	405	208	51,36
2003	269	552	227	41,12
2004	282	604	190	31,46
2005	303	613	220	35,89
2006	326	668	162+	
2007	370	735	1+	

БДПК Інституту археології містить важливу інформацію для співробітників органів охорони культурної спадщини. З її допомогою може здійснюватися так званий моніторинг пам'яток археології хоча б на рівні областей, адже у справі охорони археологічної спадщини роль місцевих органів охорони культурного надбання повинна бути надзвичайно високою. Співробітники саме цих органів мають можливість впродовж усього року відстежувати стан пам'ятки і фіксувати ті зміни, які з нею відбуваються після археологічних досліджень. Це не менш корисна і цікава робота, ніж польові археологічні дослідження, проводити які державні службовці не мають права.

На жаль, обов'язки співробітників державних структур звелись до реєстрації дозвільних документів. За останні п'ять років лише дві області (Дніпропетровська та Запорізька) та Рес-

публіканський комітет Криму звернулися до Польового комітету по інформацію про стан дослідженості археологічних пам'яток. Тож далі подається частина інформації про стан дослідженості археологічних пам'яток за областями (табл. 5).

Оскільки пам'ятка є власністю держави, то місцеві органи охорони культурної спадщини повинні відповідати за її збереження, тож, можливо, є сенс внести окрему статтю до Закону України «про місцеве самоврядування». Якщо керівники сільрад будуть знати, що на їхньому балансі стоїть пам'ятка археології і вони відповідальні за її стан, зменшиться кількість безкарних пограбувань пам'яток.

Підводячи підсумки короткого дослідження кількісних даних польових археологічних досліджень і первинного аналізу стану археологічної спадщини в Україні, можна окресли-

Таблиця 5. Співвідношення кількості пам'яток археології, що стояли на обліку, і кількості досліджених пам'яток за областями

Область	Всього на обліку на 1991 р.	2002	2003	2004	2005	2006	2007	Стационарні
Вінницька	1328	6	4	11	8	5	4	1
Волинська	149	4	5	3	5	9	3	2
Дніпропетровська	4168	11	12	24	24	34	36	3
Донецька	1956	7	9	15	17	17	73	1
Житомирська	811	5	4	3	6	8	11	2
Закарпатська	496	7	12	11	7	16	12	4
Запорізька	5980	12	16	25	22	17	15	5
Івано-Франківська	1490	9	4	8	13	12	12	4
Київська	2968	20	30	28	30	17	28	8
Кіровоградська	2656	0	5	5	5	5	5	1
Крим	5190	99	133	151	163	154	111	41
Луганська	5014	11	5	16	22	26	12	3
Львівська	834	19	33	25	21	17	28	5
Миколаївська	2953	24	23	18	20	17	9	5
Одеська	1654 *	10	15	10	11	21	25	7
Полтавська	1236	22	28	28	33	34	60	5
Рівненська	1085	8	14	9	12	20	10	6
Сумська	687	16	13	20	15	28	14	6
Тернопільська	426	7	8	14	22	17	14	3
Харківська	4563	39	21	38	49	86	124	7
Херсонська	3401	1	7	6	6	11	4	1
Хмельницька	105	11	12	9	13	12	12	2
Черкаська	2403	19	34	32	35	24	33	14
Чернівецька	836	4	3	0	9	5	1	1
Чернігівська	2316	23	25	49	32	41	49	6
Київ	72	9	9	9	13	15	26	5
Севастополь	246	0	0	0		0	10	1
Всього	58321	409	484	567	613	668	735	149

* Дані Н.А. Штербуль на 07.03.2008 (<http://www.misto.odessa.ua>).

ти певні тенденції розвитку польової археології в Україні.

За останні роки вдалося створити певну систему дослідження пам'яток археології за схемою розкопки—звіт—публікація. Звісно, це не фундаментальні монографічні публікації матеріалів розкопок, на які потрібні роки сумлінної праці. Але первинна інформація про археологічне джерело має особливе значення, оскільки відображає найновіші дані і робить пам'ятку доступною для подальшого вивчення.

Наведені кількісні дані переконливо заперечують твердження про монополізацію археологічної діяльності Інститутом археології НАН України. Навпаки, йдеться про розширення можливостей проведення польових досліджень для представників обласних наукових інституцій через залучення їх до роботи у структурах, що створюються Інститутом.

Тривожною є тенденція до збільшення розвідкових робіт і зменшення кількості планових

широких археологічних досліджень. Можливо, ця особливість сучасного періоду спричинена вимогами часу, вимогами створення Державного Реєстру археологічних пам'яток.

Майже незмінною залишається кількість фахівців-археологів на тлі збільшення кількості досліджуваних пам'яток, що може означати зниження якості польових археологічних досліджень.

Державні органи охорони історико-культурної спадщини, на жаль, виявляють відстороненість від справи охорони пам'яток археології. Адже тільки у співпраці з археологами можна провести якісну паспортизацію пам'яток археології, створити науково обґрунтований Державний реєстр пам'яток, вносити зміни до законодавчих і нормативних актів, наприклад, до законів щодо місцевого самоврядування. Можливо, це дозволить зменшити таке ганебне явище як пограбування пам'яток археології в Україні.

Гаврилюк Н.О., Михальчишин І.Р. Деякі проблеми охорони пам'яток в Україні // *Археологія* 2008. — № 1. — С. 82—89

Одержано 27.03.2008

ДО 80-РІЧЧЯ ЮЛІЇ ІВАНІВНИ КОЗУБ

16 серпня 2008 р. виповнилося 80 років від дня народження Юлії Іванівни Козуб — відомого вченого в галузі історії, археології та культури античних держав Північного Причорномор'я, зокрема Ольвії.

Ю.І. Козуб народилася у м. Москві в сім'ї службовців. Друга світова війна застала її в м. Борисполі Київської області. Восени 1944 р. сім'я переїхала до м. Києва. У 1948 р. Юлія Іванівна закінчила середню школу зі срібною медаллю. Тоді ж її було зараховано на історичний факультет Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка, який вона закінчила з відзнакою у 1953 р. Далі була аспірантура в Інституті археології АН УРСР за спеціальністю «антична археологія». 1963 р. захистила кандидатську дисертацію на тему «Некрополь Ольвии V—IV вв. до н.е. как исторический источник».

З 1952 р. Ю.І. Козуб працювала лектором-екскурсоводом у системі Товариства «Знання», брала участь у створенні Київського екскурсійного бюро. З червня 1959 р. вона працювала в Інституті археології НАН України, спочатку молодшим науковим співробітником, а з вересня 1975 р. — науковим співробітником. У 1979 р. Ю.І. Козуб було присвоєно звання старшого наукового співробітника. Останнім часом вона працювала на посаді старшого наукового співробітника НІАЗ «Ольвія» НАН України.

Юлія Іванівна Козуб — автор індивідуальної та кількох колективних монографій, значної кількості наукових статей, визнаний спеціаліст із античної історії та культури. Особливо багато вона зробила у вивченні некрополя Ольвії. Ю.І. Козуб брала участь у багатьох між-

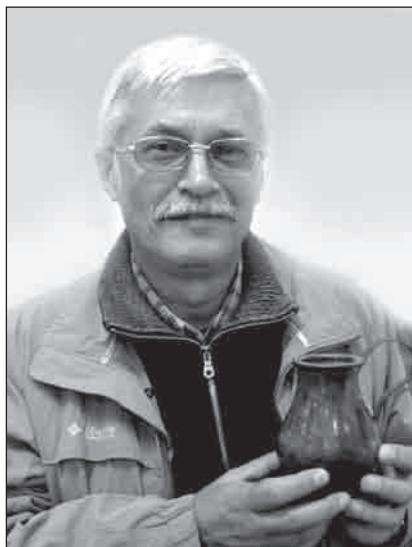

народних конференціях, як в Україні, так і за її межами.

Багато років Юлія Іванівна працювала у складі Ольвійської археологічної експедиції ІА НАН України. Все починалося зі студентської археологічної практики у 1951 та 1952 роках. Пізніше, з 1962 р., вона проводить самостійні розкопки. Ю.І. Козуб присвятила себе польовому дослідженню некрополя та передмістя Ольвії, яке вона першою й виявила. Значна кількість праць Ю.І. Козуб написана за результатами її польових робіт в Ольвії, наукові звіти передані до Наукового архіву ІА НАН України.

Сподіваємось, Юлія Іванівна Козуб продовжуватиме свою наукову роботу, якої ми всі потребуємо. Бажаємо їй міцного здоров'я, творчої наснаги та довгих років життя у колі рідних та близьких людей.

ДО 60-річчя БОРИСА ВІКТОРОВИЧА МАГОМЕДОВА

У 2009 році виповнилося 60 років від дня народження відомого українського вченого, археолога-славіста, доктора історичних наук, провідного наукового співробітника відділу слов'янської археології Інституту археології НАН України — Бориса Вікторовича Магомедова.

Б.В. Магомедов народився 29 січня 1949 р. в Києві. Ще будучи школярем, він вперше прийшов до Інституту археології, де в ті роки діяв гурток юних археологів. Заняття з підлітками проводили керівник Д.Я. Телегін та інші поважні вчені — В.В. Лапін, Є.В. Максимов, Є.О. Петровська, В.М. Даниленко, В.Й. Довженко, А.Т. Сміленко, В.О. та С.І. Круц... А серед слухачів, крім нинішнього ювіляра, були майбутні відомі археологи С.Б. Буйських (однокурсник Б.В. Магомедова), Р.В. Терпиловський, Р.С. Орлов, С.В. Полін, Л.Я. Оксюта (Степаненко). Щойно сховався сніг, починалися перші розвідки по околицях Києва, а після шкільних іспитів на гуртківців чекала справжня робота в експедиціях серед степів, лісів та гір України. Так з юнацьких років почалась дорога Бориса Магомедова до справжньої науки.

З 1969 р. Б.В. Магомедов працює в Інституті на посаді реставратора і одночасно навчається на вечірньому відділенні історичного факультету Київського університету імені Т. Г. Шевченка. Пізніше робота дослідника пов'язана з

відділом слов'янської археології — з часу його створення членом-кореспондентом НАН України В.Д. Бараном у 1974 р. і понині, вже на посаді провідного наукового співробітника.

За цей час Б.В. Магомедов керував розвідковими та стаціонарними археологічними роботами у різних областях України, працював в експедиції на Чукотському півострові. Він здійснив розкопки на багатьох давніх могильниках, поселеннях та городищах, переважно черняхівської культури. Захистив кандидатську (1981), згодом докторську (1999) дисертації, мав стажування у Мюнхенському університеті. Він є автором понад 160 наукових праць, серед яких 4-х монографій: двох персональних — «Черняховская культура Северо-Западного Причерноморья» (1987), «Черняховская культура. Проблема этноса» (2001), та двох у співавторстві — «Давня кераміка України» (2001) та «Пам'ятки черняхівської культури в Київській області» (2003), а також автором розділів до кількох відомих колективних монографій («Давня історія України», «Історія української культури» «Давнє мистецтво України» та ін.). Останнім часом вчений активно співпрацює в міжнародних проектах з вивчення римських імпорту та розвитку гончарства у Європейському Барбарікумі, невтомно продовжує польові дослідження, готує аспірантів, є членом Спеціалізованої вченої ради для захисту дисертацій.

Завдяки публікаціям в іноземних виданнях і участі в численних міжнародних конференціях, Б.В. Магомедов добре відомий серед європейської наукової спільноти як авторитетний спеціаліст із старожитностей пізньоримського періоду та доби Великого переселення народів. Він обраний член-кореспондентом Німецького археологічного інституту (DAI) та до редколегії журналу «Archaeologia Bulgarica». В Україні його наукова діяльність відзначена званням лауреата Державної премії України в галузі науки і техніки за 1991 р. та медаллю «В пам'ять 1500-річчя Києва». Зараз д.і.н. Б.В. Магомедов перебуває у розквіті сил та таланту, має досить амбітні та цікаві плани на майбутнє.

Побажаймо ж шановному ювілярові творчого натхнення та нових наукових здобутків!

ПРОФЕСОРОВІ ЯНУ ХОХОРОВСЬКОМУ — 60

Цей рік — ювілейний для Яна Хохоровського, визначного польського вченого та організатора науки, доктора гуманітарних наук, професора, давнього й великого друга українських археологів.

Я. Хохоровські народився 2 квітня 1949 р. неподалік Кракова. Можна без перебільшення сказати, що вся людська й наукова доля нашого колеги пов'язана з Інститутом археології Ягеллонського університету в Кракові — однієї з найстарших і провідних археологічних інституцій Центральної Європи. Як дослідник він сформувався під впливом відомих польських археологів, професорів Казімежа Годловського та Марека Гедля, яких по праву й з гордістю вважає своїми вчителями.

Після закінчення Інституту 1972 року Ян Хохоровські зосередив свою увагу на найважливіших періодах в археології Польщі й Центральної Європи: добі бронзи та ранньому залізному віці. Втім, цим зовсім не вичерпується коло наукових інтересів нашого ювіляра, що завжди відрізнялося різною широтою та розмаїтістю, хронологічно охоплюючи діапазон від неоліту, пам'ятки якого Хохоровські досліджував не тільки в Польщі, до пізнього Гальштату. Поряд зі згаданими напрямками значне місце в наукових розробках ученого займають старожитності кочових народів доби раннього заліза: кімерійців і скіфів, роль їхніх міграцій в історії давнього населення Центрально-Східної Європи. У цій царині він є визнаним авторитетом. Але було б несправедливим не згадати ще про одну наукову тематику, якій присвятив не один рік життя польський дослідник, — сучасну арктичну археологію (Modern Arctic archaeology), пов'язану з вивченням поселень російських поморів Півночі.

Ян Хохоровські — прекрасний польовий дослідник, що володіє всіма методами сучасної археології, і багато в чому новатор. Географія його польових робіт велика і заслуговує на повагу. Назвемо лише основні з досліджуваних територій.

У Польщі з його ім'ям пов'язано дослідження неолітичної стоянки в Корниці (1975—

Професор Ян Хохоровські на Більському городищі скіфської доби. 2006 р.

1978), багаторічні розкопки (з 1970 р.) найбільшого з відомих городищ лужицької культури в Любовиці (Верхня Сілезія), вивчення могильника Тарнобжезької групи в Манастежі на Сяні (1982—1984) та низки інших пам'яток.

У Болгарії спільно з місцевими колегами Ян брав участь у комплексних археологічних дослідженнях городища Струма-Таль (1979—1983).

У Західній Африці впродовж трьох польових сезонів (1979/1980, 1981, 1983/1984) Ян Хохоровські досліджував неолітичні стоянки як ініціатор і керівник практики студентів Інституту археології Ягеллонського університету.

На Шпіцбергені він провів шість польових сезонів (з 1980-х рр.), досліджуючи спочатку разом з норвезькими археологами, а потім як керівник польської арктичної експедиції поселення російських китобоїв-поморів.

Україна займає особливе місце в археологічній долі Яна Хохоровського, по-перше, тому що тут, поза рідною Польщею, він працював найбільше, провівши десять польових сезонів, а, по-друге, саме в Україні археологічний фарт був найприхильнішим до нього. Разом з українськими колегами Янові Хохоровському вдалося втілити в життя три археологічні проекти:

З коштовними речами в поховальній камері Центральної гробниці Великого Рижанівського кургану. 1996 р.

1) завершити розпочаті ще в ХІХ ст. дослідження Великого Рижанівського кургану — поховальної пам'ятки скіфської еліти (Черкаська обл., 1995—1998); 2) провести роботи на найбільшому в басейні Тясмину Мотронинському городищі і розташованому поблизу могильнику скіфської доби (Черкаська обл., 2000—2003); 3) здійснити роботи на античному поселенні й могильнику в с. Кошари поблизу Одеси (1998—2000). Перші два проекти проводилися спільно з фахівцями з Інституту археології НАН України (керівник з українського боку — С. Скорий), третій — спільно з фахівцями з Одеського археологічного музею НАН України (керівник з українського боку — Є. Редіна).

Особливий резонанс одержали результати розкопок Великого Рижанівського кургану, центральна споруда якого містила непограбоване поховання скіфського вождя, що датується початком ІІІ ст. до н.е. Важливе значення має проведене вперше дослідження внутрішньої та зовнішньої системи оборони Мотронинського городища, а також розкопки найбільшої споруди могильника біля нього — 8-метрової Скіфської Могили, що дала найцікавіші матеріали *.

Ян Хохоровські — автор кількох сотень наукових праць, опублікованих у Польщі та в багатьох країнах світу. Особливої шани в нау-

ковому середовищі він здобув завдяки монографіям, присвяченим старожитностям скіфського й кіммерійського часу в Центральній Європі, в основу яких покладено матеріали двох його дисертацій: «Die Vekerzug-kultur. Charakteristik der Funde» (Warszawa-Kraków, 1985) і «Ekspansja kimmerska na terenie Europy Środkowej» (Kraków, 1993). Заслуженим визнанням серед фахівців з арктичної археології, особливо норвезьких і російських, користується його монографія «Problems of the Dendrochronology of Russian Hunting Stations on Spitsbergen» (Kraków, 1999). Я. Хохоровські — один з авторів «Давньої історії Польщі» та польської версії «Світової історії».

Серед усіх цих ґрунтовних і важливих видань на особливу увагу заслуговує його монографія 1993 року, присвячена кіммерійцям. Вона вийшла друком тоді, коли впливова група дослідників, особливо в Санкт-Петербурзі, безапеляційно доводила, що інформація щодо кіммерійців на теренах Європи є міфом. Задля цього вкотре піддавались сумніву свідчення Геродота й висновки О.І. Тереножкіна. Ян Хохоровські, вже самим фактом написання своєї другої дисертації, виступив на захист історичної традиції. Надалі історичний погляд на кіммерійців у Європі знайшов підтримку й інших дослідників.

Просуваючи вперед археологічну науку особисто, Ян дбає й про своїх великих попередників. Його енергії та наполегливості завдячує, зокрема, поява чудового видання «Kimmerowie, Scytowie, Sarmaci» (Kraków, 2004), присвяченого пам'яті видатного польського археолога професора Тадеуша Сулімірського. Активну участь у наповненні цієї збірки статтями взяли й українські археологи.

Ян Хохоровські — людина легка на підйом. Він охоче відгукується на запрошення до участі в міжнародних симпозіумах, де зарекомендував себе науковцем, відкритим для спілкування з колегами, завжди готовим поділитися своїм багатим досвідом, знаннями, спостереженнями. Саме з контактів на конференціях розпочалося плідне спілкування з ювіляром і в авторів цього привітання. Згадаємо хоча б першу велику презентацію української археології в Європі — виставку та симпозіум «Золото Сте-

* До речі, з метою збереження історичного ландшафту України насипи цих двох елітних могил було відновлено. Цим продовжено традицію відтворення зовнішнього вигляду великих скіфських могил, започатковану Б.М. Мозолевським на могилі Жовтокам'янка та Ю.В. Болтриком на Огузі.

пу. Археологія України» (ФРН, Шлезвіг, 1991), де представником Польщі був саме Ян. Вже наступного 1992 року нинішній ювіляр приїжджає на Другі читання пам'яті О.І. Тереножкіна до Мелітополя, відвідує знамениту Кам'яну Могилу, торкається першоджерел: старожитностей киммерійців та скіфів. У тісному спілкуванні з українськими колегами визрівали спільні проекти розкопок та концепції майбутніх археологічних виставок.

Чимало уваги приділяє ювіляр різним формам популяризації археологічної науки. Він був одним з ініціаторів й організаторів (спільно з науковцями Інституту археології НАН України, Музею історії Верхньої Сілезії в Катовіце та Краківського археологічного музею) двох археологічних виставок у містах Польщі, що викликали великий інтерес громадськості: «Кочовики України» в Катовіце 1996 року та «Тутанхамон Українських степів» у Кракові 1999 року.

Звичайно, згадуючи доробок ювіляра, не можна не сказати про нього як викладача Інституту археології Ягеллонського університету. Вже понад 30 років Ян Хохоровські читає студентам курси лекцій з доби бронзи та раннього залізного віку Центральної Європи, історії та культури ранніх кочовиків Східної Європи тощо. Впродовж десятків років викладаць-

кої роботи Ян підготував і виплекав цілу плеяду високопрофесійних молодих археологів, які нині працюють у Ягеллонському університеті, інших археологічних установах Польщі та поза її межами.

Визнанням наукових та організаційних здібностей Я. Хохоровського стало обрання його 1997 року на посаду директора Інституту археології Ягеллонського університету. Роки адміністративної роботи ювіляра ознаменувалися численними позитивними змінами в житті Інституту, зокрема, кадровим посиленням штату науковців та істотним поліпшенням матеріальної бази установи. Той факт, що Ян Хохоровські займав цю посаду впродовж чотирьох каденцій (кожна по 3 роки, а за Статутом університету на посаді можна бути лише протягом двох каденцій, чи шести років) говорить сам за себе.

Свій ювілей професор Ян Хохоровські зустрічає в розквіті інтелектуальних сил, сповнений творчих планів і знання шляхів до їхньої реалізації. Ми бажаємо нашому великому польському другу доброго здоров'я й здійснення всіх його (як він любить говорити) «мрій».

Sto lat, Panie Profesorze!

С.А. СКОРИЙ, В.В. ОТРОЩЕНКО
Одержано 03.02.2009

НАШІ АВТОРИ

БЕРЕЗАНСЬКА Софія Станіславівна — доктор історичних наук.

БУНЯТЯН Катерина Петрівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології енеоліту—бронзи Інституту археології НАН України.

ГАВРИЛЮК Надія Оксентівна — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу античної археології Інституту археології НАН України.

ГОРБАНЕНКО Сергій Анатолійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу науково-технічної інформації Інституту археології НАН України.

ГОТУН Ігор Анатолійович — молодший науковий співробітник відділу давньоруської і середньовічної археології Інституту археології НАН України.

ГУСАКОВ Володимир Володимирович — кандидат політичних наук, заступник начальника відділу міжнародних зв'язків Держкомспорту України.

ЗАНКІН Андрій Борисович — дослідник київського Подолу.

ЗУБАР Віталій Михайлович — доктор історичних наук, професор.

КВІТНИЦЬКИЙ Максим Валерійович — молодший науковий співробітник відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України.

КОВАЛЬ Олександр Анатолійович — аспірант відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України.

КОЗАК Денис Никодимович — доктор історичних наук, завідувач відділу ранньослов'янської археології Інституту археології НАН України.

КОЛОДА Володимир Васильович — кандидат історичних наук, завідувач науково-дослідної археологічної лабораторії, доцент кафедри історії України Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди.

КРОПОТОВ Віктор Валерійович — молодший науковий співробітник відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України.

МАЯРЧАК Сергій Петрович — здобувач відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України.

НІКІТЕНКО Ігор Святославович — науковий співробітник гемологічного центру Національного гірничого університету, м. Дніпропетровськ.

ОТРОЩЕНКО Віталій Васильович — доктор історичних наук, професор, завідувач відділу археології енеоліту—бронзової доби Інституту археології НАН України.

ПАШКЕВИЧ Галина Олександрівна — доктор біологічних наук, провідний науковий співробітник відділу біоархеології Інституту археології НАН України.

ПЕТРАУСКАС Андрій Валдасович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу давньоруської археології Інституту археології НАН України.

ПОТЄХІНА Інна Дмитрівна — кандидат історичних наук, завідувач відділу біоархеології Інституту археології НАН України.

СКОРИЙ Сергій Анатолійович — доктор історичних наук, професор, завідувач відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України.

СОРОКІНА Світлана Анатоліївна — науковий співробітник Національного музею історії України.

СТРЕЛЬНИК Марина Олександрівна — завідувач сектору Національного музею історії України.

ХОМЧИК Марина Андріївна — старший науковий співробітник Національного музею історії України.

ХРУШКОВА Лариса Григорівна — доктор історичних наук, професор Російського державного гуманітарного університету (Центр вивчення релігій).

ЧОРЕФ Михайло Михайлович — науковий співробітник Бахчисарайського історико-культурного заповідника.